

RÉGIÓNK TÖRTÉNETE IV.

AZ EGYHÁZAK KULTÚRAKÖZVETÍTŐ SZEREPE ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON A 16-20. SZÁZADBAN

Szerkesztette:
Pap József

Régióink története

IV.

Az egyházak kultúraközvetítő szerepe
Északkelet-Magyarországon a 16–20. században

RÉGIÓNK TÖRTÉNETE

IV.

AZ EGYHÁZAK KULTÚRAKÖZVETÍTŐ SZEREPE ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON A 16–20. SZÁZADBAN

SZERKESZTETTE:

PAP JÓZSEF

SOROZATSZERKESZTŐ:

PROF. DR. RAINER M. JÁNOS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TAGJA

(ESZTERHÁZY KÁROLY KATOLIKUS EGYETEM)

ISSN 2732-1452

A SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI:

1. kötet: Gál Máté – Péterffy Gergely (szerk.): 1918: vég és kezdet (2019)
2. kötet: Berecz Anita – Gál Máté – Péterffy Gergely (szerk.): Vörös és fehér. Társadalmi és politikai átmenetek Északkelet-Magyarországon a 19-20. század fordulójától (2020)
3. kötet: Gál Máté – Gyebnár Kristóf – Stefán Antal Krisztián (szerk.): A közigazgatás történeti változásai Észak(kelet)-Magyarországon a modern korban

AZ EGYHÁZAK KULTÚRAKÖZVETÍTŐ SZEREPE ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON A 16–20. SZÁZADBAN

SZERKESZTETTE:

PAP JÓZSEF

EGER, 2025

Szerkesztőbizottság:

Dr. Gyulai Éva

MTA MTB/MAB Történettudományi
és Néprajzi Munkabizottsága

Dr. Horváth István

Egri Főegyházmegyei Levéltár

Dr. Kristóf Ilona

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Kis József

Magyar Nemzeti Levéltár
Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára

Mlakár Zsófia

Dobó István Vármúzeum

Dr. Vinkler Bálint

Bródy Sándor Megyei és Városi Könyvtár
Vachott Sándor Városi Könyvtár,
Muzeális Gyűjtemény és Kiállítóhely

A borítón használt térképek jelzetei:

cím: Magyarország politikai térképe. 2 változat: az 1914-es, 1922-es, és az 1914-es, 1941-es határok feltüntetésével. Mt.: A közigazgatásilag, egyelőre egyesített vármegyék.

jelzet: Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtár B XV a 115.

ISBN 978-963-496-301-1 (print)

ISBN 978-963-496-302-8 (PDF)

A kiadásért felelős

az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem rektora
Megjelent az EKKE Líceum Kiadó gondozásában

Kiadóvezető: Nagy Andor

Felelős szerkesztő: Kusper Judit

Nyomdai előkészítés, borítóterv: Csombó Bence

Megjelent: 2025-ben

Készítette: az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem nyomdája

Felelős vezető: Kérészy László

MTA
Kiváló
Kutatóhely

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történelemtudományi Intézet

TARTALOMJEGYZÉK

Balogh Judit

A puritanizmus és Északkelet-Magyarország kulturális átalakulása
a 16–17. században7

Éger Gábor

Mozaikdarabok egy 17. századi északkelet-magyarországi
református lelkipásztor könyves műveltségéből – Szőlősi Bede János
könyvtárának töredékei25

Ferkó Okszána

Az ungvári jezsuita rendház és kollégium sorsa a Jézus Társaság
felszámolása után 49

Lipp Mónika

Az egri irgalmasrendiek kulturális öröksége 63

Tengely Adrienn

A májusi litánia megjelenése Magyarországon és meghonosodása
Eger városában 83

Brandt, Juliane

A kultúraközvetítő szerep és „címzett”-jei.
Helyzetfelmérés Északkelet-Magyarország dualizmus végi nyelvi,
alfabetizációs, foglalkozásszerkezeti és felekezeti viszonyairól..... 93

Vámosi Katalin

Apostoli buzgóságú apátplébános a felsőmiskolci plébánián –
Hahodi Réta Kálmán kultúrmissziója..... 115

Földi-Kondor Boglárka

A szlovák evangélikus diakónia felvirágzása
a szlovák nemzeti mozgalom tükrében.....129

Szűcs Tamás Ádám

Fatemplomok a Kárpátok vidékén. Az univerzalizmus és
multilateralizmus dilemmája egy világörökségi jelölés tükrében147

Kötet szerzői167

BALOGH JUDIT

A PURITANIZMUS ÉS ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁG KULTURÁLIS ÁTALAKULÁSA A 16–17. SZÁZADBAN

Abstract. Puritanism and the Cultural Transformation of Northeastern Hungary in the 16th and 17th Centuries. This study explores the cultural transformation of Northeastern Hungary in light of the impact of the Reformation and, more specifically, its puritan strand. The Reformation itself brought significant changes to the region, as synods mandated the employment of schoolmasters, teachers, and rectors alongside pastors in every settlement. In the 17th century, a group of individuals—returning from studies at English and Dutch universities—arrived in the region and sought to introduce puritan ideals. Evidence from the market towns of the region reveals that puritan preachers, such as János Tolnai Dali, aimed not only to reform and revive religious life after the decline of late 16th-century Reformed orthodoxy, but also to reshape school curricula and reframe attitudes toward education and communal life. Sporadic sources suggest the emergence of a civic mindset, including calls for the education of women. These developments contributed fundamentally to the transformation of urban life in the region.

Keywords: Reformation, Puritanism, market towns, Northeastern Hungary, urbanization

A reformáció Északkelet-Magyarországon

A reformáció a 16. század negyvenes-ötvenes éveitől rendkívül intenzíven jelen volt Északkelet-Magyarországon, és ennek a hatása sokrétűen hatott a vidék társadalmára és kultúrájára, életmódjára is.¹ Ez Magyarország egészéhez képest némi késést mutat, hiszen máshol már Luther fellépése után egy-két évvel találkozunk tanai hirdetőivel.² A késés okai között az első és legfontosabb, hogy a magyarországi reformáció első hulláma a német ajkú városi lakosságot érinti

¹ Zoványi 1977: 165.

² Bunyitay – Karácsonyi – Rapaics 1904 Passim. Ez a kötet számos dokumentumot tartalmaz, amelyek a reformáció tanainak korai megjelenését bizonyítják. Révész 1938: 40–50.

mind a Felvidéken,³ mind pedig Erdélyben.⁴ A szabad királyi városok fogadták be leghamarabb Luther tanításait, és később is többé-kevésbé megmaradtak abban.⁵ A magyar ajkú vidékek, illetve a mezővárosok, ha nyitottak is voltak a lutheri tanok iránt, hamar a svájci reformáció követőivé váltak. Az „áttörés” akkorra tehető, amikor vándorprédikátorok jelennek meg, hogy az 1530-as évektől kezdve sorra járják a városokat, falvakat, és hirdessék a reformáció tételeit.⁶ A vándorprédikátorok legtöbbször tudjuk, hogy Krakkóban tanult, ahol 1523 és 1528 között már erős hatása volt a lutheri eszméknek,⁷ mert hazatérve a krakkói diákok a reformáció követőivé válnak.⁸ A következő állomásuk rendszerint Wittenberg, a lutheri teológia fellegvára, ahol azonban már nem Luthert találták, hanem Philip Melanchton, aki tanításait tekintve átmenetet képezett⁹ Luther és a kálvini gondolatokat valló Ulrich Zwingli között.¹⁰ Melanchton egész életében elkeseredetten igyekezett kibékíteni a protestantizmus két, egyre markánsabban elváló irányát, így a döntő kérdésekben – mint az Úrvacsora problémája – olyan álláspontot képviselt, mely elfogadható volt mindkét fél számára.¹¹ Ennek viszont az lett a következménye, hogy tanítványai nyitottakká váltak a kálvinizmus tanai iránt, sőt – bárha magukat még lutheránusoknak címezték – tanításaik már Kálvinhoz, illetve követőikhez álltak közel.¹²

Az első magyar reformátorokról általában elmondható, hogy ezt az utat járták be, és Melanchton tanítványaiként később szinte észrevétlenül lettek a kálvini reformáció hívei.

A magyar reformátorok többsége¹³ sem Kálvinnal, sem Genffel nem volt olyan közvetlen kapcsolatban, mint Ulrich Zwinglivel és Zürichhel, illetve

³ Bunyitay – Karácsonyi – Rapaics 1909: 101.

⁴ Zoványi 1986: 146–225.

⁵ Zoványi 1986: 378–445.

⁶ Zoványi 1986: 96–148.

⁷ Krakkó nagy valószínűséggel nem is annyira a lutheri tanok, mint inkább a humanizmus szellemének volt egyik fellegvára, így az ott tanult diákok elsősorban az egyházzal szembeni kritikát és az új iránti nyitottságot hozzák Magyarországra. Ez azonban éppen a lutheri egyházkritika elfogadásának irányába mozdítja őket.

⁸ 1532 második felében Dévai Bíró Mátyás és Kálmáncsehi Sánta Márton is krakkói diák. Mindkettőjükéről tudjuk, hogy tanulmányaikat befejezve még bizonyos ideig a régi egyház szolgálatában állnak, de a harmincas évek végére az új eszmék szolgálatába szegődnek.

⁹ Buzogány 2007: 382.

¹⁰ Bíró – Szilágyi – Bucsay – Varga 1995: 35–36.

¹¹ Melanchton 1540-ben fogalmazta újra az Ágostai Hitvallás úrvacsorai cikkét, hogy elfogadhassa mind a lutheri, mind a helvét irányú reformáció.

¹² A magyar reformáció első hitvalláskészítő zsinatán, Erdődön 1545-ben az egyházvidék huszonnyolc lelkésze a Melanchton által átfogalmazott úrvacsorátant, az úgynevezett Variatát fogadja el.

¹³ Ez alól a szabály alól természetesen kivétel Szegedi Kis István, aki Kálvin első magyar követői közé tartozik, és Loci communes című művében éppen a kálvini teológia kiváló

Theodore de Beze-zel.¹⁴ Ez pedig később vált fontossá az egyházszerkezetről vallott nézeteik kialakulása szempontjából.¹⁵

Krakkói diák, majd Melanchton tanítványa volt Északkelet-Magyarország legizgalmasabb prédikátoregyénisége, Dévai Bíró Mátyás, akinek a pályája nagyszerűen mutatja a lutheri tanítástól induló és a helvét irány felé mutató teológiai gondolkodást. 1531-ben már Kassán prédikált a polgárok rokonszenve és támogatása mellett, mert bár az egri püspök elfogatta, 1533 nyarán kiszabadították. Később, 1539-ben Sárospatakon szolgált Perényi Péter udvari papjaként, majd 1541-ben Szikszón lett az iskola vezetője. A környék minden fontosabb városában befogadtattak a tanai, ha újra és újra menekülnie is kellett az egri püspök üldözései miatt. 1542-ben Miskolcon hirdette az ígét, ami azonban nem járt még eredménnyel. Ennek ellenére a század második felére a régió fontosabb települései, mezővárosai a reformáció központjaivá váltak, közöttük azok a hegyaljai mezővárosok, amelyek a középkor végére jelentősen megerősödtek és nyitottakká váltak.¹⁶ Talán nem véletlen, hogy Északkelet-Magyarország a reformáció egyik izgalmas gyűjtőpontjává vált, amikor a helyszíne lett az első teljes magyar nyelvű Biblia lefordításának és kinyomtatásának.¹⁷ Bár a vizsolyi Biblia a méretei miatt sem volt a legmodernebb a korban, és a magyar protestáns prédikátoroknak is hosszú időbe került, míg „átszoktak” a használatára, a fordítás és a megjelenés ténye fontos volt az egész konfesszionalizációs folyamat szempontjából, és a régiónak is súlyt adott annak ellenére, hogy mind az erdélyi területek, mind pedig Debrecen az erdélyi fejedelmek támogató jelenléte miatt erősebbé tudott válni a 17. század folyamán.

A reformáció a 16. század végére a folyamatos hitviták korszakát élte, és emiatt arra kényszerült, hogy állandóan a saját teológiai tanításának megfogalmazásával, a hitvallások megjelentetésével és azok bibliai eredetének az igazolásával foglalkozzon. Ez a törekvés eredményezte a református ortodoxia kialakulását. Északkelet-Magyarország e téren is fontos régiónak bizonyult, hiszen itt születtek meg a Debrecen-Egervölgyi¹⁸ és a Tarcál-Tordai Hitvallások is.¹⁹ Szilágyi Benjámín István feljegyzéseiből értesülünk arról, hogy már 1561-ben lehetett Tarcalon egy zsinat, ahol a sárospataki lelkész Kopácsi István elnökölt, és ahol a vita tárgya

ismeretéről tett tanúbizonyságot: Szegedi Kis 2022.

¹⁴ Bíró – Szilágyi – Bucsay – Varga 1995: 65–66.

¹⁵ Részben ezzel magyarázható az, hogy a magyar reformáció nem lesz következetes a zsinat-presbiteri egyházkormányzat kiépítésében.

¹⁶ Gulyás 2017: 23–38.

¹⁷ Harsányi 1940: 82.; Horváth 1957: 311.; Farkasdy 1990: 702.

¹⁸ Csepregi 2012: 169–181.

¹⁹ Dienes 2017: 46–55, 98–106.

a predestináció kérdése volt.²⁰ Ezen a zsinaton valószínűleg Mélius Juhász Péter, Debrecen papja és a Tiszántúl püspöke is jelen volt, nemcsak 1561-ben, de a következő évi és több forrásban szereplő 1562-es tarcali zsinaton is. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy mindkét zsinat védnöke a protestantizmust erősen pártoló Némethi Ferenc, János Zsigmond tokaji kapitánya volt.²¹ Az ő és Mélius kapcsolatára utal a Mélius-féle debreceni hitvallás és Kálvin kátéjának fordítása, amelyet a debreceni püspök Némethinek ajánlott. A kettőjük kapcsolata hozott új fejezetet a tiszáninneni egyházmegye reformációjába. Az addigi változások központi alakja, mozgatórugója ugyanis a Perényi család, leginkább pedig a következetesen lutheránus Perényi Gábor volt. Ő azonban Regéc urával, Alaghi Menyhérttel és Eger kapitányával, Mágócsy Gáspárral együtt először hitvitára hívta a kálvini eszmék felé hajló lelkészeit, majd pedig elbocsátotta őket.²² Mégsem tudja megállítani a folyamatot, mely egyre erőteljesebben mutatott a reformáció svájci irányának elfogadása felé. Ezzel párhuzamosan történt meg a létrejövő-létrejött protestáns egyházak intézményesülése, most már tehát a helvét tanok elfogadásával. Az 1562-es tarcali zsinat minden intézkedése ezt az önállósulást és intézményesülést dokumentálta.²³ Ez a zsinat is Némethi Ferenc oltalma alatt tartatott meg, az események irányítói pedig Thuri Farkas Pál és Kopácsi István sárospataki prédikátor, valamint a pataki iskola rektora, Szikszai Fabricius Balázs voltak. A zsinaton Kopácsi megbízásából Szikszai prédikált, s minden bizonnyal jelen voltak Zemplén, Abaúj és Borsod képviselői is. A jelen lévő lelkészek Theodore de Beze 1560-ban közzétett hitvallásának egy átdolgozását fogadták el. Az itt megszövegezett hitvallást egy évvel később, 1563-ban az erdélyi protestánsok tordai zsinatán is elfogadták. Beze hitvallása, illetve annak a későbbi Tarcal-Tordai Hitvallás néven emlegetett változata jól tükrözte a kialakuló egyház helyzetét dogmatikáját és struktúráját tekintve is.

Tarcalon jelen lévő lelkészek ugyanis nem véletlenül választották Kálvin helyett a kálvini szellemű, de bizonyos pontokon attól eltérő Beze művét. Theodore de Beze hitvallása így egyszerre kettős célt szolgált. Mivel az úrvacsora kérdésében Lutherhez állt közel, nem volt idegen a Wittenbergben lutheri szellemben tanult lelkészeknek. Mivel azonban kétségkívül Kálvin hatását mutatta, magát Kálvint is tudta népszerűsíteni. Látható tehát a tanok tekintetében az átmenetiség. Ugyanakkor már itt feltűnő a kialakuló struktúrát tekintve az, hogy – bár Beze

²⁰ Zoványi 1986: 403.

²¹ Szabadi 2005.

²² Szabó András kutatásai alapján tudjuk, hogy a szakirodalom által korábban tőketerebesinek nevezett hitvita valójában nem Terebesen, hanem a füzéri várban zajlott le. Szabó 1987: 270.

²³ Zoványi 1986: 402–406.

meglehetősen nagy teret szentelt az egyetemes zsinatnak mint az egyházkormányzás legfőbb szervének – ezt a terjedelmes részt a tarcali zsinat résztvevői teljesen mellőzték. Kérdés, hogy vajon azért-e, mert időszerűtlennek vagy fölöslegesnek tartották. Az is kérdés továbbá, hogy a régió elhelyezkedése is szerepet játszott-e ebben a döntésben.

Akárhogyan is értékelték, a Tarcal-Tordai Hitvallás mintegy előrevetítette az egész létrejövő magyar református egyház struktúrájának felemás voltát, hiszen a magyarországi az egyetlen, amelynek egyházkormányzata episzkopális, azaz püspöki – hierarchikus. További érdekesség, hogy ennek ellenére éppen itt, a tiszánineni kerületben álltak ellen legtovább a püspökválasztás kötelezettségének, 1735-ig.²⁴ Ehelyett úgynevezett seniorok vagy esperesek irányítják a különböző egyházmegyéket; az egész egyházkerületet tekintve pedig az az irányító, akinek egyházmegyéjében a zsinatot tartják. Úgy tűnik, ebben nagy szerepe lesz a személyes tekintélynek.

1564-ben még mindig Némethi Ferenc segédletével és még mindig Tarcalon tartanak zsinatot, melyen ismét aláírják Beze hitvallását. A tiszánineni espereségek első nagyobb, már törvényalkotó zsinatát Göncön tartják 1566 januárjában. A helyváltozás oka egyrészt Némethi Ferenc 1565-ben bekövetkezett halála, másrészt egy nagy formátumú, erőteljes személyiség előtérbe kerülése. Károlyi Radics Gáspár, Gönc lelkésze lesz a központi figurája az eseményeknek mint kassavölgyi senior. Thuri Farkas Pál és Szikszai, valamint Kopácsi is eltávozik ekkorra Perényi Gábor jóvoltából, így Károlyi Gáspár marad a legnagyobb tekintélyű vezető a már idős Mohi Ferencsel, a borsodi seniorral és szikszói prédikátorral együtt.

Az idős Mohi Ferenc, Szikszó prédikátora tehát az első, akit a borsodi egyházmegyében seniorként tartunk számon. Az ő és Károlyi Gáspár vezetésével alkotja meg a gönci zsinat egyházi törvényeit, rendtartását az esperességek papjai és tanítói számára; emellett hitvitára is sor kerül Károlyi és az antitrinitarizmus itteni fő képviselője, Egri Lukács között.

Az 1565 és 1568 között eltelő két év az intézmény kiépülésének az ideje az északkeleti régióban. E két esztendő alatt három zsinaton lezajlik a környék egyetlen jelentősebb hitvitája az antitrinitárius Egri Lukáccsal; a hitviták végére a Schwendi Lázár felsőmagyarországi főkapitány által Kassára összehívott közös lutheránus–helvét zsinat tesz pontot a kassai elsőpap elnöklése alatt, ahol cáfolják és elvetik Egri tanait, akit már korábban megfosztottak szabadságától, majd pedig Schwendi börtönbe záratja. Mivel a környéken nincsen jelentős számú követője, így az antitrinitáriusok elleni harc is lekerül a napirendről. A hitvitával

²⁴ Dienes 1998: 1–84.

párhuzamosan történik meg a tiszáninneni egyházkerület önállóvá válása és a borsodi egyházmegye élén az esperesváltás is.

A század végére kialakult és meg is erősödött ez az ortodox irányzat, és a kiépülő református kollégiumokban, így Sárospatakon is elsősorban a hitvitára készített fel az iskola a klasszikus humanista vitakultúra felhasználásával. A kizárólag a hitvitára koncentráló teologizáló létmódhoz képest a 17. század harmincas éveiben a peregrinusok számára újdonságot jelentett a puritán eszmékkel való megismerkedés. A puritán eszmék első magyarországi megjelenése és mozgalommá válása is éppen e régióhoz köthető.

A puritanizmus

A puritán mozgalom a reformáció kálvini irányát tekintette alapnak, és ez alapján kívánta „teljessé tenni”, azaz beteljesíteni az addig elindult folyamatokat a protestáns reformok tekintetében. A genfi példa ugyan Kálvin halála után még Genfben sem volt folytatható, ám mégis eszménnyé vált, sőt tovább is fejlődött. Elsősorban angol és holland területeken fejtett ki jelentős hatást.²⁵ A tanításai és céljai között szerepelt a kálvini teológia gyakorlatba ültetése, a személyes megtérés és hitélet, az úgynevezett protestáns kegyesség gyakorlatának megvalósítása, valamint a genfi egyházszervezeti reformok átvétele is. A reformáció teljessé tétele erőteljesen megfogalmazódott az angol társadalomban, főleg a VI. Edward halálát követő időben, de I. Erzsébet egyházpolitikája alatt is. A puritán eszméket képviselők közül sokan elhagyták az Angol Királyságot. Így tett az a William Ames is, aki a hollandiai Franecker egyetemén működött az emigrációja után, és ott számos magyar diák került kapcsolatba vele.²⁶

A magyar puritanizmus

A magyarországi reformáció egyrészt nagy hatást tett az egész társadalomra, másrészt az életmód, a hitélet vagy az egyházszervezet tekintetében kevésbé hatolt mélyre a 16. században. Az Oszmán Birodalom támadásai, a mohácsi ütközet következményei szinte előkészítették a terepet a hitújítás eszméinek elterjedéséhez. Ebben a háborús pusztítás és az ennek következtében előálló egzisztenciális bizonytalanság, a katolikus egyház bizonyos helyekről való eltűnése valószínűleg

²⁵ Petrőczy 2006a.

²⁶ Tóth 2021: 169–190.; Balogh 1999.

jelentősebb szerepet játszott, mint a reformátorok által közölt hittartalmak. Míg a francia területeken a reformált hit hívei akár a városokon kívüli csűrökbe is kivonultak az istentiszteletek megtartására, addig ez Magyarországon, így az északkeleti régióban sem volt jellemző. A templomok berendezésének a zürichihez hasonló látványos eltávolítására is viszonylag ritkán volt példa. Emiatt jogosan érezhették a 17. század elejétől többen azt, hogy nálunk sem lett „teljessé” a reformáció folyamata. Az is igaz, hogy még a 16. század második felében is volt némi bizonytalanság laikusok és lelkészek között is azzal kapcsolatban, hogy vajon nem sikerül-e az egész egyházra kiterjeszteni a reformeszméket. A trienti zsinat persze már megmutatta, hogy a pápai udvar és a középkori hagyományokat őrző egyházszervezet nem kívánt a reformatori gondolatok többségével azonosulni, a 16. század folyamán mégis megmaradt számos bizonytalanság teológiai és egyházszervezeti kérdések tekintetében is. A puritán eszmék szerinti egyházkormányzati reformok első, forrásokban is fennmaradt követelője, Szilvásújfalvi Anderkó Imre²⁷ is ebben a régióban kezdte a tanulmányait, hiszen a sárospataki kollégium diákja volt.²⁸ A tanulmányait Wittenberg után 1595. április 22-től Heidelbergben folytatta, majd pedig olyan egyetemekre peregrinált, főképpen Hollandiában és Angliában, ahol már ismertek voltak a puritán tanok. Hazatérte után a Debreceni Református Kollégium rektora lett, később 1604-től a debreceni egyházmegye esperesévé választották. Nem sokkal ezt követően kezdődött egy évekig tartó vitája Hodászi Lukáccsal, a tiszántúli egyházkerület püspökével. Hodászi a korábban már említett református ortodoxia híve volt, és mivel az elsődleges célja az apológia, a hitvédelem volt, a felforgatónak számító Szilvásújfalvi Anderkót végül 1610-ben a zsinat elé idézte, ahol megfosztották az állásától, sőt a palástjától is, azaz nem vállalhatott lelkészi szolgálatot máshol sem. Az egyházi eljárást egy világi per is követte, hiszen a hierarchiával szemben megfogalmazott gondolatok alkalmasint a világi hierarchiát is sérthették. Ebben a perben, Báthory Gábor erdélyi fejedelem támogatásával szintén elítélték és börtönbe is került, ahonnan csak két év múlva, Bethlen Gábor segítségével szabadult ki.²⁹ A puritán gondolkodásból számos elemet átvett Medgyesi Pál, aki fiatalon ugyan főleg Debrecenhez és környékéhez kötődött, de 1648-tól Lorántffy Zsuzsanna sárospataki várába került udvari papként, és itt élt 1663-ban bekövetkezett haláláig, 1660-tól a város lelkészeként.³⁰ Mintegy tizenöt éves sárospataki jelenléte és prédikációi minden bizonnyal jelentősen formálták nemcsak a sárospatakiak, de az egész régió gondolkodását is.³¹ Medgyesi fő műve,

²⁷ Keserű 1971.

²⁸ Keserű 1969: 3–46.

²⁹ Keserű 1971: 53–58.; Herepei 1965c: 317–319.

³⁰ Császár 1911.

³¹ Petrőczy 2007; Luffy 2015.

Lewis Bayly Paxis pietatis című munkája ugyan már 1636-ban megjelent,³² de a későbbi prédikációi és az általa képviselt nézetek is ebben a szellemiségben fogantak.

A két ember, Szilvásújfalvi Anderkó Imre és Medgyesi Pál sárospataki jelenléte közötti bő fél évszázad alatt nagyot változott a sárospataki kollégium és a környék lelkeszeinek a gondolkodása, hiszen 1639-ben hazatért Angliából Tolnai Dali János, aki körül már mozgalom szerveződött.

A magyar puritán mozgalom legnagyobb hatást kiváltó szervezője, Tolnai Dali János Északkelet-Magyarországon működött, és tanítványa volt a korábban már említett William Amesnek. Tolnai mint az új generáció képviselője 1631-től a leideni, 1632-től a franekeri, majd a groningeni egyetem hallgatója volt, 1633-tól 1638-ig pedig Londonban tanult.³³ Gyulafehérvári tanára, a Bethlen Gábor hívására Erdélybe jött Johann Heinrich Bisterfeld³⁴ ajánlásával jutott el külföldre. Bisterfeld, aki diplomáciai megbízatásai révén szerepet játszott I. Rákóczi György külpolitikájában a harmincéves háború ideje alatt, szoros kapcsolatot tartott fenn a korszakban Samuel Hartlieb³⁵ londoni körével. Valószínű, hogy ennek a körnek, valamint William Ames³⁶ franekeri teológiai professzornak a hatására ismerte meg Tolnai Dali János a puritanizmus eszméit, a *praxis pietatis*nak,³⁷ a kegyesség gyakorlati életben való megvalósításának és a kálvini egyházkormányzat³⁸ létrehozásának az igényét. Hazajövele előtt Londonban, 1638. február 9-én írta alá néhány társával együtt azt a „londoni liga”³⁹ néven ismert iratot, amelyben kötelezik egymást a Bibliában megfogalmazottak következetes érvényesítésére a hétköznapi életben is.⁴⁰ Ennek az eszménynek a jegyében

³² A munka kiadása 300-ik évfordulójának tiszteletére 1936-ban megjelent a mű egy modernizált verziója: Medgyesi – Bayly 2012.

³³ Makkai 1952: 53–102.

³⁴ Bisterfeldről újabban: Viskolcz 2003: 234.; Kármán 2021: 465–516.

³⁵ Kvacsala 1892a.; 1892b.; Turnbull 1947; Leslie – Greengrass – Raylor 1994.

³⁶ William Ames a puritanizmus egyik vezető teológusa, filozófus. Az independens puritán elveket foglalta teológiai rendszerbe. Petrus Ramus hatását mutatja teológiai és filozófiai gondolkodása, miszerint elveti a skolasztikus formalizmust, helyette a tapasztalatra, a gyakorlatra helyezi a hangsúlyt. Célja a gyakorlat, az élet valósága felé fordulás, így tanításában nagy figyelemmel fordul a természettudományok felé. A kereszténységben a legfontosabbnak nem a hitvitázást és a dogmatizálást tartja, hanem a Biblia tanításainak megélését a mindennapokban. Az egyház számára nem egy intézmény, hanem az adott gyülekezet, így tehát ellenzi a hierarchiát.

³⁷ Medgyesi – Bayly: 2012.

³⁸ A zsinat-presbiteri egyházkormányzati formát a püspöki-hierarchikus helyett.

³⁹ Formula singularitatis: 1638 február 9.: „Londoni liga”: a Tolnai Dali János köré szerveződött teológusok: Szenczi Molnár János, Keserői Dajka Pál, Mohácsi István, Kuti János, Vásárhelyi János, Szikszai Benedek, Szegedi István, Kolosi P. Dániel.

⁴⁰ Zoványi 1911: 25–26.

tevékenykedett sárospataki tanárként, majd abaúji esperesként is. Tolnai a hazatérése után már az 1638-as debreceni zsinaton megszerezte I. Rákóczi György fejedelem támogatását, aki ki is nevezte a pataki kollégium tanárává.⁴¹ Az akkor már három tanárral működő kollégium tanárai 1639-re mind a puritán eszmék elkötelezettjei lettek. Tolnai Dali mellett ugyanis Erdőbényei Deák János volt a második tanár már 1637-től, és Tolnai kérésére harmadikként 1639-ben oda került Kolosi P. Dániel is,⁴² aki maga is a londoni liga aláírói között volt.⁴³ Tolnai Dali rendkívül energikusan, nagy tervekkel és radikális változtatási szándékkal kezdett bele a sárospataki munkájába. A céljuk a kollégiumi oktatás szinte teljes átalakítása volt a puritán eszméknek megfelelően. Ehhez a tananyagtól az oktatás mikéntjén keresztül mindent igyekeztek felhasználni. A puritánok a tanulást és a tanítást ugyanúgy a kegyesség gyakorlásának részeként tekintették, mint az egész életet.⁴⁴ Ez a szemléletmód megkövetelte a korábbi, arisztotelianus logika, gondolkodásmód átalakítását. Ezért az ifjú pataki tanárok is mellőzték a felfogásuk szerint elavult műveket, így a kollégiumi oktatásban addig használt Bartholomäus Keckermann-féle Logicát is. Bár Keckermann⁴⁵ maga is egy református egyetemen, Heidelbergben a magyarok által tisztelt és Bethlen Gábor által is szeretett David Pareus tanította egy rövid ideig, ő maga mégis a német református vonalat képviselte, és az arisztotelészi logikát vette alapul. Az ő munkája helyett a puritánok előnyben részesítették Petrus Ramus logikáját és az úgynevezett ramista műveket,⁴⁶ amelyek Ramus filozófiájának hatására születtek. Petrus Ramus, a francia humanista Platón és Cicero művei alapján kívánta megreformálni a mereven formalista arisztotelianus-skolasztikus gondolkodást. Számára az alap a természetes emberi bölcsesség volt, és a logikát sem az elit kiváltságának tekintette, hanem igyekezett azt mindenki számára érthetővé és elérhetővé is tenni. Az elméleti logikai konstrukciók helyett a megfigyelést és a kísérletezést ajánlotta, azaz a gyakorlat felé kívánt elmozdulni. Az ilyen szelvényben született művek érvelése racionális és jól követhető volt. Ez a szemlélet sokkal jobban megfelelt az evilági aszkézist és a kegyesség gyakorlatát középpontba állító puritánoknak. Tolnai Dali János a pataki tanrendbe először a Johann Heinrich Bisterfeld⁴⁷ által a rámizmus hatására 1635-ben írt és Gyulafehérváron

⁴¹ Petrőczy 2006b: 113.

⁴² Herepei 1965a.

⁴³ Bartók 2017; Dienes – Ugrai 2013: 33.

⁴⁴ Morgan 1988: 380.

⁴⁵ Freedman 1997: 305–364.; Szimonidesz 1942: 410–413.; Restás 2000: 477–497, 493–494.

⁴⁶ Kecskeméti 2019: 65–83.

⁴⁷ Kecskeméti Gábor szerint Bisterfeld valójában csak mérsékelten volt rámistának tekinthető, és erre éppen az 1652-ben megjelent kétszáz lapos metafizikai tankönyve a példa, amit a gyulafehérvári diákok számára írt, és amelynek az előszavában kifejtette, hogy bár

megjelent *Elementa logicae* című művet válogatta be,⁴⁸ később pedig magának Ramusnak a *Dialecticae libri duo* című munkáját is. A gyakorlati oktatáshoz hozzátartozott a zsoltáréneklés gyakorlása is. Ehhez a sárospataki tanárok a Szenczi Molnár Albert által lefordított genfi zsoltárokat használták, ami szintén tudatos program volt, és vitákat is váltott ki a korszakban.⁴⁹ A retorikát, a teológiai főtárgyakat – etika, dogmatika – Amesius könyvei alapján tanították. A változtatások gyorsak és radikálisak voltak, ami által a fiatal és ambiciózus oktatógárda kivívta a sárospataki első lelkész, Tolnai István és a zempléni esperes, Miskolci Csulyak István⁵⁰ haragját. Mindketten művelt prédikátorok voltak, de elsősorban a protestáns ortodoxia hívei, ráadásul Tolnai Dali János népszerűsége minden túlkapása ellenére is jelentős volt, ami mindkét vezető lelkész féltékenységét is kiváltotta. Miskolci Csulyak István a fejedelemhez írott levelekkel igyekezett elérni a puritán tanárok, elsősorban pedig Tolnai Dali János mihamarabbi távozását. Bár mindhárman kifejezetten népszerűek voltak mind a diákok, mind a fiatal prédikátorok, mind pedig a környék nemesei között, a diákságot megosztotta Tolnai türelmetlensége és agresszív, ítélkező stílusa. A kollégium tanulóinak a hitéletét, Isten iránti elkötelezettségét nemcsak számontartotta, de a puritán kegyességi normák szerint kevésbé kegyeseket durván sértegette, „ördöglelkűeknek, fattyaknak, oktalan állatoknak,⁵¹ barmoknak, ebeknek, disznóknak nevezte a puritánus körön kívülieket. Kijelentette, hogy ennyi idő alatt már a kutyák és disznók is jobban növekedtek volna a kegyességben, mint ők”.⁵² A diákjait felosztotta kegyesekre, azaz a kegyességet intenzíven gyakorló hívőkre, és nem kegyesekre, és ennek következtében látványosan kedvezményeket adott a „hívő” közösség tagjai számára. Nem tudjuk, hogy ezek a pedagógusi túlkapások akkor is Tolnai távozásához vezettek volna, ha mindezt nem nagyította volna föl és nem állította volna I. Rákóczi György figyelme középpontjába az ellene írt leveleiben Miskolci Csulyak István.⁵³ A környéken nagy tekintélynek örvendő Miskolczi Csulyak hatására átmenetileg, mintegy hat évre megakadt tehát Sárospatakon a puritán eszmék terjedése, hiszen 1642-ben Tolnai Dalinak és Kolosi Dánielnek is távoznia kellett a kollégium tanári állásából. A kollégiumi oktatás reformja ennek ellenére elkezdődött, ráadásul Tolnai nem csupán a kollégiumi diákságot kívánta megfertőzni az eszméivel, hanem az egész társadalmat.

a metafizika bírálata jogos, mégis azt mutatja a pedagógiai tapasztalat, hogy a metafizika alkalmazásával más tudományokat könnyebben el lehet sajátítani. Kecskeméti 2019.

⁴⁸ Viskolcz 2003: 249–271.

⁴⁹ H. Hubert 2006: 85–96.

⁵⁰ Gyulai 2001: 225–244.; Szabó 2011.

⁵¹ Makkai 1952: 67.

⁵² Dienes – Ugrai 2013: 34.

⁵³ Balogh 1996: 88–90. TRE – TGYL Kgg.I.1. 314–316. fol.: 7.; Harsányi 1926: 15.

Sárospataki évei alatt szíven viselte a nők olvasni tanításának ügyét is, hiszen az volt a terve, hogy a férfiak mellett a nők is képesek legyenek a Bibliát olvasni.⁵⁴ Tolnai és társai tehát otthagyták egy időre Sárospatakot, de a mozgalmi szellem és ezzel összefüggésben a változtatás igénye olyan erős volt bennük, hogy minden állomáshelyükön rendkívül aktívan voltak jelen. Tolnai maga 1642 és 1644 között Miskolc prédikátora volt.⁵⁵ Az újító lelkesedése cseppet sem lohadt, ezt az is bizonyítja, hogy 1643-ban összevitatkozott egy miskolci polgárral. A negatív érzések mellett azonban szimpátiát is kiváltott a híveiből, Miskolcon is. 1649-ben került a vármegye elé egy végrendeletben foglalt ház ügye, méghozzá Vas Gergelyné Vadközi Zsuzsanna asszony kőházáé. A végrendelező pontosan megfogalmazza testamentumában, hogy „egy angliai academiában menendő tanuló deáknak nyolcz száz forintig” való összeget hagyott.⁵⁶ A rendelkezés azért is figyelemre méltó, mert ekkor Anglia igen ritkán volt célpontja a tanulni vágyó magyar ifjaknak. Az, hogy a miskolci Vas Gergelyné asszony éppen Angliát jelölte meg célpontul, valószínűleg valamilyen hatás eredménye. Ez a hatás pedig nem származhat máshonnan, mint az 1642 és 1644 között miskolci lelkész Tolnai Dali Jánostól,⁵⁷ aki maga is több évet töltvén Londonban, éppen az onnét származó puritán eszmék lelkes híve volt. Ha pedig miskolci hívei közül valaki úgy találta, hogy érdemes pénzt áldozni arra, hogy éppen Angliában képezzék a teológiát tanulmányozni vágyó miskolci ifjakat, akkor ebből csakis arra tudunk következtetni, hogy legalábbis a hívek némelyikében a Tolnai által prédikáltak befogadásra találtak. Sőt, ez az asszony olyannyira fontosnak tartotta az angliai tanulmányokat, hogy a háza árából egy miskolci diákon kívül még egy sajószentpéteri és egy szikszói „mesternek” is kívánt juttatni ugyanerre a célra.⁵⁸

Noha a források alapján úgy látszik, hogy neki és társainak az elsődleges célja az volt, hogy a nevében és dogmaiban, tantételeiben „kálvini” magyar református egyházban valóban érvényre juttassák a kálvini elveket, az akkorra már szilárdan kiépült egyházszerkezet ellenállt az újításoknak, és az 1646-ban tartott tokaji,⁵⁹ majd pedig a szatmárnémeti⁶⁰ zsinaton hivatalosan is állást foglalt a puritán tanok és terjesztőik ellen. Tolnai Dali sorsa ekkor ugyan az elbocsájtás volt, de később a puritánokkal rokonszenvező Lórántffy Zsuzsanna visszahelyezte a sárospataki katedrára. Tolnai Dali Jánosnak egyetlen művét ismerjük, amely

⁵⁴ Misák 2019: 68.

⁵⁵ HU-MNL-BAZL 1501. a. I. köt. 270.

⁵⁶ HU-MNL-BAZL 1501. a. I. VI. köt. 705.

⁵⁷ A végrendelet 1645-ben készült, tehát mindössze egy esztendővel Tolnai Dali János távozása után: HU-MNL-BAZL 1501. a. I. VI. köt. 419.

⁵⁸ HU-MNL-BAZL 1501. a. I. VI. köt. 706.

⁵⁹ Sárospataki Füzetek 1860: 145.

⁶⁰ Zoványi 1911: 149–182.

vitairat, s amely jól szemlélteti eszmevilágát és mentalitását: ez a *Dáneus Rácai*, azaz: A miatyánk felől igaz értelmű tanítóknak magok mentségére címet viseli. Az ő és társai hatása azonban ennél jóval jelentősebb. Már a tokaji zsinaton megemlézték a vele szemben állók, hogy „néhányik követője házanként tanítván a népet... Azonkívül magánházaknál magán-leányiskolákat szerveztek, nem elégedve meg a templomban való nyilvános katekizációkkal, melyek divatban voltak a reformáció kora óta, s a lelkeszi állás lealacsonyításával házanként leányok tanítójának tették meg magukat.”⁶¹ Ebből jól látható Tolnai és társai hatása már a hazatértük utáni első öt év alatt is. Tolnai az előbbi vádra még egyértelműbben artikulálta a pedagógiai reformok melletti elkötelezettségét: „... inkább kegyes és dicsérni való dolgok, mint ócsárlásra méltók, hiszen azt rendelte az apostol is, hogy mind alkalmas, mind alkalmatlan időben prédikálni kell az igét... A leányiskolák pedig vajha felállíttatnának nálunk is, miként idegen nemzeteknél!”⁶²

A szatmárnémeti, „nemzeti”-ként emlegetett zsinat célja a puritán eszmék teljes megtiltása volt, valójában azonban például a nőnevelés ügyét nemcsak elfogadta, hanem a zászlójára is tűzte: „nemcsak az iskolában a fiúgyermeknek, hanem a templomban a leányoknak és ifjú nőknek szorgalmas igyekezettel magyarázni kell...”⁶³ A zsinat idején hivatalban lévő Geleji Katona István erdélyi püspök által később megfogalmazott zsinati kánonok szerint: „Krisztus földi országában vagy a vitélő egyházban... nemzeti nyelvű iskolák is szükségesek. A mint tehát azokat a fiú-, úgy a leánygyermek és hajadonok számára minden városban és faluban ahol alkalmasan létrehozhatók meg kell nyitni, melyekben nem férfiakat, hanem... nőket kell tanítókul alkalmazni. Különben a feleséges kántorok avagy a kisebb népességű egyházakban a lelkeszek is eljárhatnak ebben, a kik a leánykákat elkülönítve kivált a nagyobb fiúktól, olvasni s ha nekik és szüleiknek tetszik, írni is tanítsák, hogy ennek segélyével az örök üdvösség tudományába és a kegyes életben kellően előhaladhassanak a kis káték alapján, a Biblia és más, felfogásukhoz alkalmazott könyvek olvasása nyomán, azután énekelhessék a zsoltárokat és más szent énekeket, s nagyobb haszonnal hallgathassák a prédikációkat.”⁶⁴

A szatmárnémeti zsinat után a puritán eszmék nem tűntek el, Tolnai és társai újabb tanítványokat neveltek. Az ő hatásuk a vidéki gyülekezetekben is tetten érhető, például Tokaj református gyülekezete telket is vett egy lányiskola

⁶¹ Zoványi 1911: 117–118.

⁶² Zoványi 1911: 125–126.

⁶³ Zoványi 1911: 193.

⁶⁴ Geleji Katona 1875: 68.

építésére.⁶⁵ Miskolc után Tokaj hívta meg első lelkésznek, és 1645–46-ban ott szolgált.⁶⁶ Itt is sikerült elérnie, amit korábban Miskolcon, hogy a városlakók hozzájáruljanak a peregrinusok külföldi egyetemi költségeihez. Az iskolák, kollégiumok tanári karában, a lelkészi hivatalokban egyre több puritán szellemiségű prédikátor és rektor jelent meg. Tállyai B. Mihály ugyan egy évvel Tolnaiék Patakról történt távozása után lett a kollégium diákja, de azt követően tokaji tanító lett, majd pedig 1650-ben Groningenben tanult, 1651-ben pedig Amesius tanintézetében, a franekeri egyetemen.⁶⁷ Megjelent disputációját tokaji polgároknak ajánlotta, Somodi Istvánnak, aki a pártfogója volt, Bíró Jánosnak, az erdélyi fejedelem tokaji tisztartójának, S. Szentpéteri János jegyzőnek, a tokaji tanácsnak és a prédikátornak.⁶⁸ Ha ezek mind nem is támogatták anyagilag, a pártfogóként megemlégett Somodi János bizonyosan megtette. Ugyanezt láthatjuk Alistáli Farkas Jakab esetében is, aki a pataki tanulmányai befejeztével szintén tokaji rektor lett, később pedig puritán nézeteit tudatosan felvállalva ebben a szellemben készítette el a disputációit Leidenben és Utrechtben 1652-ben, illetve 1654-ben. Ez utóbbiban a nemességről értekezett, és Dienes Dénes szerint ebben „kifejtett nézetei az eszmélődő polgári öntudatról tanúskodnak”.⁶⁹ Ő is tokaji támogatóinak ajánlotta a munkáit,⁷⁰ csakúgy, mint a szintén puritán Szatmárnémeti Mihály.⁷¹ Ezeknek a puritán prédikátoroknak, tanítóknak a hatása a 17. századi iskolai tananyagban és a régió és Erdély nemességének a gondolkodásában is mély nyomokat hagyott. Az általuk használt biblikus, kegyes nyelv éppen úgy megjelent a magánlevelezésekben, még a politikai levelekben is, mint a naplókban vagy az emlékiratokban. Az északkelet-magyarországi mezővárosok polgárosodásában, paraszt-polgárainak közösségi felelősségvállalásában is megjelentek mindezek a hatások, és jelentősen hozzájárultak a városiasodás folyamatához. Tolnai Daliék tevékenységét erősítette Lorántffy Zsuzsanna puritánok iránti szimpátiája, ugyanis I. Rákóczi György fejedelem halála után az özvegy fejedelem-asszony valóságos puritán központtá varázsolta Sárospatakot. Sokuk tanácsára meghívta a korszak legjelentősebb pedagógusát, Comeniust is az udvarába,⁷² aki bár rövid ideig maradt Patakon, számos reformja kötődött ide, és a jelenléte megerősítette a korábban elindult folyamatokat.

⁶⁵ Dienes 2003: 239.

⁶⁶ „Tolnai János Uramat, Miskoltzról ide hozván, Karátszony havának huszadik napján statuál-tuk és fogattuk meg Tokaji fő Prédikátorságra, Ádám Mihály Bíróságában”. Gulyás 1917: 15.

⁶⁷ Herepei 1965b: 469.

⁶⁸ RMK III. 1752.

⁶⁹ Dienes 2003: 240.

⁷⁰ RMK III. 1814. Idézi: Makkai 1952: 153–154.

⁷¹ RMK III. 2347, 2370, 2386.

⁷² Péter 2000: 15–17.

Az alábbiak összegzéseként elmondható tehát, hogy a puritanizmus a korábban feltételezettnél sokkal nagyobb hatást tett a régió kultúrájára, az oktatásra és a városfejlődésre, gondolkodásra egyaránt.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltár (HU-MNL-BAZML)

Miskolc Város Tanácsának iratai (1550–1910) – Tanácsülési jegyzőkönyvek (1569–1849) (IV. 1501.a.)

RMK – Régi Magyar Könyvtár

TRE – TGYL – Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteménye Levéltára.

Sárospataki füzetek. 1860. Sárospatak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balogh Judit 1996: Miskolczi Csulyak István és a magyar puritanizmus. *Új holnap: irodalmi, művészeti, társadalmi folyóirat* (41.) szept. 80–87.

Balogh Judit 1999: Kérdések, hipotézisek, feladatok a XVII. századi magyar puritanizmus kutatása kapcsán. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, Miskolc.

Bartók István 2017: *Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789634540342>

Bíró Sándor – Szilágyi István – Bucsay Mihály – Varga Zoltán 1995: *A magyar református egyház története*. (Az Egyháztörténeti Tanszék kiadványai 1.) Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémia, Sárospatak.

Bunyitay Vincze – Karácsonyi János – Rapaics Raymund (szerk.) 1904: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitujítás korából, 1530–1535 = Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia*. (II.) Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya, Budapest.

Bunyitay Vincze – Karácsonyi János – Rapaics Raymund (szerk.) 1909: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitujítás korából, 1542–1547 = Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia*. (IV.) Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya, Budapest.

- Buzogány Dezső 2007: *Az úrvacsora tana Philipp Melanchthon teológiájában: különös utalással személyes levelezésére*. Risoprint, Cluj-Napoca.
- Császár Károly 1911: *Medgyesi Pál élete és működése; irodalomtörténeti tanulmány*. Budapest.
- Csepregi Zoltán 2012: A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás (1562) új kiadásának tanulságai. In: Ács Pál – Székely Júlia (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Dienes Dénes 1998: Az első püspökválasztás a Tiszáninneni Református Egyházkerületben. In: Dienes Dénes (szerk.): *Tanulmányok a Tiszáninneni Református Egyházkerület történetéből*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2–84.
- Dienes Dénes 2003: A tokaji református egyház története. In: Ulrich Attila (szerk.): *A tokaji uradalom gazdálkodása a XVII. század második felétől a napóleoni háborúk koráig*. (Tokaj: várostörténeti tanulmányok 3.) Tokaj Város Önkormányzata, Tokaj, 231–258.
- Dienes Dénes 2017: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi Rendeletig*. Hernád Kiadó, Sárospatak.
- Dienes Dénes – Ugrai János 2013: *A Sárospataki Református Kollégium története*. Hernád Kiadó, Sárospatak.
- Farkasdy Dezső 1990: A Károlyi-biblia keletkezéséhez. *Irodalomtörténeti közlemények* (94.) 5–6. 700–710.
- Freedman, Joseph S. 1997: The Career and Writings of Bartholomew Keckermann (d. 1609). *Proceedings of the American Philosophical Society* (141.) 3. 305–364. <https://doi.org/10.4324/9781003555674-8>
- Geleji Katona István (szerk.) 1875: *Egyházi kánonok melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatához képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbeszedett Geleji Katona István, az erdélyi igazhitű egyházak püspöke, 1649*. A Szatmári Református Egyházmegye, Szatmárnémeti.
- Gulyás József 1917: *Tokaji református papok*. Főiskolai Nyomda, Sárospatak.
- Gulyás László Szabolcs 2017: *Mezővárosi önkormányzat a középkori Hegyalján*. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest.
- Gyulai Éva 2001: Csulyak Miskolc aus Miskolc. Das Schaffen von István Miskolci Csulyak in Miskolc (1612–1616) (Auszug). *A Herman Ottó Múzeum évkönyve* (40.) 225–244.
- H. Hubert Gabriella 2006: Zsoltáréneklési vita a 17. század közepén. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* (29.) 1. 85–96.
- Harsányi András 1940: Az ismeretlen Károlyi Gáspár. *Protestáns Szemle* (49.) 3. 77–82.

- Harsányi István 1926: *Miskolczi Csulyak István élete és munkái*. Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, Debrecen.
- Herepei János 1965a: Kolosi P. Dániel halálozási ideje. In: Herepei János (szerk.): *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. MTA Kutatási Ellátó Szolgálat Sokszorosító Üzeme, Budapest-Szeged, 445–447.
- Herepei János 1965b: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. MTA Kutatási Ellátó Szolgálat Sokszoros. Üzeme, Budapest-Szeged.
- Herepei János 1965c: Egy adat Szilvás-újfalvi Anderkó Imre életéből. In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. 1. kötet. 317–319.
- Horváth János 1957: *A reformáció jegyében, a Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kármán Gábor 2021: Johann Heinrich Bisterfeld és az erdélyi külpolitika, 1638–1643. *Századok* (155.) 3. 465–516.
- Kecskeméti Gábor 2019: A ráimizmus Magyarországon és Erdélyben. *Gerundium: egyetemtörténeti közlemények* (10.) 3–4. 65–83.
<https://doi.org/10.29116/10.29116/gerundium/2019/3-4/4>
- Keserű Bálint 1969: Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* (9.) 1. 3–46.
- Keserű Bálint 1971: Az Újfalvi-per jegyzőkönyve. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* (10–11.) 1. 53–58.
- Kvacsala János 1892a: Az angol-magyar érintkezések történetéhez, 1620–1670: első közlemény. *Századok* (26.) 9. 709–719.
- Kvacsala János 1892b: Az angol-magyar érintkezések történetéhez, 1620–1670: második és befejező közlemény. *Századok* (26.) 10. 793–810.
- Leslie, Michael – Greengrass, Mark – Raylor, Timothy 1994: *Samuel Hartlib and universal reformation: studies in intellectual communication*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Luffy Katalin 2015: *„Romlás építőinek fognak neveztetni”: prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*. Csokonai Könyvtár. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Makkai László 1952: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Medgyesi Pál – Bayly, Lewis (szerk.) 2012: *Praxis pietatis az az kegyesség-gyakorlás, melyben bé-foglaltatik, mint kellyen az keresztyén embernek, Isten és a maga igaz ismértiben nekedni, életét naponként az ő felelmére intézni, csendes lelki-ismérettel költeni, és futásának eltöltése után boldogul végezni*. <http://dspace.bcucuj.ro/handle/123456789/21982> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.

- Misák Marianna 2019: A puritán mozgalom és hatása a nőnevelésre. In: Misák Marianna (szerk.): *„Minden iskolába járó leány gyermektől...”: református nőnevelés a 16–19. századi Felső-Magyarországon*. 2. kiadás. Hernád Kiadó, Sárospatak, 68–79.
- Morgan, John 1988: *Godly learning: Puritan attitudes towards reason, learning, and education, 1560–1640*. Cambridge University Press, Cambridge [Cambridgeshire].
- Péter Katalin 2000: Lorántffy Zsuzsanna. In: Tamás Edit (szerk.): *Lorántffy Zsuzsanna album*. Sárospataki Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 15–17.
- Petrőczy Éva 2006a: *Puritánia: tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*. (Historia litteraria.) Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- Petrőczy Éva 2006b: Pengeváltás nélkül – Miskolczi Csulyak Gáspár és Telkibányai István vitája a puritánizmusról. In: Petrőczy Éva (szerk.): *Puritánia: tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*. (Historia litteraria 20.) Universitas Könyvkiadó, Budapest, 110–122.
- Petrőczy Éva 2007: *„Nagyságodnak alázatos lelki szolgálja”: tanulmányok Medgyesi Pálról*. (Nemzet, egyház, művelődés.) Barankovics István Alapítvány; Hernád Kiadó, Budapest, Debrecen.
- Restás Attila 2000: Keckermann retorikái: fejezet a magyarországi retorikaoktatás történetéből. *Irodalomtörténet* (31.) 4. 477–497.
- Révész Imre 1938: *Magyar református egyháztörténet 1520–1608*. Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, Debrecen.
- Szabadi István 2005: Némethi Ferenc és a reformáció. *Egyháztörténeti szemle* (6.) 2. 153–157.
- Szabó András 1987: Mágocsy Gáspár és András udvara. In: Várkonyi Ágnes R. (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Gondolat Kiadó, Budapest, 263–278.
- Szabó András 2011: Miskolci Csulyak István Heidelbergben. In: Kecskeméti Gábor – Tasi Réka (szerk.): *Bibliotheca et Universitas tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*. Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc, 119–128.
- Szegedi Kis István 2022: *A tiszta teológia főrészei Istenről és az emberről – Összefüggő táblázatokban magyarázva és a tudósok tanításaival szemlélítve*. Ford. Buzogány Dezső. Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa, Kolozsvár.
- Szimonidesz Lajos 1942: A sárospataki ref. főiskolában és Sárospatak környéke iskoláiban használt ismert és ismeretlen tankönyvek. *Magyar Könyvszemle*, 410–413.
- Tóth Zsombor 2021: A kora újkori börtön-írás és börtönirodalom eszme- és irodalomtörténeti kontextusairól: Bethlen Miklós fogarasi rabsága (1676.

április 23. – 1677. március 31.). *Irodalomtörténet: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság és az ELTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének folyóirata* (102.) 2. 169–190.

Turnbull, George Henry 1947: *Hartlib, Dury and Comenius: gleanings from Hartlib's papers*. University Press of Liverpool, Liverpool.

Viskolcz Noémi 2003: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia: a Bisterfeld-könyvtár*. (Kárpát-medence koraújkori könyvtárai.) Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.

Zoványi Jenő 1911: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Budapest.

Zoványi Jenő 1977: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. (Humanizmus és reformáció.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Zoványi Jenő 1986: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. (Reprint – az Állami Könyvterjesztő Vállalat reprint sorozata.) Állami Könyvterjesztő Vállalat, Budapest.

ÉGER GÁBOR

**MOZAIKDARABOK EGY 17. SZÁZADI
ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS
LELKIPÁSZTOR KÖNYVES MŰVELTSÉGÉBŐL –
SZŐLŐSI BEDE JÁNOS KÖNYVTÁRÁNAK TÖREDÉKEI**

Abstract. **Fragments from the Book Culture of a 17th-Century Reformed Pastor in Northeastern Hungary: The Surviving Volumes of János Szőlősi Bede's Library.** János Szőlősi Bede (?–1620) was one of the lesser-known Reformed pastors of the 17th century, yet the surviving volumes from his library reveal a figure of broad intellectual horizons. His once-substantial book collection is now scattered across various Hungarian and Transylvanian libraries. While little is known about the early stages of his life, his career is well-documented from the time of his studies abroad. He studied in Wittenberg and Heidelberg, and after his peregrinatio he served as a pastor in Upper Hungary. In 1937, János Herepei described six works bearing Szőlősi Bede's ownership inscriptions, held in Debrecen and Kolozsvár. Earlier, in 1885, Gerzson Szinyei, head librarian in Sárospatak, had listed five of his volumes in a work on the history of the Sárospatak library. In the early 2010s, research by Sándor Előd Ősz increased the number of identified books to thirteen. In recent years, further items from Szőlősi Bede's library have come to light in additional collections across Hungary and Transylvania.

Keywords: 17th century, peregrinatio, Upper Hungary, Reformed pastor, book collection

Az egyházak kultúráközvetítő szerepének változásait vizsgálva megkerülhetetlen, hogy az egyes felekezetek ismertebb vagy kevésbé ismert képviselői is központi szerepbe kerüljenek. A magyarországi protestáns diákok közül a 16. századtól patrónusi támogatással egyre többen külföldi egyetemi központokban gyarapíthatták tovább tudásukat. Az ott beszerzett könyveik által formálták saját látásmódjukat, hazatérve könyvadományozásaik révén, a kollégiumi könyvtárak állományának gyarapításával a következő generációk szellemi horizontját is bővítették. Sajnos, teljes egészében egyetlen egy 16–17. századi peregrinus diák vagy lelkipásztor könyvtára sem tanulmányozható, a korszakból kevesebb mint

20, a magyar református lelkészi karhoz köthető személy adományozási vagy hagyatéki könyvjegyzéke ismert, és a magyarországi reformáció jeles alakjainak könyves műveltsége is csak töredékesen, kárpát-medencei könyvtárakban tulajdonosi bejegyzéseik alapján azonosított köteteik segítségével rekonstruálható.¹ Az utóbbi csoportba sorolható Szőlősi Bede János, akinek könyvjegyzéke nem maradt fenn, viszont könyvtárának töredékeit hat magyarországi és erdélyi könyvgyűjtemény őrzi.

Szőlősi Bede János (?–1620) életrajza

Szőlősi Bede János biográfiájának összeállításához több esetben is a fennmaradt könyvei segítenek. Életének korai szakaszáról nem rendelkezünk információval, születési ideje, alsó és középfokú tanulmányainak helyei is ismeretlenek. Születési helyéről is csak feltételezhető, hogy Nagyszőlős település volt. Ezt erősítheti meg, hogy wittenbergi tartózkodásáról hazatérve 1594 körül ott tartózkodott, és könyvet adományozott az ifjú Stenczel Imrének.² Valószínűleg előadásokat hallgatott a Wittenbergi Egyetemen, bár sem a beiratkozási anyakönyvben, sem a Coetusba felvett hallgatók névsorában nem szerepel. Viszont egyike volt azoknak a diákoknak, akik nem írták alá a *Formula Concordiae*-t, így 1592. december 2-án kizárták őket az egyetemről.³ Ezután valószínűleg hazatért, és Nagyszőlősen tartózkodott. Ebből az időszakból maradt fenn a Stenczel Imre számára adott, korábbiakban már említett könyvadományozás. 1601-ben újra peregrinációra indult, és október 4-én beiratkozott a Heidelbergi Egyetemre.⁴ Itt-tartózkodása alatt 1602. november 13-án *De uno & trino*⁵ címmel, David Pareus elnöklete alatt tartott vitatkozáson volt felelő. Tanulmányai után első szolgálati helye valahol Bereg vármegyében, esetleg Nagyberegen volt. Foktői P. Mihály 1608-ban Marburgból küldte számára Johann Piscator *Analysis Logica Evangelici* című művének egy

¹ Az elmúlt évtizedek forrásfeltáró munkája révén az Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez című sorozat köteteiben és a Könyvtártörténeti füzetekben több száz könyvjegyzéket adtak közre a szerkesztők. Több neves református lelképásztör könyveit azonban csak tulajdonosi bejegyzések és supralibrosok segítségével rekonstruálhatjuk, mint például Apáczai Csere János, Geleji Katona István, Komáromi Csipkés György, Medgyesi Pál, Miskolci Csulyak István, Szenci Molnár Albert vagy Tolnai Dali János köteteit.

² A bejegyzés: Willichius, Iodocus 1555: Erothemata in Rhetoricem [...], Basileae.; Camerarius, Ioachim 1551: Elementa rhetorice [...], Basileae. TtRENK G 1196. kötetben található, az előzéklap rektóján: „Optimae spei puero Emerico Stenczelis Szölösino. Joannes B. Szölösinus fraternitatis ergo dono dabat, Szölösini A. 1594 5 Dec.”

³ Bartholomaeides 1817: 95.; Debreceni Ember Pál – Botos Péter 2009: 237.; Finkei 1857: 165.

⁴ Heltai 1980: 332–333.; Szögi (szerk.) 2011: 126.

⁵ RMK III. 5828.

példányát.⁶ Később 1611-től 1613-ig bizonyíthatóan Szatmárnémetiben szolgált.⁷ 1616-ban már Nagybányán tartózkodott, és onnan írt levelet David Pareusnak Heidelbergbe.⁸ 1618-ban már Nagyszőlősen volt lelkipásztor, Csepei Sidó Ferenc heidelbergi diák 1618. június 13-án tartott, *Pro Aeterna Divinitate Filii Dei Domini Nostri Jesu Christi*⁹ című disputációjának ajánlása szerint. A Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókjában található egyik Szőlősi Bede által korábban birtokolt kötetből életének utolsó mozzanataira is találunk adatokat, amelyek szerint 1619-ben nagyszőlősi lelkipásztorsága mellett az ugocsa egyházmegye esperese is volt. Halálának pontos idejéről is e kötetből szerezhetünk tudomást, ugyanis az előzéklap rektóján található bejegyzés szerint 1620. november 8-án hunyt el.¹⁰ Életrajzát áttekintve megállapíthatjuk, hogy mind feltételezett születési helye, mind későbbi szolgálati helyei alapján az Északkelet-Magyarországon szolgáló református lelkipásztori kar egyik széles műveltségű képviselőjéről van szó, aki mintegy két évtizedes szolgálati idejét három vármegyében, Beregben, Szatmárban és Ugocsában töltötte.

Szőlősi Bede János könyvtárának eddig ismert töredékei

A magyar művelődés- és könyvtártörténeti szakirodalomban első alkalommal Herepei János ismertette Szőlősi Bede életrajzát és könyvtárának akkor ismert példányait.¹¹ Ismeretei szerint akkor a Kolozsvári és a Debreceni Református Kollégium gyűjteményében összesen hat kötetét – egyet Kolozsvárott, ötöt Debrecenben – őrizték. A következő évtizedekben adattárak és katalógusok publikálása révén újabb mozaikdarabok kerültek elő, amelyekre Ősz Sándor Előd hívta fel a figyelmet egy tanulmányában.¹² 2012-ben Szőlősi Bede könyvtárából már tizenhárom kötetet ismert a szakirodalom, a debreceni öt kötet mellett

⁶ A bejegyzés: Piscator, Johann M. 1601: *Analysis Logica Evangelici*. Herborn. TtRENK E 1159. kötetben, az első kötetábla verzóján: „Clarissimo et Praestantissimo Viro D. Joanni B. Szőlősinó verbi Divini in Beregh fideliss. Distans. hunc librum per manum Ornatiss. et Doctiss. D. Greg. F. Varadini [...] Marpurgo Cattorum Pro festo S. Mich. Arch. [...] 1608. Anno mitto exhibeo, Mich. P. Foctőinus mpria.”

⁷ Zoványi 1929: 105.

⁸ Pareus 1633: 67.; Herner (szerk.) 1989: 55–56.

⁹ RMK III. 1214.

¹⁰ Bejegyzés: Garranza, Bartholomaeus 1564: *Summa Conciliorum et Pontificum a Petro usque ad Iulium tertium* [...]. Parisiis. BAR FCN R 86008.: „Per Fautorem vir. Clariss. Joannem Bede Szőlősinum Pastorem Patriae ac Seniore longē dignissim. Comttus Ugotsa. Datum Anno 1619. 12. Augusti. Hic beate in xpo obiit Anno 1620 8 die Novemb.”

¹¹ Keserű (szerk.) 1971a: 71–76.

¹² Ősz 2012: 59–69.

Kolozsvárott további két példány került elő, de gyulafehérvári, marosvásárhelyi és nagyszebeni bibliotékákban is megtalálhatóak könyvei. Sárospatakon őrzött köteteiről azonban sem Herepeinek, sem Ősz Sándor Elődnek nem voltak ismeretei. Utóbbi tanulmányában ki is emelte, hogy a sárospataki nagykönyvtár possessorkatalógusában Szőlősi Bede egyetlen könyvét se találhatjuk meg. Amennyiben szigorúan vesszük ezt a megállapítást, igazat is adhatunk ennek, de szerencsére a helyzet ennél sokkal kedvezőbb. A következőkben először az eddig ismert Szőlősi Bede János köteteket kívánom röviden ismertetni. A gyulafehérvári és nagyszebeni példányok elemzésétől azonban jelen tanulmányban eltekintek, mivel azokat Ősz Sándor Előd 2012-ben már részletesen megtette.¹³ Ezt követően mutatom be azokat a köteteket, melyek eddig lappangtak, és az elmúlt években zajlott kutatómunka során a debreceni, marosvásárhelyi és sárospataki könyvtárakban kerültek azonosításra.

***A debreceni kötetek*¹⁴**

A Debrecenben található kötetek közül a legkorábban Jodocus Willichius retorikai munkája első és Joachim Camerarius szónoklattani kézikönyve harmadik bázeli kiadásainak kolligátumát szerezte be.¹⁵ A kötet bekötésére vonatkozóan a kötéstáblán található supralibros ad információkat, azonban az F B C 1555 monogram és évszám mögött rejtőző személy nem azonosítható. A kolligátumkötet első előzéklapjának rektóján egy, a könyv beszerzésének összegére vonatkozó¹⁶ és az előzőekben már említett, a nagyszőlősi Stenczel Imrének tett könyvadományozásról szóló bejegyzés olvasható. Az előzéklap elő- és hátoldalán a Debreceni Református Kollégium könyvtárának 18. század közepén használatos raktári jelzései is felfedezhetőek. Értékes bejegyzésként az első mű címlapján a könyv értékmegjelölésére vonatkozó, feltehetően 18. századi bejegyzést is olvasható.¹⁷

Szőlősi Bede második Debrecenben található kötete szintén egy gyűjteményes mű.¹⁸ Aegidius Hunnius lutheránus teológus, wittenbergi professzor elnöklete alatt 1593 és 1597 között tartott harminc disputáció 1598-ban jelent meg Wittenbergben. A szóban forgó munkát a címlapon található bejegyzés

¹³ Ősz 2012: 63–68.

¹⁴ Ezúton szeretnék köszönetet mondani dr. Oláh Róbertnek, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára tudományos főmunkatársának, aki a debreceni kötetekkel kapcsolatban segítséget nyújtott, és fotókkal segítette kutatómunkámat.

¹⁵ Willichius, Iodocus 1555: *Erothemata in Rhetoricem* [...], Basileae.; Camerarius, Ioachim 1551: *Elementa rhetorice* [...], Basileae. TtRENK G 1196.

¹⁶ „Emptus Denariis 60.” – Hatvan dénárért vettem (saját fordítás).

¹⁷ „Val[e]t d. 20.” – 20 dénárt ér (saját fordítás).

¹⁸ Hunnius, Aegidius 1598: *Volumen Theologicarum Disputationum*, Vitebergae. TtRENK F 445.

szerint 1601-ben szerezte be Heidelbergben. Azt, hogy ő lehetett-e az első tulajdonosa, nem tudjuk megállapítani, a kötet kódexlapos kötésén supralibros nem található. Hunnius wittenbergi munkássága Szőlősi Bede életére is nagy hatással volt. A Krisztus mindenütt jelenvalóságát hirdető – ubiquitárius – tan elutasítása miatt kellett több diáktársával együtt 1592. december 2-án távoznia az egyetemről. Hunnius neve a kötet első előzéklapjának rektóján egy latin nyelvű bejegyzésben is olvasható: *Ubi est Bellarminus apud pontificios; ibi est Hunnius apud ubiquitarios*.¹⁹ Szintén ezen az oldalon egy Horatius szatíráiból vett idézet és az ebből a verssorból keletkezett latin szólás két szövegváltozata is azonosítható.²⁰ Végül Zakariás próféta könyve 8. fejezetének 19. verséből vett részlet zárja az itt található bejegyzéseket: *Veritatem et pacem diligite*, vagyis: A hűséget és a békességet szeressétek! A kötet végére Szőlősi Bede saját maga által írt tartalomjegyzéket készített.

A harmadik kötet a herborni református professzor, Johann Piscatornak Máté, Márk, Lukács és János evangéliumának rávista szellemben írt bibliai kommentárjait tartalmazza.²¹ A Máté-kommentár a címlap alsó részén sérült, a nyomtatás helye és ideje, a nyomdász neve nem azonosítható pontosan. Az egyes kiadások digitálisan elérhető változataival való összehasonlítás alapján azonban megállapítható, hogy címlapja az 1606-ban Christoph Corvin által Herbornban nyomtatott kiadással teljesen megegyezik. Ezután az 1601-es Corvin-féle herborni nyomtatású Máté-kommentárhoz készült függelék található. A Márk evangéliumához írt kommentárból az 1601-es kiadást tartalmazza a kötet, amely szintén Corvin nyomdájában készült. A Lukács- és János-kommentárokból azonban nyomdász megjelölése nélküli, 1603-as kiadások találhatók a kolligátumban, amelyek a művek címlapján található nyomdászjelvények alapján bizonyos, hogy Christoph Corvin nyomdájának sajtói alól kerültek ki. A kötet 1608-ban került Szőlősi Bede János birtokába, az első kötéstábla verzóján olvasható latin nyelvű bejegyzés szerint Foktői P. Mihály marburgi diák küldte haza számára ajándékba. A példányt maga Foktői köttette be 1608-ban, ezt bizonyítja az elülső kötéstáblán olvasható M*PA*F 1608 (Michaelis Pastoris Focktöinus) supralibros is.

1615-ben került tulajdonába Sibrandus Lubbertus *De Principiis Christianorum dogmatum* című dogmatikai munkája, amelyet a jezsuita teológus, Robert

¹⁹ Aki Bellarmin a pápistáknak; az Hunnius az ubiquitáriusoknak (saját fordítás).

²⁰ „Quot capitum, totidem studiorum Millia - Quot capita, tot sensus - Quot capita, tot sententiae” – Ahány fej [ember], annyi ezer vélemény; Ahány ember, annyi vélemény (saját fordítás).

²¹ Piscator, Johann M. 1601: *Analysis Logica Evangelici*. Herborn. TtRENK E 1159.; Ong 1954: 153.

Bellarmin *De Controversiis* című műve ellen adott ki.²² Az 1605-ös, hanai nyomtatású második kiadás 1615-ben került Szőlősi Bede tulajdonába a címlapon található tulajdonosi bejegyzés szerint. A hátsó kötéstábla hátoldalán latin nyelvű bejegyzések találhatóak, amelyek az íráskép alapján nagy valószínűséggel szintén tőle származhatnak. A címoldalon továbbá a sárospataki nagykönyvtár feltehetően 1660 és 1671 közötti rendezésekor rögzített tékajelölés olvasható, amelyet később áthúztak, feltehetően a debreceni könyvtárba való bevételezéskor.

Az időrendben utolsóként beszerezett debreceni kötet Johannes Kuchlinus (Johann Küchlein) német származású református lelkipásztornak és a leideni egyetem Staten College-a igazgatójának disputációgyűjteménye.²³ Kuchlinus 1578-tól 18 éven át volt Amszterdam református lelkésze, majd 1591-ben hívták meg Leidenbe, ahol az egyetem új teológiai szemináriumának, a Staten College-nak az igazgatója lett.²⁴ Fontos szerepe volt emellett a Heidelbergi káté elterjesztésében és értelmezésében. Kuchlinus több előadást tartott a katekizmusról, és a diákjaival disputációk formájában a teljes Heidelbergi kátét feldolgoztatta, amelyeket tizennégy éven belül három kiadásban is megjelentettek.²⁵ E gyűjteménynek a második kiadásából szerzett be egy példányt Szőlősi Bede, a címlapon található tulajdonosi bejegyzés szerint 1616-ban került a tulajdonába. A kötet legelső tulajdonosára az első kötéstáblán található super ex libris derít fényt. A G*I*P 1613 monogram és évszám mögött Ponicaenus György József (Georgius Josephus Ponicaenus) azonosítható, aki debreceni tanulmányai után 1612-ben iratkozott be a Heidelbergi Egyetemre.²⁶ 1615-ben Tiszabökényben volt lelkipásztor, és feltehetőleg még abban az esztendőben elhunyt, ugyanis a következő évben már Peleskei F. György volt ott a lelkész.²⁷ A kötet is a halála után cserélhetett gazdát. A könyv tartalmi részében több helyen lapszéli és lapalji jegyzeteket is találunk, amelyek nagy hasonlóságot mutatnak Szőlősi Bede írásképével. A mű utolsó számozott oldalán további tulajdonosbejegyzések fedezhetők fel, amelyeket a későbbi időszakokban szinte olvashatatlanra kisatíroztak, így a további possessorok nem azonosíthatóak. Annyi bizonyos, hogy végül – az első kötéstábla hátoldalán olvasható

²² Lubbertus, Sibrandus 1605: *De Principiis Christianorum libri VII.*, Hanoviae. TtRENK C 576.; Goudriaan 2020: 20.; Sinnema 1994: 185–186.

²³ Kuchlinus, Johannes 1612: *Ecclesiarum Hollandicarum et Westfriscarum Catechismus*, Leidae. TtRENK C 64.

²⁴ Stanglin 2007: 306–307.

²⁵ Stanglin 2007: 311–312.

²⁶ Szögi (szerk.) 2011: 128.

²⁷ Zoványi 1929: 112.

bejegyzés szerint – 1774. július 25-én került a Debreceni Református Kollégium könyvtárának tulajdonába.

A Willichius–Camerarius-kolligátumon és Kuchlinus-disputációgyűjteményen kívül minden kötet közös jellemzője, hogy a címlapon kivágott részek fedezhetőek fel. A Hunnius-kötet esetében a címlap felső részén egy kb. 1,5 cm magas csíkot vágtak le a lapból, azonban a korábban ott található szöveg alsó része megmaradt, amiből tökéletesen kivehető, hogy ott a *Liber* szó szerepelt, amely alapján a kimetszett rész latin nyelvű könyvtári bejegyzést tartalmazott. A töredék írástípusa és a sárospataki nagykönyvtár 17. századi könyvtári bejegyzéseinek összehasonlító vizsgálata alapján nagy valószínűséggel megállapítható, hogy ott a pataki bibliotékában beírt szöveg volt olvasható. Feltehetően a címlap alján található korábbi, áthúzott tékajelölést is a sárospataki könyvtár 1660 és 1671 közötti rendezésekor kaphatta a kötet. A Piscator-kolligátum esetében szintén található egy nagyobb kivágás az első mű címlapján, ez esetben viszont a lap mintegy negyedét metszették ki. Az első kötéstábla hátoldalán, Foktői Mihály bejegyzése alatt egy korábbi *theca-ordo-liber* összetételű könyvtári jelölés olvasható, amely feltehetően szintén a sárospataki könyvtárban használatos korábbi tékajelölésnek feleltethető meg. Sibrandus Lubbertus munkájának címlapján ugyancsak egy kimetszett rész fedezhető fel, amelynek bal szélén a *liber* szó nagy I betűje részleteiben felismerhető, és ez esetben is nagy valószínűsége van annak, hogy a sárospataki vonatkozású bejegyzéseket tüntethették el ilyen módon a kötetből. E feltételezést erősítheti a lap alján található áthúzott, de tökéletesen olvasható könyvtári tékajelölés, amely a korábbi példákhoz hasonló felépítést mutat. A Kuchlinus-kötet esetében kivágás nem látható, de az első kötéstábla hátoldalán olvasható ΘD. O.3. L.9 jelzet a korábbi sárospataki könyvtári jelölésekkel mutat hasonlóságot.

A kolozsvári kötetek²⁸

A Kolozsvári Református Kollégium könyvtárában, amely ma a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókjának kezelésében van, három kötet található Szőlősi Bede könyvtárából. Herepei csupán egy műről tett említést az életrajzát bemutató közleményében, Bartholomaeus Garranza 1564-ben, Párizsban megjelent *Summa Conciliorum*áról.²⁹ Ezt a kötetet 1581-ben köttették be, az M C T supralibros mögött rejtőző személy nem tudjuk azonosítani. 1603-ban került Szőlősi Bede tulajdonába, majd ekkor adományozhatta feltehetően Csepei Sidó

²⁸ Köszönetet mondok a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár könyvtárosának, Másody Ildikónak és kedves kollégáinak, hogy a kolozsvári kötetekről készített fotóikkal segítették munkámat.

²⁹ Garranza, Bartholomaeus 1564: *Summa Conciliorum et Pontificum a Petro usque ad Iulium tertium* [...]. Parisiis. BAR FCN R 86008.

Ferencnek, akinek hagyományozása révén kerülhetett a Kolozsvári Református Kollégium könyvtárába.³⁰

A három kötet közül legkorábban feltehetően Natale Conti (1520–1582) itáliai író, humanista és mítoszkutató mitológiai kézikönyve, a *Mythologiae* kerülhetett a tulajdonába.³¹ Az 1581-ben megjelent első frankfurti kiadás³² első tulajdonosáról az első kötéstáblán található supralibros tudósít. A P*A*B monogram és az 1583-as évszám alapján az ebben az időszakban Wittenbergben tanuló Beregszászi Albus Pál (Paulus Albus Berexasius) lehetett az, aki bekötötte a szóban forgó munkát.³³ A következő tulajdonosa a 16. század végén Szőlősi Bede János lehetett, aki a *Pie et modeste agenti, Deus providibit* jelmondatot és a *Joan. B. Szeol. 885* bejegyzést rögzítette a mű címlapjára.³⁴ Feltehetően Szőlősi Bede halála után a kötet a Sárospataki Református Kollégiumba került, ugyanis a könyvtár 17. századi bejegyzése és a korszakban használatos tékajelzése is azonosítható a címoldalon. A kötet valószínűleg a kollégium 1671-ben történt elüldöztetésekor vándorolt Erdélybe, 1730-ban új tulajdonoshoz került, aki tulajdonosi bejegyzését rögzítette is a címlapon.³⁵ Az előzéklap rektóján egy további latin nyelvű bejegyzés és a feltehetően a Kolozsvári Református Kollégium könyvtárában használatos könyvtári tékajelzés olvasható.³⁶

Kalandos utat járt be Sebastian Münster *Cosmographiae*-jének 1572-es bázeli kiadása,³⁷ amely 1616-ban, nagybányai lelkipásztorsága idején került Szőlősi Bede János tulajdonába. A kötetben a sárospataki könyvtár bejegyzéseit nem találjuk meg, és possessorbejegyzések is bizonyítják, hogy az más körülmények között kerülhetett a kolozsvári kollégium gyűjteményébe. Az első kötéstáblán felfedezhető I*TH*D 1591 supralibros feltehetően a Wittenbergben és Heidelbergben is tanult Debreceni Tarack Jánost (Ioannes Tharatz Debrecinus) takarja.³⁸ A kötet tulajdonoscseréjére két esetben van bizonyítható adat, az egyik Szőlősi Bede 1616-os bejegyzése, a másikat a címlapon található nyomdászjelvénybe rögzítette az új birtokos, Sombori Sándor 1700-ban. Évszám megjelölése nélkül több

³⁰ Keserű (szerk.) 1971a: 72–74.; a címoldalon Szőlősi Bede „Sum Joannis B. Szölösini 1603” possessorbejegyzése után közvetlenül a kolozsvári iskola „post Scholae Orthodoxae Claudiopolitanae” betoldása olvasható.

³¹ Natale, Conti 1581: *Mythologiae, sive explicationum fabularum libri decem* [...]. Francofurti. BAR FCN R 80939.

³² Lanzillotta – Virgilio (szerk.) 2004: 271–272, 276–277.

³³ Szabó 2017: 100.

³⁴ A jelmondat több 16–17. századi református lelkipásztor possessorbejegyzésénél is megjelenik: Ősz 2014: 255, 355.; Sipos 1991: 36.; Soltész 1864: 416.; a possessorbejegyzésben a δ szimbólum a dénárt jelöli, tehát 85 dénárért vásárolta a kötetet.

³⁵ „FTTsepregi CID IDCCXXX kat. ixtr. Claud.”

³⁶ „Dum spiro spero Joannes Poczi Debrecinus Spes [...] mea [...] T.θ 41.”

³⁷ Münster, Sebastian 1572: *Cosmographiae universalis lib. VI* [...]. Basileae. BAR FCN R 81410.

³⁸ Szabó 2017: 127–128.

személy is azonosítható az első kötéstábla verzóján és a címoldalon található beírások alapján. Ismeretlen személy és ismeretlen évben vásárolta meg a művet Gyarmati Istvántól Munkácson,³⁹ a címoldal pedig három, évszám megjelölése nélküli tulajdonosi bejegyzést tartalmaz. Az első feltehetően Óvári Jánosé, aki a possessorbejegyzésének kisatírozott és nehezen kivehető részlete alapján 9 forintért vásárolta.⁴⁰ Közvetlenül ez alatt található Debreceni Mihály beírása,⁴¹ feltehetően ő kaparta ki az Óvári által rögzített 9-es számot, és helyette a 12-est írta be. Ezt követően kerülhetett a kötet Szőlősi Bedéhez, akinek bejegyzése egyes részekben elfedi Debreceniét, tehát bizonyosan azt követően írhatta azt bele a címlapra. A tulajdonosi bejegyzések sorát a Kolozsvári Református Kollégium rövid bejegyzése zárja, és az első kötéstábla verzóján a kolozsvári könyvtári tékajelzések is fennmaradtak.⁴²

A marosvásárhelyi kötetek⁴³

Ősz Sándor Előd tanulmányában a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban Szőlősi Bede János három kötetéről tett említést.⁴⁴ Feltehetően időrendben az első kötet, amelyet a három közül először szerzett be Szőlősi Bede, Heinrich Cornelius Agrippa *De incertitudine et vanitate omnium scientiarum et artium atque excellencia verbi dei declamatio* című munkájának 1584-es kölni kiadása.⁴⁵ Az, hogy mikor kerülhetett Szőlősi Bede János tulajdonába, nem állapítható meg. A mű címlapján a kolozsvári *Mythologiae*-ban is megtalálható *Pie & modesti agenti, Deus providebit* latin jelmondatot találjuk, alatta Szőlősi Bede tulajdonosi bejegyzésével: *Joh. B. Szeol* δ65. A mű végén, másfél oldalon *Ad rectorem* című latin nyelvű szöveg olvasható, amelynek írásképe nagy egyezést mutat Szőlősi Bedéével. A címoldalon a jelmondat és a possessorbejegyzés mellett a Sárospataki Református Kollégium könyvtárának 17. századi tulajdonba vételi beírása is megtalálható. A kötetet feltehetően a sárospataki iskola 1671-es elüldöztetésekor vihették Erdélybe, majd vándorolt a diákokkal 1717-ben Marosvásárhelyre, hogy azután a Teleki–Bolyai Könyvtárba kerüljön.

³⁹ Bejegyzés az első kötéstábla verzóján: „Hic Liber Cosmographiae emptus Munkácsini per Stephanus Gyarmathini protine [...] ejusd. Loci per fl. 12 ff.”

⁴⁰ „Ex libris Johannis Óvári emptus fl. 9” (később javítva 12-re).

⁴¹ „Successit in possessio Michaelis Debrecenii”.

⁴² A címoldali bejegyzés: „Coll. R. Claud.”; bejegyzés a kötéstábla verzóján: „T.I 9. és T.H 15.”

⁴³ E helyről szeretnék köszönetet mondani a Teleki–Bolyai Könyvtár könyvtárosának, Bányai Rékának és kedves kollégáinak, akik a Marosvásárhelyen őrzött kötetekről, a bejegyzésekről fényképeket készítettek számomra és segítettek e tanulmány elkészültét!

⁴⁴ Ősz 2012: 61–62.

⁴⁵ Agrippa, Heinrich Cornelius 1584: *De incertitudine et vanitate scientiarum, Coloniae*. BTB Bo 2068.; Szőnyi 1993: 50–55.

Időrendben a következő kötet Wolfgang Musculus német református teológus két kommentárjának a kolligátuma.⁴⁶ A Máté evangéliumához írt magyarázatból az 1578-as bázeli, a János evangéliumához írtból az 1564-es, szintén bázeli kiadást tartalmazza a kötet. A kolligátum első tulajdonosára és bekötetőjére az első kötéstáblán olvasható supralibros ad megfejtést. Az I*A*V 1591 monogram és évszám feltehetően Vári Alatus Jánost (Ioannes Alatus Vari) takarja, aki 1591. május 8-án iratkozott be a Wittenbergi Egyetemre, majd hazatérte után nagybereg, munkácsi és kolozsvári lelkipásztor volt.⁴⁷ A következő tulajdonos szinte bizonyosan Szőlősi Bede volt, aki 1612-ben rögzítette a mű címlapjára tulajdonosi bejegyzését és a beszerzés évszámát. Ezt követően kerülhetett a Sárospataki Református Kollégium könyvtárába, amelyet a 17. századi könyvtári bevételezés is bizonyít. Az előző kötethez hasonlóan ez is a sárospataki iskola elüldöztetésekor került Erdélybe. Itt azonban más tulajdonoshoz került, az első kötéstábla hátoldalán Szerdahelyi Ádám possessorbejegyzése olvasható, és egy, a kötet 2 forintos értékére vonatkozó bejegyzés is szerepel itt. Az oldal közepén a marosvásárhelyi református kollégium beragasztott ex librise is megtalálható.

A Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzött kötetek közül legkésőbb Girolamo Cardano *De subtilitate* című művének⁴⁸ 1582-es bázeli kiadását szerezte be, 1616-ban.⁴⁹ A kötet első tulajdonosa az első kötéstáblán olvasható S*P*R monogram és az 1597-es évszám mögött azonosítható, feltehetően Nagybányai Pellionis István (Stephanus Pellionis Rivulinus) wittenbergi diák lehetett, aki 1597. május 30-án iratkozott be az egyetemre.⁵⁰ A két későbbi tulajdonos közül az sem bizonyítható, hogy ki birtokolta előbb a könyvet. Szőlősi Bede János esetében tudjuk a beszerzés évét, de a másik személy esetében csak a név ismert: Horváth P. Sándor (Alexander P. Horváth) a címloldalra és az utolsó lapra is bejegyezte a nevét. A mű ajánlásának első oldalán olvasható *In Solo Domino Spes mea Fixa manet* latin nyelvű bejegyzés feltehetően Szőlősi Bedétől származik. A címlaldalon három könyvtár nyilvántartásának nyoma fedezhető fel. Sorrendben az első bizonyosan a Sárospataki Református Kollégiumé, amelyet a könyvtár 17. századi nyilvántartásba vételekor rögzítettek. A bejegyzést, Szőlősi Bede possessorbejegyzésével együtt kisatírozták. A következő gyűjtemény, amely helyet adott a kötetnek, a székelykeresztúri unitárius gimnázium könyvtára,

⁴⁶ Musculus, Wolfgang 1578: In Euangelistam Matthaeum commentarii tribus tomis digesti, Basileae.; Musculus, Wolfgang 1564: Commentarii in Euangelium Joannis in tres heptadas digesti, Basileae. BTB Bf 104.

⁴⁷ Szabó 2017: 286.

⁴⁸ Cardano 2013: XIII–XXXIV.; Cass 1934: 14–16.

⁴⁹ Cardano, Girolamo 1582: De subtilitate libri XXI. Apologia adversus calumniatorem, quia vis horum librorum aperitur. Basileae. BTB 02942.

⁵⁰ Szabó 2017: 203–204.

amelynek pecsétje megtalálható a címoldalon. Az 1948-as államosítás során a gimnáziumi könyvtár a Teleki–Bolyai Könyvtár állományába került, amelynek pecsétje és nyilvántartási száma szintén szerepel a címlapon.

Szőlősi Bede János könyvtárának újonnan felfedezett töredékei

Tanulmányom elején már utaltam arra, hogy Szőlősi Bede János könyvtárának ismert tizenhárom kötete nem a végleges számadat. Az elmúlt esztendő kutatásai a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtárban és a Teleki–Bolyai Könyvtárban egy-egy új, a Tiszáninnen Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárában (Sárospatak) tíz, eddig nem nyilvántartott kötettel bővítették Szőlősi Bede János könyves gyűjteményét. A vizsgálatok során kérdéses tételek is előkerültek, amelyekről a következőkben szintén említést kívánok tenni.

Az újonnan azonosított debreceni kötet

Debrecenben az öt eddig ismert kötet mellett Pavao Skalić (Likai Skalich Pál, Paulus Scalichius de Lika, Paul Scaliger) *Encyclopaediae* című munkájának 1559-ben Bázelen megjelent első kiadásáról állapítható meg, hogy része volt Szőlősi Bede gyűjteményének.⁵¹ A szerző, Skalić megítélése vegyes a művelődéstörténet-írásban, nemesi származását, a Scaliger családhoz tartozását egy saját maga által hamisított, 1263-ra datált nemesi oklevéllel bizonyította, magát könyveinek címlapján a hunok grófja címmel illette, egész élete során a saját érdekeinek megfelelően a katolicizmus és a lutheranizmus között egyensúlyozott.⁵² Az *Encyclopaediae, seu Orbis disciplinarum, tam sacram quam prophanarum, epistemon* volt az első olyan munka, amelynek címében az enciklopédia szó megjelent.⁵³ A kötet tulajdonviszonyai a supralibros és a belső oldalakon található bejegyzések alapján egyértelműen megállapíthatóak. Az első kötéstáblán felfedezhető *ISBŠD 1569 super ex libris* mögött feltehetően Debreceni Joó János (Ioannes Bonifacius Debrecinus) azonosítható, aki 1568. október 25-én a Wittenbergi, 1569-ben a Lipcsei, 1570. július 7-én újra a Wittenbergi, 1573. szeptember 15-én a Heidelbergi Egyetemre iratkozott be.⁵⁴ A kötet következő tulajdonosa Szekeresi

⁵¹ Scalichius de Lika, Paulus 1559: *Encyclopaediae, seu Orbis disciplinarum, tam sacram quam prophanarum, epistemon*, Basileae. TtRENK Rmk 1271–1285.

⁵² Erdélyi (szerk.) 1885: 50–51.; Fököli 2020: 90–92.; Mátrai 1959: 194.

⁵³ Doody 2010: 12.; Collison 1964: 79–80.

⁵⁴ Szabó 2017: 128.

Ferenc volt, aki 1576 júniusában egy forint huszonöt dénárért vásárolta azt meg.⁵⁵ A következő tulajdonos Szőlősi Bede János lehetett, bár a beszerzés évszámát a neve mellé nem írta oda, de bejegyzésének írásképe nagy hasonlóságot mutat a többi, 1610-es évekre datálható possessorbejegyzésével. Skalic életpályájának összefoglalásakor már utaltam személyének vegyes megítélésére, és művét kortársai is kritikákkal illették, amire kiváló példa Szőlősi Bede János bejegyzése a mű előzéklapjának rektóján: „*Somnia dixerunt multi, phantasmata multi, Sed superat cunctos hac vice Scalichius*”.⁵⁶ A kötet címlapján két könyvtári beírás is megtalálható. A Sárospataki Református Kollégium könyvtárát később részben kimetszették a címlapról, így ma már csak *Liber Scholae I [...]* na töredék fedezhető fel, a hiányzó részekeken feltehetően az *Illustris S. Patachinae* szöveg volt olvasható. A kötet ezután a Debreceni Református Kollégium könyvtárába került, feltehetően a sárospataki kollégium 1671-ben történt elüldöztetésekor. A sárospataki beírás kimetszet részlete alá utólag, a *nae* szótöredék elé a *Debr* szócskát írták be, így lett egy kis változtatással a korábbi sárospataki könyvből debreceni. A nyomaték kedvéért ez alá külön a *nunc Debrecinae* bejegyzést is rögzítették. A debreceni könyvtárban való nyilvántartását bizonyítják a mű címlapjának alján található tékajelölések. A 0E 02 L12 jelölést a debreceni könyvtár 1714-es rendezésekor kapta a kötet,⁵⁷ amelyet később áthúztak, és egy új 0D 03 L5 raktári jelzetet rögzítettek. Utolsóként a Debreceni Református Főiskola könyvtárának pecsétje kerül a mű címoldalára. A kötetben két kéz beírásával széljegyzetek és aláhúzások is megtalálhatóak, azok feltehetően a korábbi tulajdonosoktól, Szekeresitől és Szőlősi Bedétől származhatnak.

Az újonnan azonosított marosvásárhelyi kötetek

Marosvásárhelyen a három eddig ismert kötet mellett egy két műből álló kolligátum volt korábban bizonyíthatóan Szőlősi Bede tulajdonában.⁵⁸ David Chytraeus lutheránus teológus *Onomasticonja* betűrendes névjegyzékét adja a Bibliában található személyeknek, az egyház nagy tanítóinak, vértanúinak és az egyházi zsinatoknak. Matthäus Dresser lutheránus teológus *De festis* című munkája az egyházi ünnepek időrendi jegyzéke, amely az ünnepek történetét, neveinek eredetét, az adott naphoz kapcsolódó rítusok leírását tartalmazza.

⁵⁵ Bejegyzés a címlapon: „Franc Zekeresinus fl. 1. 8.25. sedo Junii Anno 1576”

⁵⁶ Az álmok sokat mondtak, sok fantáziát, de ezúttal Skalic mindet felülmúlja. (Dienes Dénes, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei igazgatójának fordítása.)

⁵⁷ Fekete (szerk.) 1988: 226.

⁵⁸ Chytraeus, David 1598: *Onomasticum theologicum, Witebergae.*; Dresser, Matthäus 1602: *De festis diebus christianorum, iudaeorum, & ethnicorum, Lipsiae.* BTB To 32.

Az *Onomasticon* 1598-as wittenbergi, a *De festis* 1602-es lipcsei kiadását tartalmazza a kolligátum. Első tulajdonosát nem tudjuk megállapítani, az idők során – feltehetően a 18. század közepén – a kötetet átkötötték, új kötéstáblát kapott, és ekkor a lapokat is körbevágták, ami a címlapon található possessorbejegyzések pontos azonosítását tette nehezebbé. Első tulajdonosa feltehetően Szőlősi Bede János lehetett. A lapok körbevágása miatt tulajdonosi bejegyzése csak töredékesen olvasható, írásképe alapján az 1610-es években juthatott a birtokába. A következő személy, akinek tulajdonába került a kötet, egy Szepsi András nevű személy volt, akinek töredékes possessorbejegyzése a címlapon olvasható.⁵⁹ A kolligátum ezt követően Eszéki T. István székelyudvarhelyi, kézdivásárhelyi és dési reformátust lelkész és esperes tulajdonába jutott 1669-ben, feltehetően nagybányai rektorsága idején.⁶⁰ Érdekes kapcsolódási pont lehet Szepsi András és Eszéki T. István között, hogy Szepsi Korocz András szatmári rektor, később viski, szatmárnémeti és szatmári lelkipásztor 1655-ben feleségül vette Eszéki Anna nevű testvérét, tehát akár családon belüli adományozás révén is gazdát cserélhetett a kolligátum.⁶¹ Ezt követően – egy nehezen olvasható és töredékes bejegyzés szerint – az 1690-es években a kötet adományozás révén került új tulajdonosához.⁶² 1751-re datálható a következő tulajdonoscseré, ekkor Toldi Miklós írta be nevét az előzéklap rektójára.⁶³ A kötet utolsó tulajdonosa Teleki Sámuel lett, akinek címeres ex librisét az első kötéstábla hátoldalára beragasztva találjuk meg.

Az újonnan azonosított sárospataki kötetek

Az eddig „sötét lóként” nyilvántartott Sárospatakon szerencsére nem annyira szomorú a helyzet, ahogy az Herepei János és Ősz Sándor Előd tanulmányai alapján kirajzolódik. E helyen meg kell említenünk Szinyei Gerzson korábbi sárospataki főkönyvtárnok 1884-ben megjelent, a sárospataki kollégium könyvtáráról szóló munkáját, amelyben százegy olyan művet sorolt fel, amelyek 17. századi könyvtári gyűjteményből valók, és amelyek közül ötöt Szőlősi Bede János könyveként azonosított.⁶⁴ A Szőlősi Bede János könyvtárának feltárására irányuló kutatás alapján az állapítható meg, hogy a darabszámot

⁵⁹ A töredékes bejegyzés a címlapról: „Sum Joh. [...] Szeol. 16[...] és Fer & Spe Andr[...] S[...] psini”.

⁶⁰ A címlap körbevágását követően az ő bejegyzése is hiányos, de neve és az 1669-es évszám olvasható: „Step. Eszék[...] 1669”.

⁶¹ Keserű (szerk.) 1971b: 57.

⁶² A halványan megmaradt bejegyzésből a per donatum kifejezés, a Joh. R. névtöredék és az A. 169 évszámtöredék olvasható ki.

⁶³ Bejegyzés az előzéklapon: „Nicolai Tholdi N. Enyedini 1751. Symb. Deus providebit”.

⁶⁴ Szinyei 1884: 8–21.; lásd a 88, 91, 97, 99, 100. sorszámú tételeket.

tekintve a Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárának van a kárpát-medencei gyűjtemények közül a legtöbb hozzá köthető tétele, tíz darab.

Időrendben elsőként feltehetően Rudolf Gwalther református teológus, református *Archetypi homiliarum* című prédikációsorozata, a négy evangélista és az apostolok cselekedeteiről írott könyvhöz írt prédikációi 1601-es zürichi kiadásainak kolligátumát szerezte be.⁶⁵ Nem tudjuk, hogy ő volt-e az első tulajdonosa, a kötetet az idők során újrakötötték, kötése 18. század végi, de nagy valószínűséggel Szőlősi Bede vásárolhatta. A címlapon található névbejegyzésének írásmódja a 16. század végi bejegyzéseihez hasonló, az 1610-es években beszerzett köteteiben már más írásképpel jegyezte nevét könyveibe. Feltehetően tőle kerülhetett Foktői P. Mihályhoz, aki latin nyelvű bejegyzést írt szintén a címloldalra.⁶⁶ Ezt követően hosszú ideig a könyv útját nem lehet megállapítani, a 19. század elején kerül be a sárospataki könyvtárba, a kötet címlapján található könyvtári bejegyzés szerint Kovács Gábor könyvtáros vételezte azt be.⁶⁷

Szintén a 16. század végén, a 17. század elején juthatott a birtokába Johannes Sleidanus *Commentariorum De statu religionis et reipublicae Carolo quinto Cesare* című egyháztörténeti munkájának év nélküli strassburgi kiadása.⁶⁸ A *Commentariorum* az 1517-től 1556-ig terjedő időszak szisztematikus reformációtörténete. A kötet bekötetésének idejére vonatkozóan az első kötetstábla supralibrosa ad támpontot, kötése 1588-ban készült. Az első tulajdonos az MFWSB monogram alapján nem azonosítható, azonban nevét a címloldal jobb felső sarkába is bejegyezte, azonban mára ez nehezen azonosítható.⁶⁹ A következő tulajdonos minden bizonnyal Szőlősi Bede lehetett, az előzőekben már megismert *Pie & modeste agenti, Deus providebit* jelmondat mellett a kötet árára vonatkozó bejegyzése (*Joh. B. Sz. 885*) is olvasható. A kötet előzéklapján ismeretlen kéz írásától latin nyelvű bejegyzések találhatóak. A mű a sárospataki könyvtárba feltehetően Szőlősi Bede útján került be, a bibliotéka 17. századi *Liber Scholae Illustris S.Patachinae* bejegyzése is felfedezhető a címlaldalon.

A 17. század elején kerülhetett Szőlősi Bede János birtokába Michael Neander *Opus aureum et scholasticum* című szöveggyűjteményének lipcsei 1577-es

⁶⁵ Gwalther, Rudolf 1601: *Archetypi homiliarum in quatuor evangelia dn. nostri Iesu Christi*, Tiguri. Gwalther, Rudolf 1601: *Archetypi homiliarum in in acta apostolorum per D. Lucam descripta*, Tiguri. TIREKTGY NK D. 263.

⁶⁶ Foktői P. Mihály bejegyzése a címlapon: „Sum Michaelis P. Foctőini amicorumque eius in sinceritate” (azonosította: Dienes Dénes).

⁶⁷ A könyvtári bejegyzés a címlapon: „Liber III. Coll. S.Patak Sig. Gabr. Kovács O.Bth”.

⁶⁸ Sleidanus, Johannes [1577]: *Commentariorum de statu religionis et reipublicae [...]*, Argentorati. TIREKTGY NK EE. 180.

⁶⁹ Bejegyzés a címlapon: „Ex libris M. Frincisci Wernheri Strölmigii Böblingensis Anno 88 die”.

újra kiadása.⁷⁰ A kötet első tulajdonosára az első kötéstáblán olvasható D*K*T monogram alapján fény derül, az Krakkai Demeter (Demetrius Kraccovius Transylvanicus) nevét takarja, aki pontosan abban az esztendőben – 1587-ben – iratkozott be a Wittenbergi Egyetemre, amikor a mű bekötésre került.⁷¹ A kötet következő birtokosa Szőlősi Bede János volt, akinek a már ismert latin jelmondata és évszám nélküli possessorbejegyzése a címdalra olvasható. Feltehetően tőle kerülhetett a Sárospataki Református Kollégiumba, ugyanis a könyvtár 17. századi bejegyzésén kívül a kötetben más tulajdonosra utaló adat nem található.

Szintén a 17. század elején vásárolta meg Amandus Polanus von Polansdorf Dániel próféta könyvéhez írt kommentárjának 1600-ban nyomtatott bázeli kiadását.⁷² A kötet első tulajdonosa és bekötetője a supralibros *B&N 160?* monogramja és évszáma mögött rejtőzik, a név azonosítására vonatkozó kutatás azonban nem járt eredménnyel. A következő birtokosa Szőlősi Bede János volt, aki nevét a címdalra bejegyezte, de a beszerzés évét nem rögzítette. Ezen kívül csak a Sárospataki Református Kollégium könyvtárának 17. századi bejegyzése olvasható a kötetben, feltehetően Szőlősi Bede ajándékozhatta, vagy a halála után juthatott Sárospatakra.

1600-ban, ismeretlen helyen, három magyar tallérért vásárolta meg Benedictus Aretius 1589-es genfi és Szegedi Kis István 1588-as bázeli kiadású *Loci communes*ének kolligátumát.⁷³ A gyűjtemény első tulajdonosa az első kötéstábla G*W 1592 supralibrosa alapján azonosítható, feltehetően az 1591. augusztus 21-én a Wittenbergi Egyetemre beiratkozott Váci Gergely (Gregorius Waczi) volt.⁷⁴ Őt követte a tulajdonosok sorában Szőlősi Bede, akinek egy latin nyelvű bejegyzése is olvasható a címlapon Aretius portréja alatt, tulajdonosi bejegyzéséhez pedig az Zsoltárok könyve 62. részének 8. verséből egy részletet görög nyelven írt be.⁷⁵ A kötetben további személyekre vonatkozó adat

⁷⁰ Neander, Michael 1577: *Opus aureum et scholasticum in quo continentur Pythagorae carmina aurea [...]*, Lipsiae.; Neander, Michael 1577: *Aurei operis pars altera : Neilou episcopou kai martyros Kephalaia, e Parainesis*, Lipsiae.; Quintus Smyrnaeus 1577: *Cointi Smyrnaei, popularis Homeri, poetae vetustissimi & suavissimi, Ilii Excidii libri duo*, Lipsiae. TIREKTGy NK E. 661.

⁷¹ Szabó 2017: 180–181.

⁷² Polanus von Polansdorf, Amandus 1600: *In Daniele prophetam visionum amplitudine difficillimum, vaticiniorum maiestate augustissimum commentarius*, Basileae. TIREKTGy NK 314.

⁷³ Aretius, Benedictus 1589: *SS Theologiae problemata seu loci communes*, Genevae.; Szegedi Kis István 1588: *Theologiae Sincerae Loci Communes*, Basileae. TIREKTGy NK B. 29/ab.

⁷⁴ Szabó 2017: 282–283.

⁷⁵ Szőlősi Bede János bejegyzése a címlapon: „Aretium si nosse velis, hic aspior totum. In scriptis animum, corpus ni effigies”.

nem található, így feltehetően Szőlősi Bede révén kerülhetett a Sárospataki Református Kollégiumba, a könyvtár 17. századi *Liber Scholae Illustris S. Patachinae* bejegyzése itt is szerepel.

A következő két könyvet szinte bizonyosan heidelbergi tanulmányai alatt szerezte be, a kötetek kötéstábláin az ő I B SZ monogramja és a bekötetés évszáma (1601 és 1602) is szerepel. Johann Jacob Grynaeus, a bázeli egyetem Újszövetség-professzora 1588 és 1590 között három kötetben adta ki a bázeli egyetemen az ő elnöklete alatt tartott vitatkozásokat.⁷⁶ A kötetet 1601-ben kötötte be, és feltehetően ő adományozta vagy halála után kerülhetett a sárospataki könyvtárba, ugyanis más személy tulajdonosi bejegyzését nem találjuk a kötetben, a címlapon olvasható könyvtári bevételezés és a ΘF O5 L24 téka jelzés nagyfokú egyezést mutat a bibliotéka 17. századi bejegyzéseivel. A másik kolligátumkötet, amelyet 1602-ben kötött be, négy művet is tartalmaz.⁷⁷ Az első Szegedi Kis István *Tabulae Analyticae*, ehhez kötötte egybe Benedictus Aretius svájci protestáns teológus három bibliai kommentárját. Az első, Genfben 1596-ban nyomtatott a teljes Újszövetséget végigmagyarázza, a következő munka az Apostolok cselekedeteinek kommentárja (Genf, 1600), és végül a páli levelek, az apostolok levelei és a Jelenések könyve magyarázata következik (Genf, 1596). Szegedi Kis István művének címlapján egy latin nyelvű disztichon olvasható, amelyet az íráskép alapján Szőlősi Bede jegyzett be a kötetbe.⁷⁸ A kötet további tulajdonosokra vonatkozó adatot nem tartalmaz, így feltehetően Szőlősi Bede révén kerülhetett a Sárospataki Református Kollégiumba, a könyvtár 17. századi bejegyzése itt is szerepel.

Az 1610-es évek elején kerül Szőlősi Bede könyvtárába Heinrich Bullinger Ézsaiás (Zürich, 1567), Jeremiás (Zürich, 1575) és Dániel könyvéről írott (Zürich, 1576) kommentárjainak kolligátuma.⁷⁹ A kötet első tulajdonosa az első

⁷⁶ Grynaeus, Johann Jacob 1588: *Theologica theoremata et problemata* [...] Pars Prima, Basileae.; Grynaeus, Johann Jacob 1589: *Theologica theoremata et problemata* [...] Pars Altera, Basileae.; Grynaeus, Johann Jacob 1590: *Theologica theoremata et problemata* [...] Pars Tertia, Basileae. TIREKTGy NK D. 50/abc.

⁷⁷ Szegedi Kis István 1599: *Tabulae Analyticae*, Quibus Exemplar Illud Sanorum Sermonum De Fide, Charitate, & Patientia, Basileae.; Aretius, Benedictus 1596: *Novum Testamentum Dn. n. Iesu Christi*, [Genevae].; Aretius, Benedictus 1600: *Commentarii in sacram Actuum apostolicorum historiam, facili et perspicua methodo conscripti*, [Genevae].; Aretius, Benedictus 1596: *Commentarii in omnes epistolas D. Pauli, et canonicas, itemque in Apocalypsin D. Joannis*, [Genevae]. TIREKTGy NK A. 24/abcd.

⁷⁸ Szőlősi Bede János bejegyzése a címlapon: „Pannonio Jano olim claruit Hungara tellus. Clarior est scriptis nunc Szegedine tuis.”

⁷⁹ Bullinger, Heinrich 1567: *Isaias excellentissimus Dei propheta* [...], Tiguri.; Bullinger, Heinrich 1575: *Ieremias fidelissimus et laboriosissimus Dei propheta expositus*, Tiguri.; Bullinger, Heinrich 1576: *Daniel sapientissimus Dei propheta*, Tiguri. TIREKTGy NK D. 564/abdd1.

kötéstáblán olvasható P*W*M 1579 supralibros alapján feltehetően Montanus Pál (Paulus Wngarus Mediomontanus) lehetett, aki 1578 júniusában iratkozott be a Wittenbergi Egyetemre.⁸⁰ A kötet Szőlősi Bede János beírása szerint 1611-ben került a birtokába, és más személy bejegyzése híján feltehetően az ő adományából vagy halála után kerülhetett a Sárospataki Református Kollégiumba, ugyanis a könyvtár 17. századi bejegyzésén kívül a kötetben más tulajdonosra utaló adat nem található. Érdekes adatként a könyv értékére vonatkozó 18. századi beírás is olvasható az első kötéstábla verzóján, amely szerint a kötet 5 forintot ért.⁸¹

Egy esztendővel később lett könyvtárának része John Bale angol lelkipásztor a római pápák történetét a kezdetektől IV. Pálig feldolgozó *Acta Romanorum Pontificum* című munkájának 1567-es frankfurti kiadása.⁸² Az bizonyos, hogy nem Szőlősi Bede volt az első tulajdonosa a kötetnek, az első kötéstáblán halványan kivehető az I L D monogram. A bekötetés évszáma az évszázadok során szinte teljesen lekopott, csak az utolsó két szám, a nyolcas és a hatos ismerhető fel. Ezek alapján Dánóczi Literáti János (Iohannes Literati Danocius) wittenbergi diákra gondolhatunk, aki 1585. február 8-én iratkozott be az egyetemre.⁸³ A kötet ezt követően 1612-ben került Szőlősi Bedéhez, és feltehetően adományozása révén vagy halála után kerülhetett a Sárospataki Református Kollégiumba, ugyanis a könyvtár 17. századi bejegyzése és az 1671 előtt kapott 0D 07 L5 tékajelzés is olvasható a mű címlapján. Ezt a kötetet azonban 1671-ben a Sárospatakról elmenekülő diákok magukkal vitték, és a debreceni könyvtárba került, amit a borítólapon verzóján olvasható *Lib. III. Coll. Debr.* könyvtári bejegyzés és a szintén ott rögzített két különböző debreceni tékajelölés is bizonyít. Szintén ugyanitt a könyv értékére vonatkozó 18. századi adat is szerepel, amely szerint a kötet 25 dénárt ért.⁸⁴ Arra vonatkozó bejegyzés, hogy a mű mikor jutott vissza a sárospataki bibliotékába, sajnos nem található.

John Foxe 1559-ben Bázelen és Heinrich Pantaleon 1563-ban szintén Bázelen nyomtatott mártírológiai kézikönyveinek kolligátumát 1620-ban szerezte be.⁸⁵ A művek bekötetőjét nem tudjuk azonosítani, az első kötéstáblán a bekötetés 1566-os évszáma látható, de a *super ex libris* az évszázadok során lekopott. Szőlősi Bede János könyvgyűjteményébe való bekerülésének évszáma biztos, feltehetően később már nem cserélt gazdát a kötet, és az ő

⁸⁰ Szabó 2017: 200.

⁸¹ Az értékbéslésre vonatkozó bejegyzés: „Constat fl. 5.”

⁸² Bale, John 1567: *Acta romanorum Pontificum* [...], Francofurti ad Moenum. TIREKTGy NK R. 859.

⁸³ Szabó 2017: 118.

⁸⁴ Az értékbéslésre vonatkozó bejegyzés: „Val δ. 25.”

⁸⁵ Foxe John 1563: *Rerum in ecclesia gestarum* [...], Basileae. Pantaleon, Heinrich 1563: *Martyrum historia* [...], Basileae. TIREKTGy NK L. 435.

adományozása révén vagy halála után kerülhetett a Sárospataki Református Kollégiumba, a könyvtár 17. századi latin nyelvű bejegyzése megtalálható a mű címlapján. Az első kötéstábla verzóján a könyv értékére vonatkozó 18. századi adatok is szerepelnek. Az első szerint a kötet 2 forint 50 dénárt ért, amit később áthúztak, és 1 forintra javították az összeget.

Szölősi Bede János vagy Szenczi Boros János?

Csupán röviden, de fontos megemlíteni azokat a köteteket, amelyek Szölősi Bede János tulajdonosi bejegyzéseit nem tartalmazzák, viszont supralibrosuk alapján az ő könyveiként is besorolhatóak lennének. A Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókkönyvtárában két kötet, a Sárospataki Református Kollégium könyvtárában négy olyan kötet található, amelynek kötéstábláján az I B SZ monogram olvasható, de Szölősi Bede János tulajdonosi bejegyzése nem fedezhető fel bennük. A kolozsvári kötetek supralibrosa szerint mindkettőt 1614-ben kötötték be, a sárospataki példányokat 1610-ben, 1613-ban, 1615-ben és 1618-ban. A monogram alapján a sárospataki kollégiumhoz köthető Szenczi Boros János is lehetett azok tulajdonosa. Szenczi Boros külföldi tanulmányai előtt Göncön volt rektor, feltehetően a Sárospataki Református Kollégium diákja volt. 1613. június 28-án a Wittenbergi Egyetemre, 1614. április 23-án a Heidelbergi Egyetemre matrikulált. 1616-tól a sárospataki iskola rektora volt, 1618-ban még biztosan Sárospatakon volt, 1620 és 1622 között gönci prédikátorként szolgált.⁸⁶

A kolozsvári példányok szinte bizonyosan nem Szölősi Bede János könyvtárából származhatnak. A két kötetben nem található arra utaló adat, hogy a sárospataki könyvtár gyűjteményének része lett volna. Az I B SZ 1614 supralibrosok és a kötéstípus alapján szinte bizonyos, hogy az abban az esztendőben Heidelbergbe beiratkozott Szenczi Boros János lehetett az, aki bekötötte a műveket. Az egyik kötetnek, David Pareus három kommentárja kolligátumának⁸⁷ előzéklapján két latin nyelvű tulajdonosi bejegyzés található, az első, 1702. június 5-én beírtat szinte teljesen olvashatatlanra kisatírozta. A törölt rész fölé a könyv új birtokosa, Bagosi István írta be a nevét, és a beszerzés idejére vonatkozó dátumot a korábbi átírásával örököltette meg: az 1702-t javította 1703-ra, a júniust kisatírozta és szeptemberre javította. A Galatához írt levél kommentárjának címlapján további

⁸⁶ Keserű (szerk.) 1971a: 109–111.

⁸⁷ Pareus, David 1613: In divinam ad Galatas S. Pauli Apostoli epistolam Commentarius [...], Heidelbergae.; Pareus, David 1613: In divinam Ad Hebraeos S. Pauli Apostoli epistolam Commentarius [...], Heidelbergae.; Pareus, David 1605: Hoseas Propheta Commentarius [...], Heidelbergae. BAR FCN R 82627–82630.

két possessorbejegyzés található. Ezeken kívül a kolozsvári kollégium könyvtárának 1871-ik évi és a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókkönyvtárának pecsétje található a címoldalon.

A másik kolozsvári kötet alapján mondható bizonyosabbnak, hogy a két kérdés kötet Szenczi Boros Jánosé lehetett. Matthew Sutcliffe és Gabriel Powell angol prédikátorok munkáinak kolligátumában⁸⁸ a I B SZ 1614 supralibroson kívül két possessor azonosítható. Az egyik csupán töredékesen olvasható, csak a Kovásznai vezetéknév azonosítható. Sutcliffe munkájának címlapján egy áthúzott Szenci B. Mihály possessorbejegyzés figyelhető meg. Nem tudható, hogy rokoni kapcsolatban lehetett-e a két Szenci, de ez az adat Szenci Boros János felé billentheti a mérleg nyelvét a kötet bekötötőjének kérdésével kapcsolatban.

Sejtelmesebb a kép, ha a sárospataki könyvtár négy kérdéses példányára irányítjuk a figyelmet. Gregor Richter evangélikus teológus *Axiomatum theologicorum* című munkájának 1604-es göröltzi kiadását 1610-ben kötötték be.⁸⁹ A német reneszánsz kötésből és Szenczi Boros János akkor még Magyarországon tartózkodásából ítélve a könyv feltehetőleg Szőlősi Bede Jánosé, viszont a supralibroson kívül a mű címlapján csupán a sárospataki könyvtár már ismert 17. századi és egy jóval későbbi, valószínűleg 18. század végi bejegyzése található meg.

1613-ban került bekötésre Lodovicus Caelius Rhodiginus (Lodovico Ricchieri) *Lectionum antiquarum* című filológiai enciklopédiájának 1599-es bázeli kiadása.⁹⁰ Első tulajdonosa feltehetően Szenczi Boros János lehetett, az előzéklapon a sárospataki könyvtár korábbi főkönyvtárnokának, Szombathy Jánosnak 1792-ben beírt bejegyzése is olvasható, amely szerint ő a supralibros feloldását Szenczi Boros Jánosként azonosította.⁹¹ A mű címlapján négy sornyi latin nyelvű bejegyzés olvasható, amelynek írásképe nem egyezik Szőlősi Bedéével, így – megcáfoló adat híján – Szombathy megállapítása fogadható el. Ezenkívül csupán a sárospataki könyvtár 17. századi bejegyzése olvasható a mű címoldalán.

Az időrendben következő, 1615-ben bekötött kötet tulajdonosa sem azonosítható. David Pareus *Irenicum*jának 1615-ös heidelbergi kiadása⁹² a supralibroson kívül csupán a sárospataki könyvtár 17. századi könyvtári és tékabejegyzését

⁸⁸ Sutcliffe, Matthew 1606: *De Indulgentiis et Jubileo [...]*, h.n.; Gabriel Powell 1605: *Disputationum Theologicarum et Scholasticarum de Antichristo & eius Ecclesia*, h.n. BAR FCN R 83735–83736.

⁸⁹ Richter, Gregor 1604: *Editio nova axiomatum politicorum*, Gorlicii. TIREKTGy NK CC 521.

⁹⁰ Caelius Rhodiginus, Lodovicus 1599: *Lectionum antiquarum libri triginta etc.*, h. n. TIREKTGy NK H 17.

⁹¹ Szombathy János bejegyzése: „Literae I.B.SZ. Significant, ut puto, Johannem Boros Szenczi, qui anno 1617 seqq fuit Professor Scholae S.Patachinae. Joh. Szomb. Ao. 1792. mpr.”

⁹² Pareus, David 1615: *Irenicum sive de unione et synodo evangelicorum concilianda liber votivus etc.*, Heidelbergae. TIREKTGy NK D 54.

rejt a címlapon. További érdekes jegyzet a mű előzéklapján Szinyei Gerzson korábbi főkönyvtárnok megjegyzése 1879. május 8-ai keltezéssel, de a tétel tulajdonosára vonatkozóan ez sem ad támpontot.⁹³

A négy kérdéses kötet közül a legkésőbb, 1618-ban bekötött a legérdekesebb. A mű Andreas Alciatus híres emblémakönyvének, az *Emblematának* egy példánya.⁹⁴ A címlapja és az első lapja hiányzik, de a világhálón elérhető digitalizált példányokkal való összehasonlítás alapján sikerült azonosítani, az 1608-ban Antwerpenben nyomtatott, Claude Mignault kommentárjaival bővített kiadás található Sárospatakon. Az első kötéstábla hátoldalán két, ismeretlen kéztől származó latin nyelvű bejegyzés található, az első lapon a sárospataki könyvtárba, feltehetően 18. század végén történt bevételezésekor rögzített beírás olvasható. Az azonosítás szempontjából a könyv tartalmi részében felfedezhető szövegek között betoldások az érdekesek. Ezek az írásképi vizsgálat alapján nagy hasonlóságot mutatnak Szőlősi Bede Jánosnak az 1610-es években beszerzett köteteiben olvasható bejegyzésekkel, így ez esetben nem zárható ki teljes mértékben, hogy ez a tétel is az ő könyvtárának egyik tétele lehetett.

Összefoglalás

Összefoglalásként érdemes Szőlősi Bede János könyves műveltségét mérlegre tennünk a korábban már ismert és az újonnan felfedezett tételek tükrében. Könyvtárának ismert köteteit legnagyobb részben lelkipásztori szolgálata során szerezte be. Debrecenben a Willichius–Camerarius-kolligátum és Hunnius műve a kivétel, a többi 1608-ban, 1615-ben, 1616-ban és Skalić *Encyclopaediae*-ja valamikor az 1610-es években jutott a birtokába. A gyulafehérvári Kálvin Institutiót heidelbergi diákként vásárolhatta 1601-ben. A Kolozsváron őrzöttek közül feltehetően a 16. század végén lett az övé Garranza munkája, Conti *Mythologiae*-ja 1603-ban heidelbergi peregrinusként került a tulajdonába, és lelkipásztorkodásának idejéből, 1616-ból is fennmaradt egy tétel. A Marosvásárhelyen található Szőlősi Bede-kötetek közül az Agrippa mű kivételével mindháromhoz az 1610-es években jutott hozzá. A nagyszombati Kálvin Institutiót feltehetően a 16. század végén vásárolhatta. A Sárospatakon felfedezett tételek közül hetet a 16. század

⁹³ Szinyei Gerzson bejegyzése: „Ezen könyv egyike azoknak, amelyek még az 1671-iki előzetés előtti könyvtárból valók. 9F O5 lib. 27 régi könyvtárjegy. A sarkán azon könyvtári jegy áll, melyet az 1726-iki összeíráskor használtak. Máj. 8. 1879. Szinyei Gerzson könyvtárőr”.

⁹⁴ Alciatus, Andreas 1608. *Emblemata cum commentariis Claudii Minois, [Antverpiae]*. TIREKTgy NK SS 132/ab.

végén és heidelbergi tanulmányai idején szerzett be, csupán három olyan munka található, amely szolgálati ideje alatt (1611, 1612, 1620) került a birtokába.

A kötetek szerzőit és a művek tematikáját megvizsgálva azt láthatjuk, hogy Szőlősi Bede János egy humanista műveltségű, szerteágazó érdeklődési körrel rendelkező lelkipásztor volt. A reformátorok (Kálvin, Bullinger, Aretius vagy akár Szegedi Kis István) alapmunkái és kortársainak teológiai művei mellett bibliai kommentár (Piscator, Musculus, Aretius, Polanus), egyháztörténet (Sleidanus, Bale), epigrammagyűjtemény (Neander), prédikációgyűjtemény (Gwalther), retorikák (Willichius, Camerarius), filológiai kézikönyv (Ricchieri) és kozmográfia (Münster) is szerepel könyvtárának ismert tételei között. E gyűjteményt vizsgálva az állapítható meg, hogy a könyvtárába tartozó kötetek a korszak alapmunkái voltak, és nagyrészt kurrens szakirodalommal rendelkezett. Fennmaradt könyveit összehasonlítva a szintén 17. század elején Heidelbergben tanult Miskolci Csulyak István 393 tételből álló, 1601 és 1607 között vásárolt könyveinek jegyzékével⁹⁵ az látható, hogy a Szőlősi Bede János gyűjteményében található huszonhét szerző közül a zempléni esperes által megvásárolt könyvek szerzői között tizenöten – Agrippa, Aretius, Bullinger, Camerarius, Gwalther, Kálvin, Lubbertus, Münster, Musculus, Piscator, Polanus, Richter, Scalich, Sleidanus és Szegedi Kis István – is szerepeltek.

Mint látható, a könyvtártörténeti kutatások még mindig felszínre hozhatnak új adatokat, eddig nem ismert köteteket. Jó példa erre a Szőlősi Bede János könyvtárának töredékei utáni kutatás, amelynek eredményeképp a Herepei János által összeállított hat, az Ősz Sándor Előd kutatásai alapján tizenhárom kötetesre bővített jegyzéket az elmúlt két év során huszonöt tételesre sikerült bővíteni. Nem kizárt, hogy a debreceni, a gyulafehérvári, a kolozsvári, a marosvásárhelyi, a nagyszebeni és a sárospataki tékák további kincseket rejtenek e nagy műveltségű 17. században szolgáló református lelkipásztor hagyatékából.

FORRÁSOK

Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, Románia, Cluj-Napoca (BAR FCN)

Biblioteca Teleki-Bolyai, Románia, Târgu Mureș (BTB)

Tiszáninnen Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei
Nagykönyvtára (TIREKTGy NK)

Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár (TtRENK)

⁹⁵ Varga (sajtó alá rend.) 1986: 61–77.

Szabó Károly – Hellebrant Árpád 1896: Régi Magyar Könyvtár: III-dik kötet: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve: Első-második rész. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. (RMK III)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bartholomaeides, Ján Ladislav 1817: *Memoriae Ungarorum qui in alma condamnitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt*. Typis Joannis Thomae Trattner, Pesthini.
- Cardano, Girolamo (szerk.) 2013: *The De subtilitate of Girolamo Cardano*. (Medieval & Renaissance Texts & Studies (Series).) Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe, Arizona.
- Cass, Myrtle Marguerite 1934: *The first book of Jerome Cardan's De subtilitate*. The Bayard Press, Williamsport, Pennsylvania.
- Collison, Robert L. 1964: *Encyclopaedias: their history throughout the ages*. Hafner, London.
- Debreceni Ember Pál – Botos Péter 2009: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye, Sárospatak.
- Doody, Aude 2010: *Pliny's encyclopedia: the reception of the Natural history*. Cambridge University Press, Cambridge, UK.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511676222>
- Erdélyi János (szerk.) 1885: *Erdélyi János bölcsészeti dolgozatai*. (Filozófiai írók tára 6.) 1. kötet. Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest.
- Fekete Csaba (szerk.) 1988: *Partiumi könyvesházak, 1623–1730: Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadása, Budapest–Szeged.
- Finkei Pál 1857: Magyar prot. egyháztörténeti kútforrások. *Sárospataki Füzetek* (1.) 1. 161–177.
- Förköli Gábor 2020: Loci communes theologici: Egy melanchthoniánus modell interkonfesszionális használata? In: Móré Tünde – Tasi Réka (szerk.): *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*. Reciti Kiadó, Budapest, 87–103.
- Goudriaan, Aza 2020: *Beyond demonstration: historical observations on principles of theology*. Evangelische Theologische Faculteit, Leuven.

- Heltai János 1980: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 243–347.
- Herner János (szerk.) 1989: *Tudóslevelek művelődésünk külföldi kapcsolataihoz: 1577–1797*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 23.) MTA Kutatási Ellátó Szolgálat Sokszorosító Üzeme, Budapest.
- Keserű Bálint (szerk.) 1971a: *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Herepei János cikkei. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.) MTA Kutatási Ellátó Szolgálat Sokszorosító Üzeme, Budapest–Szeged.
- Keserű Bálint (szerk.) 1971b: *Művelődési törekvések a század második felében*, Herepei János cikkei. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.) MTA Kutatási Ellátó Szolgálat Sokszorosító Üzeme, Budapest–Szeged.
- Lanzillotta, Eugenio – Virgilio, Costa 2004: *Natale Conti e la divulgazione della mitologia classica in Europa tra Cinquecento e Seicento*. In: *Ricerche di antichità e tradizione classica*. (Ricerche di filologia letteratura e storia.) Tored, Tivoli (Roma), 257–307.
- Mátrai László 1959: Likai Skalich Pál Raymundus Lullus-plágiumáról. (RMK III. 464.). *Magyar könyvszemle* (75.) 2. 194–195.
- Ong, Walter Jackson 1954: *Johannes Piscator: One Man Or a Ramist Dichotomy?* (Harvard Library Bulletin VIII.) Harvard University Library.
- Ősz Előd 2012: Szőlősi Bede János Intitúciói – A sárospataki könyvtár egyik korai gyarapítója. *Sárospataki Füzetek* (16.) 1. 59–72.
- Ősz Sándor Előd 2014: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica: kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek.) Erdélyi Múzeum-Egyesület: Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár.
- Pareus, Johann Philipp 1633: *Narratio historica de curriculo vitae, & obitu reuerendissimi patris D. Davidis Parei: [s]acrarum literarum olim in Antiquissimâ Academia Archi-Palatinâ doctoris & professoris primarii*. Typis exscripta Wolfgangi Hofmanni : Sumptibus Wilhelmi Fitzeri Angli, h.n.
- Sinnema, Donald 1994: Antoine de Chandieu's Call for a Scholastic Reformed Theology (1580). In: Graham, W. Fred – Sinnema, Donald (szerk.): *Later Calvinism: international perspectives*. (Sixteenth century essays & studies.) Sixteenth Century Journal Publishers, Kirksville, Missouri, 159–190.
- Sipos Gábor 1991: *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*. (Olvasmánytörténeti dolgozatok.) Scriptum Kiadó, Szeged.
- Soltész János 1864: A sárospataki főiskola tanárainak életrajza. *Sárospataki Füzetek* (8.) 1. 404–420.

- Stanglin, Keith D. 2007: Johannes Kuchlinus, the „Faithful Teacher”: His Role in the Arminian Controversy and His Impact as a Theological Interpreter and Educator. *Church History and Religious Culture* (87.) 305–326.
<https://doi.org/10.1163/187124107X232444>
- Szabó András 2017: *Coetus Ungaricus: a wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613.* (Humanizmus és reformáció.) Balassi Kiadó, Budapest.
- Szinyei Gerzson 1884: *A sárospataki főiskolai könyvtár története.* Steinfeld Béla, Sárospatak.
- Szögi László (szerk.) 2011: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700.* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban.) Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest.
- Szőnyi György Endre 1993: A hermetizmus kultúrtörténeti szerepe: Heinrich Cornelius Agrippa bölcseletében. *Szegedi Bölcsészfüzetek* (3.) 1. 40–60.
- Varga András (sajtó alá rend.) 1986: *Magyarországi magánkönyvtárak I.: 1533–1657.* (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Zoványi Jenő 1929: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett. In: *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár.* (A magyar protestáns irodalmi társaság kiadványai 32.) 13. kötet. Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest, 5–141.

FERKÓ OKSZÁNA

**AZ UNGVÁRI JEZSUITA RENDHÁZ ÉS KOLLÉGIUM SORSA
A JÉZUS TÁRSASÁG FELSZÁMOLÁSA UTÁN**

Abstract. The Fate of the Jesuit Residence and College in Ungvár after the Suppression of the Society of Jesus For over two centuries, the Society of Jesus was one of the most powerful religious orders of the early modern period. Its suppression had far-reaching consequences—not only concerning questions of intellectual and educational succession, but also regarding the fate of the Society's movable and immovable property.

This study examines the reasons behind the dissolution of the Jesuit Order and explores its effects on the Jesuit college in Ungvár, particularly in terms of what became of the college's assets and the fate of the Jesuit fathers residing there. Following the suppression, part of the college's movable property and real estate in Ungvár was auctioned off, with the proceeds transferred to the Educational Fund. Other buildings and several plots of land were donated by Maria Theresa to the Greek Catholic Diocese of Munkács.

The intellectual legacy of the Jesuit college in Ungvár, however, did not vanish. The Diocese of Munkács became the guardian of its spiritual traditions, while the Royal Gymnasium of Ungvár took over its educational mission. The relocation of the episcopal residence to Ungvár also gave new momentum to the city's development.

Keywords: Society of Jesus, Jesuit Order, Jesuit College of Ungvár, Greek Catholic Diocese of Munkács

A jezsuita rend a korai újkor egyik leghatalmasabb vallási rendje volt. A rend tevékenysége és a kortárs társadalomra gyakorolt befolyása gyökeresen megkülönböztette a középkori katolikus rendektől. A rendházak, kollégiumok és egyetemek hálózata a rend alapítástól (1534/40) felszámolásáig (1773) egész Európát lefedte. A rend felszámolása jelentős következményekkel járt, és nemcsak a szellemi és oktatási utódlás kérdése merült fel, hanem a Jézus Társaság intézményeinek ingó és ingatlan vagyonának sorsa is.

A Jézus Társaság (vagy *Compania de Jesu*) 1534-ben alakult, és hamarosan pápai megerősítést kapott (1540, *Regiminis militatis ecclesiae*). A jezsuiták

bámulatos gyorsasággal bekapcsolódtak az európai ellenreformáció folyamába, a világ távoli részein (ún. Indiákon) pedig a missziós/térítő munkába.

A Magyar Királyságban a jezsuiták az 1560-as években kezdték meg tevékenységüket Oláh Miklós (1493–1568) esztergomi érsek meghívására.¹ Azonban az erős protestáns ellenállás miatt jezsuita központok nem sokáig léteztek. A jezsuiták újabb missziós próbálkozása a Róma számára „elveszett” területen a 16. század végén – a 17. század első évtizedében következett. 1600-ban Magyarországon már 27 jezsuita atya, 13 noviciátus, 17 szerzetes, azaz együtt 57 jezsuita² tartózkodott.

A Bocskai-féle mozgalom utáni első országgyűlés kihirdette a vallásszabadságot, és a protestánsoknak szabad önkormányzati jogot adott, de számos olyan cikkelyt is elfogadott, amelyek korlátozták a katolikus egyház intézményeinek tevékenységét. Megtiltották a jezsuitáknak, hogy birtokot szerezzenek és kollégiumot alapítsanak.³ Ez a korlátozás megakadályozta a missziós központok és kollégiumok további tevékenységét. Ebből a nehéz helyzetből a jezsuiták úgy találtak kiutat, hogy a katolikus földesurak uradalmaiban telepedtek le, s akadálytalan munkájukhoz a főurak kényelmes életet biztosító alapítványokat hoztak létre. Közismert tény, hogy Zemplén és Ung vármegyékben a Homonnai Drugethek lettek a jezsuiták legbőkezűbb pártfogói. Drugeth György 1615. július 2-án alapítványt hozott létre a homonnai jezsuita kollégium számára, és ezzel anyagi támogatást biztosított az intézményben munkálkodó atyáknak és ott tanulni vágyó növendékeknek.⁴

A homonnai jezsuita kollégiumot az alapítón kívül a vidék más katolikus nemesei is támogatták, Eszterházy Miklós, Teleghdy Borbála, Alaghy Ferenc és mások. Munkácsi-uradalom, Eszterházy Miklós és felesége, Dersffy Orsolya évente 100 magyar forintot, 5 hordó bort, 5 köből búzát és 5 hízott sertést adományoztak a Jézus Társasága homonnai rendházának.⁵

A jezsuiták számára nem csak az adományok jelentették az egyetlen bevételi forrást. Valamivel később a missziós központok vezetői vagy a kollégiumok rektorai szántóföldeket, szőlőket vásároltak. A jezsuita rendházak fokozatosan földbirtokosokká váltak, vagyis az 1608-as tilalmat már nem vették figyelembe. Így 1617–1618-ban a homonnai kollégium rektora, Dobokay Sándor számos

¹ Gyenis 1941.

² Bangert 2002: 121.

³ 1608. VIII. tc. A jezsuita atyákról. 1608.

⁴ Weiser 1882: 142–147.; Blanár 1913: 22–25.; Molnár – Lukács 2009: 112.; Registrata. Collegium Ungvariense. MNL OL E 152. Fasc. 4. Fol. 123.

⁵ Ferkó 2019: 175.

szántót és rétet vásárolt Homonna és Nagykemence környékén.⁶ Így a jezsuita kolostorok, missziós központok és kollégiumok kellő anyagi támogatás mellett jelentősen befolyásolták Északkelet-Magyarország szellemi életét, oktatásának és kultúrájának fejlődését.

A XVII-XVIII. század folyamán a jezsuita kollégiumok helyzete többé-kevésbé stabil volt. Bár az egymást követő Habsburg-ellenes mozgalmak és a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc éveiben többféle nehézségekkel kellett szembenézniük,⁷ a szabadságharc után már jóval kedvezőbb időszak köszöntött be a jezsuita kollégiumok életében.

A Jézus Társaság felszámolásának okairól és előfeltételeiről több tanulmány ismert, többségük elfogult a kérdésben. A rend betiltásának fő okában azonban a szerzők egyetértenek: a jezsuiták hatalmas gazdasági lehetősége és politikai befolyása egyes országokban veszélyessé vált az uralkodó elite nézve. Ez nemcsak az európai országok elitjére volt igaz, hanem a gyarmati közigazgatás állami tisztviselői számára is. Ezzel együtt a XVIII. század közepén a pápai kúriában a jezsuita rend megreformálásának hívei voltak túlsúlyban, sőt a rend felszámolását is lehetségesnek gondolták.

A jezsuiták üldözése az európai katolikus országokban és a dél-amerikai gyarmatokon több évtizedig tartott. A jezsuita atyákat már a társaság feloszlatairól szóló pápai bulla előtt kiűzték több országból. Így a világi uralkodók, különösen a Bourbon-dinasztia nyomására 1773. július 21-én a *Dominus ac Redemptor* bullával XIV. Kelemen pápa feloszlatta a jezsuita rendet.⁸

A magyarországi jezsuita missziós központok és kollégiumok a Jézus Társaság osztrák tartományának fennhatósága alá tartoztak. Mária Terézia 1773. szeptember 21-én jelentette be a jezsuita rend feloszlataát a Habsburg Monarchia területén. Érdemes megjegyezni, hogy az uralkodónő nem támogatta a rend vagyonának XIV. Kelemen pápa által bejelentett átadását Rómának. A Jézus Társaságnak a monarchia területén lévő összes vagyona a kincstárba, majd onnan az újonnan létrehozott Katolikus Oktatási Alapba – *Fundus Studiorum* – került.⁹

Hogyan befolyásolta az ungvári kollégium helyzetét a pápai és császári döntés a jezsuita rend felszámolásáról? Mi történt a rend tulajdonával? Mi lett azokkal a szerzetesekkel, akik az ungvári intézmény működését biztosították? Ezekre

⁶ MNL OL E 152. Registrata. Collegium Ungvariense. Fasc. 4. Fol. 123.; MNL OL E 152. Registrata. Collegium Ungvariense. Fasc. 9. Fol. 33 r.

⁷ Tamási 2009; Meszlényi 1936: 265–267.; R. Várkonyi 2007: 1462–1475.; Chymynec' – Basarab 2013: 82.; Blanár 1913: 67.

⁸ Clemente XIV. 1773.

⁹ Hermann 1973: 338.

és kapcsolódó kérdésekre igyekszünk választ adni. E kérdések tisztázásához elegendő forrás áll a kutatók rendelkezésére.

Az ungvári jezsuita rendház és kollégium vagyoni helyzetét a XVII–XVIII. századi urbáriális leírások tükrözik.¹⁰ A rend felszámolásának folyamatáról és az ungvári kollégium ingó és ingatlan vagyonának a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye részére való átadásáról gazdag információt őriznek az ungvári rendház vagyonátruházási jegyzőkönyvei.¹¹ További részletekről tájékoztatnak a homonnai-ungvári jezsuita rendház története és diariumok.¹²

A szakirodalommal azonban már gyökeresen más a helyzet. Ugyan a homonnai és az ungvári jezsuita kollégium történetét, különös tekintettel az intézmény alapításának körülményeit, a jezsuiták missziós tevékenységét aktívan tanulmányozták az utóbbi néhány évtizedben,¹³ a rend felszámolását követő éveket, a diákok és tanárok sorsát, az ingatlanok tulajdonjogával kapcsolatos kérdéseket azonban csak töredékesen vizsgálták. Az ungvári oktatási intézménynek, azaz Ungvár város világi gimnáziumának sorsáról számos helytörténeti kiadványban találunk rövid tájékoztatást Blanár Ödöntől kezdve egészen a mai szerzőkig.¹⁴ A szerzők viszont túlnyomó többségében csupán megismétlik a korábban már közölt információkat, új levéltári anyagokat nem használnak fel. Reméljük, hogy jelen tanulmánnyal bővíthetjük az ismereteket a Jézus Társaság feloszlatási folyamatának regionális sajátosságairól.

Az ungvári jezsuita kollégium a XVIII. század második felében hivatalosan is vallási intézmény maradt, de fokozatosan átvette a világi oktatási intézmény jellegét. A jezsuita kollégiumra nem jellemző tantárgyak kerültek a tantervbe. A XVII. század folyamán a jezsuita főiskolák oktatási tárgyai között még nem volt

¹⁰ A feloszlatott Jezsuita Rend ingatlan vagyonának listája Szatmár, Ung, Pozsony vármegyékben, 5.06. 1775. – KTÁL, F.10, op.1., od. zb., 1199. 2 ark.; Beszámoló a Jezsuita rend vagyoni helyzetéről Ung vármegyében, 05.06.1776. – KTÁL, F.151, op.1., od. zb., 2540. 2 ark.

¹¹ Az ungvári jezsuiták ingatlanának a Munkácsi görögkatolikus püspökségnek való átadásáról szóló iratok. 1 kötet, 18.07. 1777 – 28.12.1777. KTÁL, F.151, op. 1., od. zb., 2615. 89 ark.; Az ungvári jezsuiták ingatlanának a Munkácsi görögkatolikus püspökségnek való átadásáról szóló iratok. 2 kötet, 18.07. 1777 – 28.12.1777. – KTÁL, F.151, op. 1., od. zb., 2616. 65 ark.

¹² Historia Collegii Homonna-Ungvariensis Soc. Jesu ad anno 1700–1773 – JTMRL D.38. I. 1.; Historia Collegii Homonna-Ungvariensis Soc. Jesu ad anno 1783. – JTMRL D.38. I. 1.; Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1694 die 3 Aprilis – ab annum 1723 Novembris – ELTE EKK AB 126.; Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1734 – ab annum 1746 – ELTE EKK AB 127.; Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1748 Novembris – ELTE EKK AB 128.; Diarium Collegii Ungvariensis S. J. Anno 1761 – ab annum 1772 – ELTE EKK AB 129.

¹³ Barna 1883: 3–15.; Doby 1898a: 319–321.; 1898b: 354–356.; Dudás 1909: 3–32.; Bujdosó 2011a: 71–81.; 2011b: 101–112.; Fedinec 1996: 34–35.; Ferkó 2014; Ферков 2019: 121–139.

¹⁴ Blanár 1913; Химинець – Стрічик – Качур – Талапканич 2009: 464.; Чуминець – Basarab 2013: 272.

sem történelem, sem földrajz, sem számtan, ugyanis ezek a tantárgyak nem illettek a Jézus Társaság humanista nevelési modelljébe. A felvilágosodás korában a jezsuiták gyorsan reagáltak az oktatásváltozására, és hogy a Ratio Studiorum alapszabályt ne szegjék meg, „trükkökhöz” folyamodtak, a tananyag módosítására vonatkozó utasításokat adtak ki, s úgymond kiigazították az oktatási folyamatot.

A rend feloszlatajának évében az ungvári kollégiumban Kelecsényi Ignác rektor és könyvtároson kívül még 7 jezsuita atya és 5 személy segédszemélyzet tartózkodott.¹⁵

Az ungvári kollégium gazdag könyvtárral rendelkezett.¹⁶ Tudjuk, hogy az 1707-ben készült könyvtári összeírásában 1164 példány szerepel. Azonban miután 1708-ban a jezsuiták kénytelenek voltak elhagyni a várost, Rákóczi kurucái kifosztották a könyvtárat. Később, 1711-ben a kollégiumot és a könyvtárat már az osztrák katonák fosztogatták. Az oktatást és a diákok megfelelő képzését gazdag könyvtár biztosította, amelyben 1774-ben már 2043 könyv volt.¹⁷

Az ungvári jezsuita kollégium sorsát a Jézus Társaság felszámolása határozta meg. Érdeemes megjegyezni, hogy csaknem két év – 1773-tól 1775 nyaráig – egyfajta átmeneti időszak volt. A rendet felszámolták, de a kollégium státusza, a személyzet (atyák, tanárok, szerzetesek stb.) sorsa és vagyona rendezetlen volt. A helyiségek rossz állapotban voltak, a karbantartásra nem volt pénz. 1774 májusában egy vihar megrongálta a kollégium épületének és a templomnak a tetőszerkezetét.¹⁸ Az épületeket azonban a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyéhez való átadásukig nem javították ki.

1774-ben Ung vármegye hatósága kérelemmel fordult a királynőhöz, az egri püspökhöz és a királyi helytartóhoz, hogy adják az ungvári gimnáziumot és a feloszlott jezsuita rend ingatlanának egy részét a pálosok gondozásába.¹⁹ Sztaray János ungi főispán a megyegyűléshez írt levelében próbálja megindokolni, miért is kell a királynétől kérni a felszámolt Jézus Társaság épületeinek a pálosoknak való átadását. A főispán felszólította a megye nemességét, hogy lépjenek kapcsolatba minden olyan személlyel és intézménnyel, akik hozzájárulhatnak egy ilyen döntéshez. Sztaray János személyesen küldött levelet Mária Teréziának.

A vármegyei hatóságok terveit azonban nem sikerült megvalósítani, hiszen az uralkodónő az újonnan létrehozott Oktatási Alapnak²⁰ adta át a Jézus Társaság

¹⁵ Blanár 1913: 64, 93.

¹⁶ Szarka 1994: 12.

¹⁷ Szarka 1994: 19.

¹⁸ Blanár 1913: 159.

¹⁹ A vármegye és Egri püspök kérelme az ungvári gimnázium átadásáról a pálos rend részére, 1774. – KTÁL, F.4., op.5., od. zb., 743. 9 ark.

²⁰ Hermann 1973: 338.

vagyonát. Az ungvári jezsuita kollégium épületét és a templomot pedig a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyének adományozta.

A jezsuita rendház épületei, vagyona és a könyvtári állomány hivatalos átadása 1775. augusztus 1-jén történt meg.²¹ Előző nap Bacsinszky András munkácsi püspök a kanonokok kíséretében megérkezett Ungvárra.

A királyi parancs kimondta, hogy a könyvtárat a jövőben a gimnáziumi tanárok szabadon használhatják. A jezsuita vagyon átruházása során állította össze Balogh János gimnáziumi tanár a könyvtár állományának katalógusát, a több mint kétezer könyv beolvadt az egyházmegyei könyvtárba (több példány a mai napig megtalálható az Ungvári Nemzeti Egyetem könyvtárában).

Mi történt azonban az ungvári jezsuita atyákkal? A bizottság a tanévkezdéssel kapcsolatban és a felsőbb hatóságok egyetértésével havi 350 forintos díj ellenében felajánlotta az atyáknak, hogy folytassák munkájukat. Balogh János, Puchner Jakob, Simon János, Molnár István és két szerzetes tanár beleegyeztek abba, hogy maradnak az intézményben. Mivel a városban lehetetlen volt megfelelő szállást találni, a tanárok továbbra is a kollégium épületében laktak. Az összes többi jezsuita 100 forintot kapott ruházatra és háromhavi fizetést (havi 16 forintot), és november elején elhagyta a várost.²² Az oktatás egy ideig a Gyapjú utcai régi kollégium helyiségeiben folytatódott. Az épület állapota borzalmas volt, javításra szorult. Ezt a problémát sokáig nem lehetett megoldani. Csak 1785-ben költözött a gimnázium egy új, az oktatásra alkalmasabb épületbe. E fontos esemény alkalmából Balogh János tanár mondott köszöntő beszédet, melynek szövegét a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár iratanyagában sikerült megtalálni.²³

Balogh János 1796-ig maradt Ungváron, majd Besztercebányára költözött, és az ottani gimnáziumot vezette. Iskolai drámákat írt. Ismeretes, hogy 1783-ban megírta a „Homonnai-ungvári kollégium történetét”. A XIX. században az eredeti kéziratot az ungvári püspöki könyvtárban őrizték, amelyről 1865-ben a szatmári kollégium rektora kézzel írt másolatot készített. Ez a példány a Jézus Társasága Magyar Tartománya levéltárában található meg.²⁴ Az eredeti mű sorsa egyelőre ismeretlen. Az ungvári egyetem könyvtárában nem találtuk meg.

Így ért véget az ungvári jezsuita kollégium történetének második szakasza, és megkezdődött az ungvári gimnázium tevékenységének „világi” szakasza.

²¹ Blanár 1913: 158.

²² Blanár 1913: 153.; Chymynec' – Basarab 2013: 84.

²³ Ünnepi beszéd a gimnázium új épületbe való költözésének alkalmából, 20.11. 1785. – KTÁL, F.151, op.1, od. zb., 3318. 5 ark.

²⁴ Historia Collegii Homonna-Ungvariensis Soc. Jesu ad anno 1700–1773 – JTMRL D.38. I. 1.; Historia Collegii Homonna-Ungvariensis Soc. Jesu ad anno 1700–1773 – JTMRL D.38. I. 1.; Historia Collegii Homonna-Ungvariensis Soc. Jesu ad anno 1783. – JTMRL D.38. I. 1.

1775. augusztus 1-jén külön bizottság érkezett a kollégiumba (az egyháztól csicseri Orosz Ádám római katolikus pap, a megyétől csicseri Orosz Gáspár alispán, a királyi kincstártól Szöllősi Ferenc), és ismertette a pápai bulla és a királyi rendelet szövegét. Ezután a rektor a kollégium és az egyház minden vagyonát hivatalosan a bizottság tagjaira ruházta át. Az átadás folyamata, az épületek javítása és a berendezése azonban hosszadalmas volt. 1776-ban Bacsinszky püspök fellebbezéssel fordult a vármegyéhez az ungvári jezsuita kollégium épületeinek egyházmegyéhez való átadása miatt.²⁵ A megyei hatóságoknak némileg eltérő tervei voltak az egykori jezsuita épületekkel és birtokokkal kapcsolatban. A következő években folytatódtak az egyházmegyei intézmények és a Munkácson tartózkodó papnevelde Ungvárra költöztetésének előkészületei. A folyamatot közel száz oldalnyi levéltári irat részletezi.²⁶ Az egyik dokumentum az egykori ungvári Jézus Társaság ingatlanait sorolja fel, beleértve a kolostorépületeket, iskolát, templomot stb., és megadja azok becsült értékét is.²⁷

Nézzük meg, milyen egyéb vagyonnal (szántóföldekkel, rétekkel stb.) rendelkezett a jezsuita kollégium 1774-ben.

Az 1615-ös alapító okirat,²⁸ az 1640-ben Drugeth János és 1649-ben III. Ferdinánd császár²⁹ által megerősített dokumentumok szerint a jezsuita kollégium öt Zemplén megyei falut (Nagykemence, Modra, Királyhelmece, Agyidóc, Peticse), egy-egy szőlőt Gerényben és Ungváron, valamint több (az okiratokban nem részletezett) telket birtokolt, amelyek korábban az ungvári pálosokhoz tartoztak, és onnan kerültek át a jezsuitákhoz.

Az ungvári kollégium másfél évszázadon keresztül szántóföldeket, gazdasági és más épületeket, szőlőket halmozott fel vásárlással, adósoktól való kiváltással vagy nemesek adományaiból. Többek között 1733-ban Turóciné Szikszay Zsófia a városban lévő szántóföldjét hagyta a jezsuita atyákra.³⁰ A szerzetesek persze nem maguk művelték meg ezeket a földeket, általában bizonyos éves díjért és/vagy a termés/bor egy részéért bérlőknek adták azt. Az ungvári jezsuitáknak az alapító okiratban felsorolt ingatlanokon kívül tucatnyi Zemplén és Ung

²⁵ Bacsinszkij püspök beszéde az ungvári jezsuita rendház és templom átadása alkalmából (másolat), 1776. – KTÁL, F.151, op. 1., od. zb., 2489. 2 ark.

²⁶ Az ungvári jezsuiták ingatlanának a Munkácsi görögkatolikus püspökségnek való átadásáról szóló iratok. 1. kötet, 18.07. 1777 – 28.12.1777. KTÁL, F.151, op. 1., od. zb., 2615. 89 ark.; Az ungvári jezsuiták ingatlanának a Munkácsi görögkatolikus püspökségnek való átadásáról szóló iratok. 2. kötet, 18.07. 1777 – 28.12.1777. – KTÁL, F.151, op. 1., od. zb., 2616. 65 ark.

²⁷ Az ungvári jezsuiták ingatlanának a Munkácsi görögkatolikus püspökségnek való átadásáról szóló iratok. 2. kötet, 18.07. 1777 – 28.12.1777. – KTÁL, F.151, op. 1., od. zb., 2616. 65 ark.

²⁸ Registrata. Collegium Ungvariense. MNL OL E 152. Fasc. 4. Fol.123.

²⁹ MNL OL A 57–10–0171.

³⁰ MNL OL E 156. a Fasc. 147. No. 158.

vármegyei faluban volt telkük. Szabolcs vármegyei Eszenyen és Tiszaágteleken, valamint a Bereg vármegyei Kisdobronyban és Ignécen voltak birtokosok.

Ezenkívül a kollégiumnak birtoka, pontosabban egy szőlője volt Tokajban, amelyet a jezsuiták 1750-ben vásároltak meg a várostól 950 forintért. Az iskolai vakációk idején az atyák kellemesen pihentek ott. Rendelkezésükre állt 4 szoba és egyéb gazdasági helyiségek, a pincéjükben pedig 130 hordónyi jó minőségű tokai bor.

A Mária Terézia úrbérrendezése során végzett birtokösszeírás az ungvári jezsuita kollégium birtokait az alábbiak szerint rögzítette:

A település neve	A telkek száma	Holdak ³¹ mennyisége	Telkes paraszt száma	Zsellérek száma	Háználküli zsellérek száma
Bunkóc	0	0		1	
Felsőremete	0,25	9	1		
Hanajna	4,5	140	6	2	
Józsa	0,5	16	1		
Zavatka	5	145	6		1
Kuszin	0,5	16	1		
Ruszkóc	6	198	9	1	
Ubrezs	10,5	324	13		

A jezsuiták ezeket a birtokokat adomány vagy vásárlás útján kapták a helyi nemesektől. Azonban felfedezhetők a táblázatban bizonyos sajátosságok. Az úrbéri táblákban feltüntették, hogy bizonyos birtokok tulajdonosai világi személyek voltak (amiről más források azt írják, hogy a jezsuitákhoz tartoztak), és az ungvári kollégium csupán profitált belőlük. Ez azzal magyarázható, hogy ezek a földek jelzáloggal terhelt ingatlanok voltak, melyeknek a tulajdonosa emiatt hivatalosan nem változott. Érdekes helyzetben volt az oroszsebesi birtok (Zemplén vármegye). Blanár Ödöntől tudjuk, hogy a falu 1661-ben 1500 forintért a jezsuiták kezébe került Sándor Miklós örököseitől jelzálogba. A szerző megjegyezte azt is, hogy a rend felszámolásának időpontjára Sándor leszármazottjai közül senki sem vásárolta vissza az egykori oroszsebesi telket, és az így ungvári kollégium birtokában maradt.³²

Ungvár városában a kollégium az alapító okiratokban felsorolt épületeken kívül egy nagy gabonaraknárral is rendelkezett.

³¹ 1 hold=4325,5 m².

³² Blanár 1913: 67.

A rend feloszlata után a földek nagy része az Oktatási Alaphoz került, majd később eladták azokat. A befolyt összeget ugyanezen alap szükségleteire fordították. Ez történt a jezsuiták egykori telkeivel Kisdobrony, Ignéc, Ágtelek, Eszeny, Fekesháza, Felsőrevice, Felsőremete, Jása, Kuszin, Bukóc, Felsőbaranya falvakban is.³³ Az 1781-ben készített, a jezsuitáktól a Munkácsi püspökségnek átadott vagyon összeírása részletesen tudósít a koncházai birtokról.³⁴ Ez a birtok az ungvári jezsuita kollégium használatában volt, bár sem az alapító okirat, sem más dokumentum nem utalt arra, hogy a jezsuiták hogyan „szerezték azt meg” (legalábbis még nem találtunk erre vonatkozó forrást).

Mikor 1704-ben II. Rákóczi Ferenc megbízásából összeírták az ungvári jezsuita kollégium javait, Koncházát is a rend birtokaként nevezték meg.³⁵ Mivel nem rendelkezünk hiteles forrásokkal, csak feltételezhetjük, hogy a koncházai birtokot a Drugethek adományozták a jezsuitáknak, majd Bercsényi Miklós megtartotta a kollégium birtokjogát, és a szabadságharc bukása után sem történt ebben változás.

Az 1781-es iratot elemezve azt feltételezzük, hogy a koncházai birtok lehetett az egyik legjövedelmezőbb a rend számára, ugyanis egészen közel volt Ungvárhoz, a jezsuiták közvetlenül felügyelhatték a gazdaságot. Az udvarházat gyümölcsöskert vette körül, a föld egy részét kukoricának különítették el. Az allodiális földet búza és rozs termesztésére használták, rét is volt hozzá. Huszonnyolc jobbágyra összesen 10 1/8 telek jutott. Rajtuk kívül még öt zsellér dolgozott a birtokon. A dokumentum rögzítette a jobbágyok minden kötelezettségét. Fizették a tizedet, egy teljes telek után 4 forintot. Ezenkívül évente 3 napot voltak kötelesek vadászni a birtokos javára. Adóztak még 8 db pálinkafőző üst után, és számos egyéb illetékkel tartoztak.³⁶ Érdekesség, hogy a leírásban a koncházai birtok a Mária Terézia-féle úrberendezés szerint állami tulajdonban volt (időben egybeesik a jezsuita rend felszámolásával). Az 1781-es iratban már a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye tulajdonaként tüntették fel.³⁷ Az egyházmegyének azonban elég sok gondja volt ezzel a birtokkal és szomszédjaival, akik gyakran megsértették a telekhatárokat.

Az ungvári jezsuitáknak számos szőlőbirtoka is volt. A források szegénysége miatt még nem tudtuk rekonstruálni az ungvári kollégium szőlőbirtokainak megszerzési folyamatát. Az bizonyos, hogy Homonnai Drugeth György már az alapító okiratban átadta a jezsuita atyáknak Gerényben és Ungváron található szőlőit.

³³ MNL OL A 57. Libri regii. 51.k. 157–162.

³⁴ MNL OL E 156. a. Fasc. 188. No. 048.

³⁵ MNL OL E 156. a. Fasc. 107. No. 052.

³⁶ MNL OL E 156. a. Fasc. 188. No. 048.

³⁷ MNL OL E 156. a. Fasc. 176. No. 007.

Ezek az úgynevezett Barát-szőlők, amelyek egykor pálos remeték tulajdonában voltak. A jezsuitáknak itt sem volt teljes tulajdonjoguk, csupán a szőlőkből kapott jövedelmet kapták meg (a borból, boreladásból származó hasznat). Idővel azonban a kollégium nemcsak szántót, rétet kapott adományba a nemesektől, hanem szőlőket is.

Báthory Zsófia fejedelemasszony nagylelkűségének köszönhetően 1666-ban a kollégium egy tarcali szőlőt kapott ajándékba.³⁸ Azonban nem sokáig használták ezt a szőlőt, ugyanis a Szepesi Kamara arra hivatkozva, hogy a jezsuiták elhanyagolták, nem művelték az, és csupán a termést szüretelték le, 1680-ban elkobozta tőlük, és a tokai kincstári birtokhoz csatolta.

Az ungvári jezsuiták jóval azelőtt kaptak ajándékba két jól termő szőlőt Tokaj vidékén Bethlen Gábor erdélyi fejedelem özvegyétől, Brandenburgi Katalintól. A telkek átadását azonban I. Rákóczi György megakadályozta, mivel hogy ő maga mint közvetlen szomszéd igényt tartott ezekre a területekre. Az ügy sokáig megoldatlan maradt. Az ungvári kollégium rektora, Jászberényi Tamás a Barát- és Hétszőlő adományozásáról szóló dokumentumra hivatkozva panaszt emelt a Szepesi Kamaránál Rákóczi tettei miatt. A jezsuiták a nevezett szőlőket azonban csupán 1711 után kaphatták meg, és a rend felszámolásáig birtokolták.³⁹

Az ungvári jezsuita kollégium 1676 után további három kis szőlőt kapott a tokaji régióban, Olaszliszván, Szerencsben és Vámosújfaluban. A jezsuiták azonban elhanyagolták ezeket a szőlőket, évekig nem művelték és végül eladták őket.

A kollégium a fent megnevezetteken kívül két szőlőt is birtokolt Szerednyén. Az egyiket – a Kishegyen – Melith György adományozta 1630-ban a homonnai katolikus templomnak (a jezsuiták gondozásában volt). A másikat a jezsuiták 1703-ban vásárolták Pataki Ferencről 330 forintért ugyanazon a Kishegyen.⁴⁰ Adományok révén a kollégium még Abaúj és Zemplén vármegyékben szerzett néhány szőlőbirtokot.

Így a rendelkezésünkre álló források alapján megállapítható, hogy a szőlők az ungvári jezsuita kollégium fontos bevételi forrását jelentették. A szőlők egy részét adományozás, egy részét vásárlás útján szerezték. A Jézus Társaság felszámolása után az ungvári kollégium szőlői és egyéb birtokai vagy új tulajdonosokhoz, vagy a kincstárhoz kerültek. A szántók és szőlők eladásából befolyt összeget az Oktatási Alapba utalták. Blanár Ödön beszámol arról, hogy 1774-ben az ungvári jezsuita kollégium összes ingó vagyona árverésre került. Ekkor 130 hordó tokai bort adtak el hordónként 4 aranyért.⁴¹

³⁸ Nagy 2014: 246.

³⁹ Nagy 2014: 245.

⁴⁰ Blanár 1913: 69.

⁴¹ Blanár 1913: 69.

Következtetések

Loyolai Ignác elképzelése szerint a Jézus Társaságnak az volt az elsődleges feladata, hogy megakadályozza az eretnek/protestáns eszmék terjedését Európában. Valóban, a jezsuiták gyorsan és ami még fontosabb, hatékonyan csatlakoztak az ellenreformációs mozgalomhoz. A jezsuiták missziós tevékenységének fontos eszköze volt az oktatás. A világi hatóságok, különösen magyar területen (elsősorban az Erdélyi Fejedelemségben, ahol a protestánsok domináltak) tartottak a jezsuiták befolyásának növekedésétől, és különféle intézkedéseket hoztak a vallási szervezet „ellenőrzésére”. Így Bocskai István mozgalma után az országgyűlés megtiltotta a jezsuitáknak, hogy ingatlant, elsősorban földet birtokoljanak. Ezután a katolikus főurak alapítványokat hoznak létre a jezsuita kolostorok, missziós központok és kollégiumok támogatására. Idővel ez a tilalom elveszítette erejét, és a jezsuita rendházak bizonyos értelemben földbirtokosokká váltak. A közel két évszázados magyarországi jelenléte alatt a Jézus Társaság jelentős vagyont halmozott fel. Ennek a vagyonnak a sorsa a Jézus Társaság 1773-as felszámolása után került napirendre. Mária Terézia nem volt hajlandó eleget tenni a pápa azon kívánságának, hogy a jezsuiták minden vagyonát az Apostoli Szentszékre ruházza át. Elhatározták, hogy a Jézus Társaság Osztrák Birodalom területén található vagyonát átadják az Oktatási Alapnak.

Az ungvári jezsuita kollégium ingó vagyonát és ingatlanainak egy részét árverésen értékesítették, a bevételt az Oktatási Alapba utalták át. Az épületek egy részét és több telket az uralkodónő a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyének adományozott.

Az ungvári jezsuita kollégium szellemi öröksége azonban nem tűnt el nyomtalanul. A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lett a szellemi hagyományok folytatója, az oktatás terén pedig az Ungvári Királyi Gimnázium vette át a stafétabotot. A püspöki rezidencia áthelyezése Ungvárra pedig kedvező lendületet adott a város fejlődésének.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)
A Magyar kancelláriai levéltár - A szekció (1414–2000)
Libri regii (1527–1867) (57)
Magyar kincstári levéltárak - E szekció (1000–1919)
Egyházi szervek és jogutódai iratai (E)
Acta Jesuitica (16. sz.–18. sz.) (152)

- Urbaria et conscriptiones (1527–1864) (156)
- Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL)
- Ungvármegye főispánjának iratai, 1443–1919 (F 4.)
- Beregvármegye főispánjának iratai, 1342–1919 (F 10.)
- A munkácsi görögkatolikus püspökség iratai, 1646–1946 (F 151.)
- Jézus Társaság Magyarországi Rendtartománya Levéltára, Budapest (JTMRL)
- Historia Collegii Homonna-Ungvariensis Societatis Iesu (D.38.)
- Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest (ELTE EKK)
- Egyháztörténelem, Szerzetek (AB)
- Weiser Fridericus 1882: *Litterae authenticae exhibentes originem scholarum Hungariae. I. Coloczae.*
1608. VIII. tc. *A jezsuita atyákról.* 1608: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=60800008.TV&searchUrl=%2Fezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1608> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Clemente XIV. 1773: *Breve Dominus ac Redemptor* (21 luglio 1773). <https://www.vatican.va/content/clemens-xiv/it/documents/breve-dominus-ac-redemptor-21-luglio-1773.html> – Utolsó letöltés: június 20.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bangert, William V. 2002: *A jezsuiták története.* Osiris: JTMR, Budapest.
- Barna Mihály 1883: Az ungvári királyi katolikus főgimnázium története. In: Szieber Ede (szerk.): *Az Ungvári királyi katolikus Főgimnázium Értesítője az 1882–1883. tanévről.* Ungvár, 3–66.
- Blanár Ödön 1913: *Az ungvári királyi katolikus főgimnázium háromszázados története. 1613 – 1913.* Ungmegyei könyvnyomda, Ungvár.
- Bujdosó István 2011a: Az ungvári gimnázium története. *Együtt* (13.) 3. 70–81.
- Bujdosó István 2011b: Az Ungvári Drugeth Gimnázium története (az alapítástól az 1880-as évek végéig). *Acta Academiae Beregsasiensis* (10.) 1. 101–112.
- Chymynec', Vasyľ' Vasyľ'ovyč – Basarab, Mychajlo Mychajlovyč 2013: *Istorija Užhorods'koj himnazii: 1613–2013.* Vydavnytvo „Karpaty”, Užhorod.
- Doby Antal 1898a: A homonnai Drugeth-gimnáziumról. *Adalékok Zemplén-Vármegye Történetéhez* (4.) 9. 319–321.
- Doby Antal 1898b: A homonnai Drugeth-gimnáziumról. *Adalékok Zemplén-Vármegye Történetéhez* (4.) 11. 354–356.
- Dudás Gyula 1909: A homonnai Drugeth-kollégium. *Adalékok Zemplén-Vármegye Történetéhez* (14.) 1–3, 3–33.

- Fedinec Csilla 1996: Az ungvári gimnázium évszázadai. *KALENDÁRIUM* 34–35.
- Ferkov, Okszána 2014: До питання про заснування єзуїтської колегії в Гуменному.
- Ferkov, Okszána 2019: МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРДЕНУ ЄЗУЇТІВ (ТОВАРИСТВО ІСУСА) У ВОЛОДІННЯХ ОКАТОЛИЧЕНИХ АРИСТОКРАТІВ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УГОРЩИНИ У XVII СТ. *NAUKOVIJ VISNIK UZHGORODSKOGO UNIVERSITETU SERIJA ISTORIA* (40.) 1. 173–185.
- Gyenis András S. J. 1941: Régi jezsuita rendházak, Vác.
- Hermann Egyed 1973: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 1.) Aurora Könyvek, München.
- Meszlényi Antal 1936: II. Rákóczi Ferenc felkelésének valláspolitikája és a jezsuiták. *Regnum. Egyháztörténet Évkönyv* (1.) 1. 265–267.
- Molnár Antal – Lukács László 2009: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: Molnár Antal (szerk.): *Lehetetlen küldetés? jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században.* (TDI könyvek 8.) L'Harmattan Kiadó, Budapest, 95–146.
- Nagy Kornél 2014: A jezsuita rendházak tokaj-hegyaljai szőlőbirtoklása a 17. század végén. In: Szabó Irén (szerk.): *Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon: művelődéstörténeti konferencia a jezsuita rend sárospataki megtelepedésének 350. évfordulója alkalmából, Sárospatak, 2013. október 3-4.* Sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, Sárospatak, 240–260.
- R. Várkonyi Ágnes 2007: „Ha Indiáig bujdosnak is, visszahozzuk őket”. II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták néhány kérdéséhez. In: Jankovics József (szerk.): *„Nem súlyed az emberiség!”...: Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára.* MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 1462–1475.
- Szarka Anna 1994: *Az ungvári jezsuita kollégium és a munkácsi püspökség könyvgyűjtemény.* Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza.
- Tamási Zsolt 2009: II. Rákóczi Ferenc vallásossága. *Keresztény szó* (20.) 3.
- Ферков Оксана 2019: Гуменянсько-ужгородський єзуїтський колегіум: від заснування до ліквідації Товариства Ісуса (1613–1773). In: Marinčák Šimon – Rábik Vladimír (szerk.): *Natio erudita: Školstvo v konfesionalnom prostredí na Slovensku v minulosti.* (Orientalia et Occidentalia 24.) Trnavskej univerzity, Košice, 121–139.
- Химинець В. В. – Стрічик П. П. – Качур Б. М. – Талапканич М. І. 2009: *Освіта Закарпаття.* Карпати, Ужгород.

LIPP MÓNIKA

AZ EGRI IRGALMASRENDIEK KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGE

Abstract. The Cultural Heritage of the Brothers Hospitallers in Eger The Brothers Hospitallers operated in Eger from 1726 until 1950. In their well-equipped hospital, they provided humane care for patients with mental illnesses in a separate facility. They also maintained a modern pharmacy and a rich library, which included numerous works on medical topics. Between 1769 and 1775, the first Hungarian medical school functioned within the premises of their establishment.

The monks residing in the Eger monastery actively participated in furnishing the institution. In addition to producing panel paintings and altarpieces, the painter Lukács Huetter also decorated the window shutters of the monastic cells with painted scenes. The six window panels featured twelve scenes depicting founders of religious orders and hermits. Huetter was also responsible for the painted decoration of the refectory. The wainscoting of the dining hall is adorned with scenes from the New Testament and floral still lifes. The eight paintings on the entrance door served as visual reminders of repentance, the Last Judgment, Hell, and Heaven for the monastic community. Today, the restored window shutters and refectory paintings are housed in the Dobó István Castle Museum.

Keywords: Brothers Hospitallers, Eger, medical school, hermit, Huetter

A kalandos életű Istenes Szent János (1495–1550) követőiből megalakult beteg-ápoló szerzetesrendet gróf Erdődy Gábor püspök hívta Egerbe 1726-ban. A rend tagjait Magyarországon gyakran nevezték misericordianusoknak vagy miserieknek, azaz irgalmasoknak. Kórházaikban a XVIII. században csak férfiakat ápoltak, az ellátás és a gyógyítás ingyenes volt minden beteg számára.

A XVIII. században a legtöbb kórháznak (hospitale) nevezett intézmény tulajdonképpen szegényház, menedékház, aggok menhelye volt, ún. xenodochium. Aki beteg volt, azt az orvos vagy a saját, vagy pedig a beteg otthonában kezelte. Ezzel szemben az irgalmasrendiek intézményei a szó mai értelmében vett kórházak voltak, ahol a szerzetesek a betegek szakszerű ellátásával, gyógyításával foglalkoztak.

Az irgalmasrend és kórháza Egerben

Az irgalmasrend tagjai az elmebetegek kezelése terén jóval megelőzték korukat. Alapítójuk, Istenes Szent János a saját bőrén tapasztalta meg, hogyan bánnak az elmeháborodottakkal, a pszichés betegségekben szenvedő emberekkel a granadai királyi kórházban. 1539. január 20-án a kor híres szónokának, Avilai Szent Jánosnak (1500–1569) a prédikációja olyan nagy hatást tett rá, hogy „könnyezve földre borult, mellét verte és panaszos jajkiáltásaival töltötte meg a templomot. (...) A hívők megrettentek és azt kezdték gondolni, hogy eszét vesztette. (...) Térdencsúszott a földön, megszagatta haját és szakállát, felvázolta kezeivel arcát és olyan borzalmas penitenciát tartott, hogy azt a gyanút keltette, hogy megőrült.”¹ Jánost bevitték a királyi kórházba, ahol „látnia kellett, hogyan verik napról-napra azokat a szerencsétlen örülteket, akik vele együtt az intézmény lakói voltak”.²

Magyarországon még a XIX. század elején is börtönbe zárták az elmebetegeket, ahol az elítéltek között szenvedtek egészen halálukig. Mikor nem bírtak velük, gyógymódként ütötték-verték őket. Az irgalmas szerzetesrend kórházaiban azonban nem alkalmaztak testi fenyítést, szelíd, jóságos bánásmóddal igyekeztek kezelni a gyengeelméjűeket.

Az egri miseriek – akik között orvos, festőművész, asztalos, betegápoló, patikus és kéregető szerzetes is volt – több mint két évszázadon át, 1726-tól 1950-ig szolgálták Eger és környéke lakosait, a szegényeket és a betegeket. Miután ezt a férfi szerzetesrendet 1950-ben feloszlatták, az ingatlanait államosították.³

Az egri püspökök és más nagylelkű támogatók segítségével egy jól felszerelt kórházat és gyógyszertárt hoztak létre. Itt működött néhány évig az első magyar orvosi iskola is. A Szent Józsefről elnevezett egri konvent jövedelme elsősorban az ágyalapítványok kamataiból és a gyógyszertár bevételeiből származott, emellett adományokat kaptak, kéregettek és alamizsnát gyűjtöttek.

Az egri épületegyüttesen ugyanazok a művészek és mesteremberek dolgoztak, mint a püspöki építkezéseken, például a püspöki palotán: Giovanni Battista Carlone építész, Joannes Steyer és Paulo Ottentholler kőfaragók, Martinus Jencs ácsmester, Michl József festő, Fazola Henrik vasműves, Wunibaldus Rein órás-mester. Az Egerben készült berendezési tárgyak mellett Ausztriából vásároltak vagy kaptak ajándékba műtárgyakat (festményeket, szobrot, orgonát, csillárt, ötvöstárgyakat, miseruhákat). A rend tagjai között is akadtak tehetséges szerzetesek, akik részt

¹ Pozo 1932: 46–47.

² Pozo 1932: 50–51.

³ Az államosításra vonatkozó iratok: MNL HVL XXIII–6/32.; MNL HVL XXIII–3/b/6.

vettek a rendházak és a templomok berendezésének elkészítésében. Egerben Huetter Lukács, valamint German és Colmanus testvérekről tudunk név szerint. Az egri rendházban kis szentképeket is készítettek, amelyek az egyéni áhítat célját szolgálták, és viszonylag olcsón lehetett őket nagy mennyiségben előállítani.

A jezsuita, a trinitárius, a ferences, a szervita és a minorita szerzetesek pompás barokk templomokat emeltek Egerben a XVIII. század folyamán, míg a betegápoló irgalmasok mindvégig egy igen szerény méretű, török mecsetből átalakított templomot használtak, és csak a XIX. században épült meg az új templomuk. A kettős pilaszterekkel tagolt homlokzatot a bejárat felett Pyrker János László egri érsek kőből faragott címere díszíti, alul a vaskoronarend kitüntetéssel.⁴

Az oromzat közepén a rendalapító, Istenes Szent János szobra látható. Az oromzat bal szélére került Szent Mihály, a jobb szélére Szent Rafael arkangyal szobra. A bécsi rendházuk homlokzatán is Szent Mihály és Szent Rafael arkangyalok szobrát helyezték el. Fent kétoldalt, egy-egy volután láthatóak. Rafael arkangyal egy kenyerekkel megrakott kosárral a kezében – tehát az egri homlokzati szoborhoz hasonló módon – ábrázolták a bécsi rendház refektóriumának olajfestményén és a bécsi irgalmasrendi templom Istenes Szent János-kápolnájában is.⁵

A kenyerekkel teli kosár egy csodára utal. Egy alkalommal, amikor fogytán volt a kenyér, amit Istenes Szent János a betegeinek osztott szét,

„hirtelen belépett a betegszoba ajtaján egy csodálatos szép ifjú, aki úgy volt öltözve, mint ő és kezében egy kosár kenyeret tartott. (...) Jánoshoz lépett és végtelen kedvességgel így szólt hozzá: „Kedves János, mi valamennyien egy rendnek tagjai vagyunk; fogadd ezt a kenyeret, amelyet neked az ég küld”. Ezután az angyal eltűnt.”⁶

Az egri Szent József konvent 1856-ig a Szent Mihály arkangyalról elnevezett rendtartományhoz tartozott, amely 1659-ben jött létre, és a központja Bécsben volt.⁷ A provincia védőszentjét itt nem mérleggel, hanem római katonaként, a mennyei seregek fejedelmeként ábrázolták. Szent Mihály arkangyal a hívő keresztény lelkekért harcol, hogy kiragadja őket a sátán hatalmából. A római Angyalvár homlokzatára Szent Mihály arkangyal szobrát állították, mert a legenda szerint Nagy Szent Gergely pápa és a római nép könyörgésére elhárított egy pusztító

⁴ Gáll József egri képfaragó árajánlata a címerre 1843. Nyárelőhő 24kén. MNL OL P 1258 11/6/11.

⁵ A festmény Franz Xaver Wagenschön alkotása 1763-ból. Az Istenes Szent János-kápolnát 1774-ben kezdték el építeni. Senfelder 1914: 37, 75.

⁶ Pozo 1932: 97.

⁷ Zahrl 2005: 58.

járványos betegséget. Gyakran ajánlották Szent Mihály oltalmába a városkapukat, hogy a lakosoktól távol tartsa a besurranásra készülő gonosz lelkeket, járványokat, ellenséget. Szent Mihály a haldoklók oltalmazója, védőszentje volt, és a jó halál kegyelméért imádkoztak hozzá.⁸

Egerben 1748-tól 1843-ig (az új templom megépüléséig) egy U alaprajzú, egyemeletes, sátoztetős épülete volt az irgalmasoknak, az északi és a déli szárny között a minaret irányában egy udvarral. Az egri irgalmasrendi kórház XVIII. századi berendezéséről a korabeli iratanyag mellett Bél Mátyás ismertette az egyik legértékesebb forrás. A leírás 1730-ban készült, ekkor az északi szárny még nem létezett.

„... a zárda déli és nyugati két részét úgy alakították ki, hogy nemcsak a szerzetesek celláiban, hanem a kórtermekben sem kímélték rendkívüli jótévőjük költségét és nagy gondosságát. Ugyanis minden betegszoba rácsos, tiszta, a betegek kényelmét szolgáló puha és drága ágyakkal van tele, melyekből egyet-egyet valóban ötven tallér értékűre becsülhetsz. Ezenkívül mindegyiküknek személyes gondozás, tiszta ruha, egészséges ételmezés jár, a konyha épülete költséges és tartalékkészletekkel ellátott. A római katolikusok mellett felvesznek evangélikusokat és reformátusokat is, akiknek külön temetőt is létesített az előrelátó püspök. Ugyanott, a katolikusok temetője mellett látható egy kis ház is, elkülönítve a többi épülettől, melyet ugyanő – mintegy hős – alapított a dühöngők és elmebetegek részére külön zárákkal, és hogy véletlenül rá ne támadjanak a hozzájuk menő ápolókra, az egyes szobákat igen erős ráccsal záratta el, és minden szükségességéről gondoskodott.”⁹

A betegfelvételi naplókban feljegyezték az ágy számát és a kórházi tartózkodás pontos időtartamát, a beteg nevét, életkorát, foglalkozását, valamint a diagnózist. Az egri kórházban ápolott betegek között iparosok, a nagy egri építkezéseken dolgozó férfiak, kereskedők, földművesek és katonatisztek egyaránt voltak.¹⁰ Az egri miseriek kórházának betegfelvételi naplójában több pszichés beteg szerepel: 1762-ben a 29 éves Stephanus Paranthalit, majd 1765-ben a 33 éves Josephus Garlait kezelték „Hyppochondriá”-val az Extra szobában. 1767-ben a 43 éves Josephus Pethő diagnózisa: Dementia. 1770-ben az egri ferences szerzetes,

⁸ Bálint 1977: 307–309.; Szilárdfy 1968: 126–129. A barokk korban már Szent József tisztelete került előtérbe mint a haldoklók védőszentje, a jó halál patrónusa. A haldokló Szent József számos festmény, oltárkép témája Egerben is. Lipp 2010: 115–126.

⁹ Bél 2001: 131. Az egykorú leírás cáfolja Ringelhann Béla és Soós Imre megállapítását: „... az a véleményünk, hogy külön elmebeteg kórterem nem volt. Az elmebetegeket is a közös kórterembe vették fel.” Ringelhann – Soós 1960: 9.

¹⁰ Protocollisticus infirmorum... MNL HVL XII –6/12. és MNL HVL XII–6/13.

Moyses esetében „Mente captus” szerepel a betegfelvételi naplóban. 1778-ban Joannes Lendvaynál a diagnózis: Mannia.¹¹

II. József 1783-ban a betegápoló irgalmasrendnek az egész ország területére koldulási engedélyt adott. Ezt a rendet tette meg hivatalosan az elmebetegek gondozójává. Elrendelte továbbá, hogy az elmebeteg papokat és szerzeteseket az irgalmasok legközelebbi kórházában helyezték el, valamint hogy világi papok ápolásáért a püspök, a szerzetesekért pedig a rendfőnökük fizessen. 1784. október 18-án II. József ellátogatott az egri irgalmasok kórházába, megtekintette a betegek termét és a patikát is, elismerésének jeléül pedig megajándékozta a szerzeteseket.¹²

Az irgalmasok és az egri orvospépzés

Az egri kórház falán emléktábla is megörökíti, hogy ebben az épületben működött az első magyar orvosi iskola. Az intézmény megszervezője, Markhot Ferenc 1745-ben kapta meg orvosi diplomáját Bolognában, és Barkóczy Ferenc püspök hívására érkezett Egerbe 1758-ban. Ő lett a püspökség és a szeminárium orvosa, valamint a város és a vármegye tisztí orvosa. Eszterházy Károly püspök 1763-ban jelezte a bécsi udvar felé, hogy az egri egyetem létesítésére vonatkozó tervei-ben az orvosi fakultás is szerepel: „ha Felségednek legmagasabb elhatározása folytán biztosítva lesz az Egyetemnek Egerben való felállítása, arra fogok törekedni, hogy az orvostudomány tanításának behozatalához szükséges alapokat is megszerezsem.”¹³

Markhot Ferenc 1767 decemberében részletesen ismertette az orvosi iskola tervét Eszterházy Károly püspökhöz írt levelében. Ekkoriban az egri egyetem, vagyis a Líceum épülete még nem készült el.

„Tanulmányi rend:

„1. Kollégiumok, vagyis nyilvános előadások tartassanak egyelőre az Irgalmasrendieknél az iskola alkalmas válogatott növendékei számára, míg az Egyetem épülete, mely az alapokon már túljutott, felépül. Ez a hely azért is alkalmas, mert minden anatómiai, kémiai és botanikai segédeszköz rendelkezésemre áll és a Kórház az én vezetésem alatt áll.”¹⁴

¹¹ Protocollisticus infirmorum... MNL HVL XII –6/12. és MNL HVL XII–6/13.

¹² Prothocollum... MNL HVL XII–6/29.

¹³ A levél 1763. október 11-én kelt. Idézi: Ringelhann 1948: 505.; Markhot Ferenc életéről újabb dokumentumokat közöl: Nagy 2003.

¹⁴ Idézi: Ringelhann 1948: 506.; Protocollum dioecesanum 1768–1769. EFL AV 3513. Az eredeti, latin nyelvű szöveget közli: Udvardy 1898: 42–45.

Az első magyar orvosi iskola, az egri Schola Medicinalis 1769. november 5-én nyílt meg. A berendezéséről a fent idézett levélen kívül csak annyit lehet tudni, hogy Molcz Fülöp egri asztalosmester 1769-ben a püspöki anyagraktárból kapott deszkák felhasználásával készített padokat a kórház tantermébe az orvostanhallgatók részére. Mind a padok, mind a teremben felállított kerek kályha költségeit Eszterházy Károly püspök fizette. Az első tanévben tíz hallgató volt.¹⁵ A püspök többek között előírta, hogy

„3. Reggel fél 8-tól 9-ig és délután 2-4-ig tartassanak az előadások.

4. Rendeljük, hogy a most alapítandó iskola elindulásakor a tanítványok kötelező megválogatása eszközöltessék és rendszeresen is csak abszolvált filozófusok vehetők fel az intézetbe és azok is csak abban az esetben ha a tudományban és az erkölcsökben jó előmenetelt igazoló levelet felmutatnak. A gyakorlati előadásokra a professzor belátása szerint a sebész testvérek bejárhatnak.

Reméljük továbbá, ha az említett irgalmasrendiek alávetik magukat ezen rendelkezésünknek, amely a közjót akarja szolgálni, amelyet ők is céljuknak kell, hogy tartsanak, sőt, remélem, hogy éppen ezért meg fogják engedni, hogy ebbe a konventbe olyan rendtagok jöjjenek, akik az említett professzort mindenben, amiben csak szükségét szenved megsegítik dícséretesen és hasznosan, vagyis együttműködnek vele.”¹⁶

Markhot Ferenc mellett az első évben egy Bécsben végzett orvos, Krecsovszky Albert is tanított. A második évben Blek Benjámin anatómiai és sebészeti előadásokat tartott, a harmadik évben pedig Aloisius irgalmasrendi szerzetes botanikát és kémiát tanított.¹⁷ Az egri orvosi iskolát megfosztotta az egyetemi rangra emelkedés lehetőségétől Mária Terézia rendelkezése, mely szerint a jövőben Magyarországon csak az lehet tiszti orvos, aki Nagyszombatban vagy Bécsben szerezte meg a diplomát.¹⁸

Az orvosok képzésének gyakorlati, mai szakkifejezéssel tulajdonképpen klinikai alapokra helyezésével Markhot Ferenc és az egri Schola Medicinalis sok nagy múltú európai egyetemnél modernebb volt, megelőzte azokat. Az oktatáshoz

¹⁵ Voit 1972: 385.

¹⁶ Idézi: Ringelhann 1948: 506.; Protocollum dioecesanum 1768–1769. EFL AV 3513. Az eredeti, latin nyelvű szöveget közli: Udvardy 1898: 45–46.

¹⁷ Schultheisz – Magyar 2005: 35.

¹⁸ Mikor 1772-ben a doktori fokozatra való képesítés jogát kérték Mária Teréziától, hiába támogatta a kérelmet Van Swieten közegészségügyi tanácsadó, a kancellár és az alkan-cellár is, a jogosítványt nem adta meg az uralkodó. Ekkoriban már működött az 1770-ben királyi rendelettel létrehozott orvosi fakultás a nagyszombati egyetemen. Soós 1967: 317. A nagyszombati egyetemet 1777-ben áttették Budára, és kiadták a Ratio Educationist, mely előírta, hogy Magyarországon csak egyetlen egyetem működhet.

használt tankönyvek szintén a legjobbak voltak akkoriban.¹⁹ Az egri orvosi iskola 1775-ben megszűnt, de Markhot Ferenc tovább folytatta az oktatást: sebészek és szülésznők, bábák képzésével foglalkozott. A Líceumban 1781–82-ben egy helyiséget rendeztek be bonctani demonstrációk céljára, egy másikban kémiai laboratórium, egy harmadikban fizikai múzeum működött.²⁰

1781-ben készültek el a Líceum vizsgatermének freskói: Franz Sigrist (1727–1803) alkotásai a tervezett négy egyetemi fakultást ábrázolják. A képek programját a megrendelő, Eszterházy Károly egri püspök határozta meg.²¹ Nem allegorikus alakok, hanem korabeli ruhát viselő és korabeli eszközökkel dolgozó emberek láthatók a falképeken. Az orvosi fakultáson oktatott tantárgyak jól felismerhetők. Az élettan és gyógyszeratan (Physiologia et materia medica): a háttérben üvegedényben vizeletmintát vizsgál egy férfi, az előtérben egy laboratóriumi desztilláló készülékkel dolgoznak. Ilyen készülék volt az irgalmasközségek jól felszerelt egri gyógyszerárúházában is.²² A sebészet (Chirurgia): lábampuációkat hajtanak végre egy betegen. Kórtan és orvosi gyakorlat (Pathologia et Praxis Medica): pulzust mérnek, és kanállal orvosságot adnak be a beteg szájába. Bonctan (Anatomia): egy emelvényen hullát boncol egy férfi (hagyományosan Markhot Ferenc ábrázolásának tartják), a boncasztal mögött egy csontváz látható. Vegytan és növénytan (Chemia et Botanica): egy nemesi ruhát, prémmel szegélyezett kabátot viselő férfi – a kezében orvosi kankalinnal – tart előadást néhány érdeklődő hallgatónak, a jelenet előterében különböző gyógynövények (például gyűszűvirág, orvosi kankalin) és gyűjtőjük: egy parasztember ülő alakja. Valamennyi tantárgy oktatására lehetőséget nyújtott az egri irgalmasközségek kórháza és gyógyszerárúháza.²³

Markhot Ferenc 1790 őszén ismét megpróbálta elindítani az egri orvosi iskolát, beadványokat fogalmazott meg. Érveket sorakoztatott fel, hogy miért Eger városa a legalkalmasabb hely a második magyarországi orvosi fakultás számára: az orvosok gyakorlati képzésére lehetőség lenne az irgalmasközségek kórházában, a gyógyszeratan és a kémiai ismeretek elsajátításához az irgalmasközségek patikája nagy segítséget nyújthatna.²⁴

¹⁹ Ringelhann 1948: 508.

²⁰ Voit 1972: 459. A múzeumnak nevezett fizikaszertár leltárát is közli.

²¹ Eszterházy Károly püspök és Franz Sigrist levelezését közli: Szmrécsányi 1937: 254–261, 308–309.

²² Bericht Von der, den 26ten 7mbris 1786 geschehenen Visitation der Apotheke, bei denen Barmhertzen Brüdern in Erlau. MNL OL C 66 1787. Az iratra Romhányi Ágnes hívta fel a figyelmemet.

²³ Ludányi 1993: 74–76. A bécsi és a nagyszombati egyetemen is ezeket a tantárgyakat oktaták a XVIII. században. Schultheisz – Magyar 2005: 67–74, 121–122. Tévesen foghúzásnak értelmezték azt a jelenetet a freskón, ahol valójában egy kanállal orvosságot adnak be egy betegnek. Garas 1955: 98.; Voit 1972: 472.

²⁴ Ringelhann – Soós 1960: 18–19.

Az egri irgalmas rendház és Huetter Lukács festményei

Az egri kolostor mindennapjairól, a szerzetesek életéről, a betegek testi-lelki gyógyításáról, ápolásáról az alábbi leírásból alkothatunk képet:

„Bámulandó az, amit ezen Rend tagjai, Isten iránti szeretetből, minden jutalmat egyedül Istentől várva, cselekszenek. Sinlődők, betegek, tébolyodottak, magukkal tehetetlenek, haldoklók s így a legnyomorultabb emberek közt, örökös lekötelezéssel, élik napjaikat; körülöttök éjjel-nappal, gyakran becsméreltetve fáradságaiért, a legalacsonyabb szolgálatokat végzik; sokszor undorító sebeiket vizsgálják, tisztogatják, mossák, kötözik; egész éjeleken át mellettök virasztanak s vigyáznak; őket jajjaik, panaszaik, nyugtalanságaik, zsémbeskedéseik, ellenszegüléseik, dühösködéseik s legfonákabb kívánságaik közt is békétűréssel ápolgatják; ragadós betegség vagy fekély lepte testeiket illetik, emelgetik; nekik gyógyszereket készítenek és a kijelölt időben beadják; a halál veszedelmében lévőket a vallás erejével végső óráikban bátorítják, vigasztalják, keresztényhez illő halálra elkészítik és a megholtakat illendően eltemetik. És mindezeket ingyen végzik (...).

És hol van azon kiapadhatatlan forrás, melyből mind magukat minden szükségessel, mind gyógyszer tárukat gyógyszerekkel ellátják, mind pedig betegeiket ápolják? Leginkább főpapok, és némely vagyonos, a szenvedő emberiség sorsát szivőkön viselő katolikus világiak ajtatos alapítványaiából és hagyományaiból telik az; de maguk a szerzetesek is, vándor bottal kezökben, városokon, falukon, pusztákon széjjel járva, különböző jellemű, gondolkozású, vallású embereknél házról házra alamizsnát kéregetnek betegek számára.”²⁵

Egy 1813-ból fennmaradt lista szerint az egri konvent tizenhét szerzetese közül kettő patikus („Apothecarius”), kettő betegápoló („Infirmarius”), egy házvezető („Oeconomus”), egy szakács („Coqous”), egy orgonista, egy pap, egy házfőnök (prior), egynek nem tüntették fel a foglalkozását, hét szerzetes pedig kéregető, azaz „collector”.²⁶

A szerzetesi cellák kertre nyíló ablakainak XVIII. századi, festett ablaktáblái fennmaradtak. Eredeti helyükről – a nyugati szárny emeletének három egymás melletti szobájából – 1985-ben szerelték le őket a Dobó István Vármúzeum munkatársai.²⁷

²⁵ Mészáros 1864: 29–30, 28–29. Az alamizsnagyűjtésre vonatkozó iratok: Misericordiarum ordinum respicientia. EFL AV 227. Az egri kolostor kéregetési területét a váci püspök a saját egyházmegyéjére 1777. október 10-én, az egri püspök pedig 1779. január 30-án jelölte ki. Mindkét latin nyelvű iratot bemásolták a Prothocollumba. HML XII–6/29.

²⁶ Status Personalis Ordinis FF: Misericordiae Agriae. 1813. november 16. EFL AN RM 2856.

²⁷ „Amikor 1985-ben leszereltük és beszállítottuk az ablaktáblákat a Dobó István Vármúzeumba, meggyőződhattünk arról, hogy 18. századi vasalással és csapszegekkel készültek.” Lengyel 1986: 63. 80. jegyzet; Voit Pál véleménye szerint a remetéket ábrázoló

Három pár ablaktáblán összesen tizenkét kép látható, amelyek szenteket ábrázolnak. A táblák jelenleg a Dobó István Vármúzeum raktárában vannak.²⁸ A festményekhez Johannes (1550–1600) és Raphael Sadeler (1560/61–1628/32) remetékét ábrázoló metszetsorozatait használták fel mintául.

Az Egerben fennmaradt hat ablaktábla mindegyike remetékét vagy olyan szenteket ábrázol, akik életük egy szakaszában remeteként éltek. Az egyetlen kivétel Szent Izidor, a spanyol földműves, akit ugyanazon a napon, 1622. március 22-én avatott szentté XV. Gergely pápa, mint a jezsuiták rendalapítóját, Loyolai Szent Ignácot.²⁹ A két spanyol szent az egri irgalmaskok rendházában ugyanarra az ablaktáblára került. A képek elrendezésének, csoportosításának vizsgálatával további összefüggések fedezhetők fel.

Evagrius remete az egri ablaktáblák egyetlen olyan szereplője, akit nem avattak szentté. Kortársával, a felette ábrázolt Martinianusszal közös vonása volt a világtól való elvonulás, a szegénység vállalása és az aszkézis. Élettörténetükben szerepel egy hasonló epizód: megkísérti őket egy nő. Evagrius és Martinianus ugyanazt a megoldást választják: el akarják kerülni a bűnre vezető alkalmat, és ezért inkább elköltöznak. Martinianus még arra is képes, hogy életét kockáztatva a tengerbe vesse magát. Evagrius a karrierjét és a nagyváros mozgalmasságát hagyja ott, és elköltözik a sivatagba. Evagrius a kísértő gondolatok elleni küzdelemmel behatóan foglalkozik írásaiban.³⁰

A második ablaktáblán ábrázolt remeték – Egyszerű Pál és Venerius – különböző korszakokban és földrészekben éltek, de mindkettőjük életében fontos szerepe volt az engedelmségnek. Egyszerű Pált a mestere, Remete Szent Antal többször is próbára tette az engedelmségben: négy napon keresztül kellett Szent Antal ajtaja előtt tűző napsütésben állnia, szét kellett fejtenie a ruháját, majd újra összevarrni, napokig étlen-szomjan böjtölni. Pál zokszó nélkül hajtotta végre a legfurcsább parancsokat is.³¹

Veneriust is egy híres szent útmutatása vezeti rá az engedelmség fontosságára. Szent Romuald (a kamalduliak rendalapítója), mikor Tivoliban találkozott a remeteként élő Veneriusszal, azt tanácsolta neki, hogy térjen vissza a kolostorba,

ablaktáblák talán eredetileg a patikában voltak, és később kerültek a nyugati szárny emeletére. Voit 1972: 390. Ezt az ablaktáblák témája miatt sem tartjuk valószínűnek.

²⁸ Az erősen szennyezett állapotú ablaktáblák restaurálása 1993-ra készült el. A kovácsoltvas részletekről eltávolították a fehér átfestést. Az ablaktáblák eredeti színe szürkészöld volt. (Restaurálási beszámoló a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal budapesti irattárában.)

²⁹ Schütz (szerk.) 1933: 160.

³⁰ Evagrius of Pontus 2005; Brakke 2009: 48–77.; Ponticus 2003; Foster – Beebe 2009: 54–64.; Evagriosz Pontikosz két fontos írása (A szerzetesi élet alapjai és A nyolc bűnös gondolatról Anatolioshoz) magyar fordításban: Vanyó 1991: 264–272.

³¹ Rosweyde 1735: 812–813.

amelyet hat évvel korábban elhagyott, és csak akkor folytassa a remeteéletet, miután erre már engedélyt kért és kapott az előjárójától. Szent Romuald azt is megtanította Veneriusnak, hogyan küzdjön a kísértések és a gonosz lelkek fenyegetései ellen.³²

A harmadik ablaktáblán ábrázolt Szent Vilmos és Szent Onufrius remete életében csak az a közös vonás, hogy mindketten egy ideig szerzetesként éltek, majd a remeteséget, az aszkéta életmódot választották. Szent Ferenc és Egyiptomi Szent Mária egyaránt a Szent Kereszt felmagasztalásának napján láthatta meg a keresztet, és ez mindkettőjük életében olyan rendkívüli csoda volt, amely megrendítő változásokat idézett elő. Szent Ferenc élete végéig testén viselhette Krisztus sebeit, Mária pedig megtért, megbánta bűneit, és haláláig remeteként élt a pusztában. Egyiptomi Szent Mária és Szent Onufrius kortársak voltak, mindketten évtizedeken át a világtól elvonulva, imádságban, aszkézisben éltek, sok kísértést szenvedtek el, és csak haláluk előtt nem sokkal talált rájuk valaki, aki aztán eltemette őket. Ábrázolásuk is hasonló, mindkettőjüket általában ruhátlan aggastyánként jelenítik meg a képzőművészetben, testüket hosszú, fehér hajuk fedi. Az egri ablaktáblákon mindkét remete szent térdel.

Szent Vilmos és Assisi Szent Ferenc Itália területén éltek, néhány évtized választja el őket időben. Vilmos francia volt, Ferenc pedig édesanyja révén francia származású. Fiatalon katonák voltak, harcokban vettek részt, mielőtt megtértek, és Istennek szentelt életet éltek. Mindketten a radikális szegénységet választották, és hamarosan követőik is akadtak. Szent Vilmos halála után az ő vezeklő, aszkéta életmódját megvalósító remeték az ő tiszteletére nevezték magukat vilhelmitáknak, és a középkorban az egyik legelterjedtebb remeterend voltak Európában.

A harmadik cella ablaktábláján is egy szent rendalapító kapott helyet: Loyolai Szent Ignác. Assisi Szent Ferenchez és Szent Vilmoshoz hasonlóan ő is katonaként kezdte pályafutását. Változatos életéből az ablaktábla festménye egy csodát mutat meg: Szűz Mária segíti Szent Ignácot a munkájában, a „Lelkigyakorlatok” című, máig nagy hatással bíró művének megírásában. Honfitársa, az egyszerű földműves, Madridi Szent Izidor szintén égi segítséget kap: angyalok szántanak helyette, mialatt ő szentmisén vesz részt. A másik ablaktáblán Mutius remete a kötelességét teljesíti: egy beteg társához megy, hogy meglátogassa. Természetfeletti, csodás segítséget kap: a nap csak akkor nyugszik le, mikor ő már célhoz ért. Szent Simeon a pusztában szeretett volna élni minden emberi segítség nélkül. Isten gondoskodott róla: Simeon véletlenül rátalált egy szépen megművelt veteményeskertre és egy forrásra a sziklák között.

³² Damian 2001: 303.

A rendalapító Istenes Szent Jánosra is jellemző volt a remeték aszkézise, szegénysége, az éjszakai ima és a szigorú böjt. A szent „valóban a sivatag régi szent remetéihez hasonlít, önmegtagadását illetőleg. Mindazt, amit ezek távol a világtól és annak csábításaitól gyakoroltak, ő azt a világban és ennek babilóniai kísértéseiben valósította meg”.³³

A hat ablaktáblán megfestett tizenkét jelenet nem csupán dekorációként szolgált, hanem nyilvánvalóan didaktikus, példát adó szerepet töltöttek be a képek: hogyan lehet a szerzetesi életforma, a mindennapok és a lelki élet nehézségeit leküzdeni, Istenre figyelni és szentté válni. Az első ablaktábla (Martinianus és Evagrius) a kísértés legyőzésére nyújt példát. A második (Venerius és Egyszerű Szent Pál) az engedelmesség fontosságát hangsúlyozza. Az előjárónak minden körülmények között engedelmeskedni kell. Egyiptomi Szent Mária és Szent Vilmos a bűnös életmóddal való radikális szakítás szép példái, Assisi Szent Ferencel és Onufrius remetével együtt a szegénységre, az aszkézisre és az önmegtagadásra, a test legyőzésére tanítanak. A harmadik cella ablaktábláin ábrázolt szentek (Loyolai Szent Ignác, Madridi Szent Izidor, Mutius és Simeon remeték) mindannyian égi segítséget kapnak, csodák történnek velük. Nem emberekre, hanem egyedül Istenre hagyatkoznak, és Isten segítséget nyújt nekik a feladataik elvégzésében.

Az imádság közben ábrázolt szentek példája arra is figyelmeztette a kolostor lakóit, hogy a cella nem egyszerűen csak egy hálószoba, hanem az egyéni ima, a csendes elmélkedés, az Istennel való személyes kapcsolat elmélyítésének helye a szerzetesi életében.

Az ima és a munka („Ora et labora”) a szerzetesi élet két alappillére. Madridi Szent Izidor – az ablaktáblák egyetlen olyan szereplője, aki nem volt sem szerzetesi, sem remete – a munkája és a kötelességei mellett mindennap szánt időt az imára és a szentmisére. A tevékenység (vita activa) mellett a szemlélődést (vita contemplativa) sem hanyagolta el. Az egri képen angyalok dolgoznak Szent Izidor helyett: szántanak a mezőn. Ilyen csoda Istenes Szent János életében is előfordult: angyalok dolgoztak helyette a kórházban, mialatt ő távol volt.

A másik spanyol szent, Loyolai Szent Ignác (1491–1556) Istenes Szent János (1495–1550) kortársa volt. Egy 1706-ban kiadott bécsi kötet a két szent közötti hasonlóságokat veszi sorra: szinte egy időben születtek, mindketten évekig katonák voltak, nevük kezdőbetűje egy-egy oszlopra emlékeztet. János az irgalmasság testi, Ignác az irgalmasság lelki cselekedeteivel szolgálta Istent.³⁴ Istenes Szent János 1532-ben ott volt a Bécs védelmét biztosító spanyol hadseregben, és a másik három szent rendalapító (Loyolai Szent Ignác, Assisi Szent Ferenc és Szent

³³ Pozo 1932: 176–180.

³⁴ Zennegg 1706: 5–6.

Vilmos) is több éven át katona volt a megtérése előtt.³⁵ Négyük közül Vilmos és János hivatalosan nem alapítottak rendet, a követőiket nevezték vilhelmitáknak és irgalmasoknak.

Szent Ferencet őrültnek tartották, csakúgy, mint Istenes Szent Jánost, amikor Avilai Szent János prédikációjának hatására megtért. Mindkét szent rendalapítót lenézték és kigúnyolták a kortársaik.³⁶ Fontos hasonlóság köztük továbbá, hogy nem vették fel az egyházi rend szentségét, nem voltak papok.

Mind a cellák ablaktábláit, mind a refektórium festményeit Huetter Lukács irgalmasrendi szerzetes készítette el. A szerzetesi ebédlőt körben falambéria díszítette rajta festményekkel. A képek többsége újszövetségi jeleneteket ábrázolt. A szerzetesek mindennapi élete és a rend célkitűzése szempontjából a legfontosabb festmények az ebédlőben: Jézus csodás gyógyításai. Egy ördögtől megszállott embert visznek oda Jézushoz (Mt 9,32-34 és Mt 12,22-30). A képen (42 × 25 cm) az eltorzult arcú férfiból egy fekete szárnyas lény repül ki. Jézus meggyógyította, kiűzte belőle a gonosz lelket. „A megszállottság bibliai értelemben azt jelenti, hogy egy ember testét és lelkét démonok vették birtokukba, ami elmebetegségben, vadságban, epilepsziában nyilvánul meg.”³⁷ Ez a lambériakép fontos utalás a kórházban ápolts pszichés betegekre. A különféle elmebetegségek humánus módszerekkel való kezelésében úttörő szerepet játszott az irgalmasrend. A másik képen (42 × 50 cm) szenvedők és betegek tömegét hozzák Jézus elé. (Mt 14,34-36) A háttérben antik épületek, lépcsőzet és egy barokk templomtorony tűnik fel.³⁸

Ezt a két festményt egy faliszekrény választja el egymástól, melynek két ajtajára Huetter Lukács egy-egy rokokó díszvázát festett virágokkal (42 × 37 cm). A vázák közepén kerek szellőzőnyílások voltak, félgömb formájú, átluggatott fedőlemezzel. Mindkét képen a fehér vázák mellett egy nyúl látható. A vázákban rózsa, szegfű, írisz, liliom és tulipán. A tulipán a gazdagság legfontosabb szimbólumává vált a XVII. században Nyugat-Európában, mert a tulipánnak olyan magas volt az ára, hogy csak a társadalom legfelsőbb rétege, a leggazdagabbak engedhették meg maguknak.³⁹ A váza és a virágok nem csupán díszítőmotívumok, hanem rövid ideig tartó szépségük miatt Vanitas-szimbólumok. A németalföldi virágcsendéleteken leggyakrabban a tulipán utal a halálra, az élet mulandóságára. A szirmukat hullató virágok szemléltetik, milyen gyorsan múlik el a szépség.⁴⁰

³⁵ Castro 1977: 5–6.

³⁶ Zennegg 1706: 21.

³⁷ Seibert (szerk.) 1986: 225.

³⁸ A festmény restaurálás előtti állapota látható: Voit 1972: 388. 423. kép.

³⁹ Lyman 1989: 250.

⁴⁰ Seibert (szerk.) 1986: 316.

A refektórium kétszárnyú ajtaját négy-négy festett betétmező ékesíti. Az ábrázolások tematikája az ebédlőben tartott bűnbevalló káptalanokhoz kapcsolódott. Baloldalt a legfelső képen (24 × 36 cm) a Jézus háromszori megtagadását megbánó, síró, arcát a kezébe temető Szent Péter apostol látható. (Mt 26, 74-75) A kép háttérében az attribútuma: egy kakas, valamint fegyveres katonák jelennek meg. Az ábrázolással tematikailag párhuzamba állítható a jobb oldali ajtószárnyon ábrázolt Bűnbánó Mária Magdolna (24 × 36 cm), aki kezeit tördeli egy sziklabarlang előtt, ahol a legenda szerint élete utolsó éveit töltötte, elmélkedve és bűneiért vezekelve. Ruhájának lila színe is a bűnbánatra utal. A melléte ábrázolt attribútumok: feszület, koponya és nyitott könyv – a remeték általános attribútumai is. A nőalak testtartása és a gesztus, ahogyan összekulcsolja a két kezét, emlékeztet Rubens 1620 körül készült és Bécsben, a Kunsthistorisches Museumban őrzött festményére: Bűnbánó Mária Magdolna testvérével, Mártával.⁴¹

Szent Péter apostol és Szent Mária Magdolna a bűnbánók, a megtérő bűnösök példaképei és védőszentjei. A képzőművészetben gyakran ábrázolják őket együtt.⁴² Gyarló, bűnös emberekből szentek lettek, akik jelentős szerepet kaptak az üdvtörténetben: Jézus Szent Péterre, a kösziklára alapította egyházát, Mária Magdolna pedig elsőként láthatta a feltámadt Jézust, és mondhatta el a feltámadás örömhírét az apostoloknak.

Az ajtó bal szárnyán felülről a második kép (52 × 36 cm) egy, az utolsó ítéletkor feltámadó halottat ábrázol. A koporsójában éppen felülő halottat rémülten szemléli egy szürke habitust viselő szerzetes. A háttérben sziklás táj fenyőfákkal. A kép párdarabján (52 × 36 cm) Szent Jeromos látható attribútumaival: baljában koponya, mögötte bíborosi kalap, lábainál egy oroszlán. A háttérben ábrázolt könyvespolc és a tintatartó tollal szintén a bibliafordító attribútumai. A bal felső sarokban az utolsó ítéletkor megszólaló harsona (Jel 8,12) Szent Jeromos látomására utal a világ végéről.⁴³

A bal oldali ajtószárny harmadik festményén (52 × 36 cm) a poklot ábrázolták vörös, tűzben vicsorgó szörnyalakokkal és egy elkárhozott meztelen férfival. A jobb oldali képen a mennyország: felhőn, Ábrahám kebelén látható az üdvözült szegény Lázár (51,2 × 36 cm). A téma a középkori templomok nyugati falának az utolsó ítéletet ábrázoló monumentális falképeit idézi elénk. A templomból távozó hívő és az ebédlőből kilépő szerzetes elé hasonló látvány tárult.

⁴¹ Lucas Vorsterman metszete a festményről: Schuckman – Hoop Scheffer – Hollstein 1993: 86.

⁴² A pápai pálosok kolostorának refektóriumában is volt egy Szent Pétert és Mária Magdolnát ábrázoló képpár. Szilágyi 1997; Szilárdfy 2003.

⁴³ Bálint 1977: 336–337.

A legalsó két festmény (23,5 × 36 cm) az öt okos és az öt balga szüzet (Mt 25, 1-13) ábrázolja. Az öt okos szüzet Jan Saenredam (1565 körül–1607) németalföldi rézmetsző 1605-ben készített metszete alapján festette meg Lucas Huetter a refektórium ajtaján.⁴⁴ Az éjszakai jeleneten a szüzek felsorakoznak, és lámpásaikkal a kezükben találkoznak az ajtóban álló, előkelő öltözetű, prêmes köpenyt viselő vőlegénnyel. A balga szüzek közül a kép előterében feltartott karral jajveszékelő szűz Rubens Betlehemi gyermekgyilkosság című festményének a közepén látható nőalak másolata. A háttérben egy felravatalozott holttest látható. Két nőalak a halottal foglalkozik, két másik beszélgetésbe merülve, félig háttal látható. A balga szüzeket általában egy bezárt ajtó előtt jajveszékelve, sírva ábrázolják, ezen a kompozíción a téma módosult.

Az evangéliumi példabeszéd a túlvilágról szól: az öt okos szűz bejut a menyegzői lakomára, az öt balgát azonban nem engedik be. A példabeszédben az okos szüzek az üdvözült lelkeket személyesítik meg, akik bebocsátást nyernek a menynyek országába, a balgák előtt azonban bezárul az ajtó, ők elkárhoznak. Mind a nyolc kompozíció esetében nyilvánvaló, hogy az egymás mellett ábrázolt jelenetek párosával értelmezhetők. Az ajtó festményei (felülről lefelé haladva) a bűnbánatra, az utolsó ítéletre, a pokolra és a mennyországra, az éberségre és az állandó készenlét fontosságára emlékeztették a szerzeteseket.

A refektórium festészeti díszét elkészítő Huetter Lukács irgalmasrendi szerzetes feltehetőleg már képzett festőként érkezett az egri konventbe. Műveinek többsége fennmaradt, néhány azonban csak leírásokból ismert. Először 1753-ban említi a nevét a rendház Prothocolluma a refektóriumban végzett munkái kapcsán. 1754. november 22-én tett szerzetesi fogadalmat Egerben.⁴⁵ Nem jegyezték fel, hogy a fogadalomtétel idején hány éves volt. Az egri irgalmas rendház halottaskönyve szerint 1760. november 13-án hunyt el.⁴⁶ A képeihez gyakran rézmetszet előképeket használt fel. Falképeket, táblaképeket, olajfestményeket, templomi zászlókat egyaránt készített, díszítőfestéssel is foglalkozott, és valószínűleg magánáhítat céljára szolgáló szentképeket is festett.

1754. április 12-én készült el Szent Peregrin (1260–1345) olajfestményével az egri szerviták részére.⁴⁷ Az ovális formájú kép (80 × 60 cm) egy asztal mellett ülve ábrázolja a lábfejösök védőszentjét. A fehér, csipkeszegélyű terítővel fedett

⁴⁴ Hollstein – Boon – Keyes 1980: 29. 31. kép.

⁴⁵ Káptalani könyv MNL HVL XII–6/17.

⁴⁶ Halottas könyv MNL HVL XII–6/24.; A pénztári napló szerint Fr. Luca gyászmiséjén zenéért 3 forintot fizettek. Pénztári napló MNL HVL XII–6/1.

⁴⁷ Pénztári napló MNL HVL XII–6/1.; „a F. Luca Misericordiano depicta” Az adatot Szmrecsányi Miklós találta meg az egri szerviták – jelenleg sajnos lappangó – Historia Domusában. A festmény 1937-ben az egri szervita rendház lépcsőházában volt, jelenleg a szervita templom sekrestyéjében van. Szmrecsányi 1937: 238.

asztalon egy talpas feszület van, Szent Peregrin erre a feszületre néz. A megfeszített Krisztus jobb karját a szent felé nyújtja. A hosszú, fehér szakállal és a szerviták fekete színű rendi ruhájában ábrázolt szerzetes bal kezét a mellére teszi, jobbával a sebes térdét mutatja egy széttárt karokkal csodálkozó szárnyas puttónak.

A festmény Szent Peregrin életének leggyakrabban ábrázolt jelenetét örökíti meg. Az olasz szerzetes lábszárán önsanyargatásai következtében rákszerű, igen fájdalmas seb képződött, és annyira elmérgesedett, hogy az orvosok amputációt javasoltak. A műtét előtti éjszakát Peregrin egy feszület előtt imádkozva töltötte. A keresztfán függő Krisztus kinyújtotta felé a karját, és megérintette Peregrin lábát. A seb csodálatos módon reggelre meggyógyult. A csodának híre ment, és Peregrin még eredményesebben folytathatta apostoli munkáját, a szegények, a betegek és a bűnösök szolgálatát. Az 1726-ban szentté avatott szerzetes a láb-fájósok, a köszvényesek és a rákos betegek védőszentje.⁴⁸

Androvics Miklós kanonok megbízásából a rokokó stílusú kispréposti palota emeleti dísztermének falait rózsákkal, liliomokkal, tulipánokkal, virágfüzerekkel, puttókkal, díszvázákkal és egzotikus madarakkal díszítette Huetter. Az élénk színű virágok, a vázák és a madarak a refektórium lambériáján is megtalálható motívumok. Az ablakok mellé ovális keretben kis grisaille tájképeket festett németalföldi metszetelőképek felhasználásával. Az egyik tájkép részlete meg egyezik az Egyiptomba menekülő Szent Családot ábrázoló lambériakép hátterével. A palota dísztermének négy sarkában a négy világtájat ábrázolta, Európát Mária Terézia portréjával. Az ajtók feletti lunettákban összesen három vadászati témájú kép látható: vadászkutyák és elejtett vadak tájháttérben.

1755-ben készítette el Püspöky kanonok megrendelésére az Assisi Szent Ferenc megdicsőülését ábrázoló oltárképet az egri ferencesek templomába. A bal oldali mellékoltáron látható festmény hátoldalán jelzés: LUCAS HUETTER PINXIT S.O.S. JOANNIS DEII 1755. Egy évvel később festette meg a Pádúi Szent Antalt a Madonna előtt ábrázoló oltárképet, amely az előbbivel egy vonalba, a szentélyhez legközelebb eső, jobb oldali mellékoltárra került. Ezt a festményt is Püspöky kanonok fizette ki. A kép hátoldalán olvasható: LUCAS HUETTER PINXIT S.O.S. JOANNIS DEII. 1756. Az oltárképek azonos méretűek: 329 × 174 cm.⁴⁹ A festményen egy nyitott imakönyvben, a lapok közé betéve egy Keresztelő Szent Jánost ábrázoló szentkép látható. A kép felirata: S Joannes Baptista.

⁴⁸Wimmer 1940: 94–96.; 1943; Kirschbaum (szerk.) 1976: 155. A grazi irgalmasrendi templomban is volt egy oltára. Viaszfigurákkal egy üvegfalú szekrényben ábrázolták az egri festményen is látható jelenetet: Szent Peregrin egy feszület előtt imádkozik, sebes lába mellett egy kis angyal. A mű jelenleg a rendház folyosójának a falán van. Mader 1998: 30.

⁴⁹Voit 1972: 368–369.

Az irgalmasrend egri könyvtára

Az orvosi iskola és a gyógyszerértár kapcsán esik szó a XVIII. században könyvekről az egri irgalmasoknál.⁵⁰ A gyógyításhoz, az orvosképzéshez és a gyógyszerészethez szükséges könyvek mellett minden bizonnyal megtalálhatóak voltak még teológiai művek, zsolozsmáskönyvek, a rendalapító életrajza és a rendi szabályzat is. Mivel a XVIII. századból nem maradt fenn leltár, egy XIX. századi dokumentum alapján alkothatunk képet a könyvtárról. Egy 1874-ben felvett leltár szerint a „házi könyvtár” első „osztályában” voltak a teológiai könyvek, a második osztályban a különféle imakönyvek és a szentek életrajzai. A harmadik osztályban „találtatnak különféle Phisikai és történelmi könyvek”. A negyedik osztályban orvosi, az ötödikben gyógyszerészi könyvek. A hatodik osztályban helyezték el a nyelv- és történelmi könyveket.⁵¹

Az egri irgalmas rendház könyvtárának időrendi katalógusa, egy 1942 körül készült gépírástós cédulakatalógus 1952-ben került be az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába.⁵² A katalógusban a legrégebbi mű egy 1489-ben, Nürnbergben készült német nyelvű ősnymtatvány „Versehung eines Menschen Leib-Seller und Gutt” címmel.⁵³ A katalógus alapján 46 darab 1489 és 1699 között kiadott művet őriztek az egri irgalmas rendházban. Az egri kórház államosítása után a természettudományos és orvosi, gyógyszerészeti vonatkozású könyvek – így a nürnbergi ősnymtatvány, valamint fontos alpművek, mint például Paulus de Sorbait 1680-ban, Bécsben kiadott „Praxios Medicae” című 621 oldalas, latin nyelvű könyve az orvosi gyakorlatról, Johannes Schroeder „Vollständige und nützliche Apotheke. Das ist: Artzney-Schatz” című, Nürnbergben, 1693-ban megjelent munkája, Christoph Wilhelm Hufeland „Die Kunst des menschliche Leben zu verlängern” című kötete 1801-ből – a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárba kerültek, és ott őrzik őket ma is. A többi kötet a Népkönyvtári Központba került.⁵⁴

⁵⁰ A gyógyszerértárban található könyvek felsorolása: Bericht Von der, den 26ten 7mbris 1786 geschehenen Visitation der Apotheke, bei denen Barmhertzigten Brüdern in Erlau. MNL OL C 66 Helytartótanácsi Levéltár: Departamentum sanitatis. 1787.

⁵¹ Az egri irgalmas Rend tárházának Leltári és Alapítványi Tőké kimutatása az 1874ik év Julius ho végével. MNL HVL XII–6/47. 6.

⁵² OSZKK Oct. Hung. 1225. Az egri irgalmas rendház utolsó priorja, Dr. Bédi István (rendi nevén: Medárd) „elkészítette egy tudós bencés szerzetessel az 1940-es évek elején a könyvtár és az irattár teljes katalógusát. 1984-ben sajnos ez a jegyzék is a szemétkébe került.” Lengyel 1986: 69. Lengyel László megállapításaival ellentétben a könyvtár katalógusának egy példánya fennmaradt.

⁵³ A kötet címe mai német nyelven: Versehung eines Menschen Leib, Seel, Ehr und Gut.

⁵⁴ Wix 1997: 37. Az 1951 májusában létrejött Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár gyűjteményének alapja a budai irgalmasrendi kórház könyvtára, amelyben a kötetek egy része korábban a bécsi, illetve a pozsonyi rendházak tulajdonában volt. A budai mellett az egri

Az egri irgalmasok kulturális öröksége számos érdekességet tartogat a kutatók számára. A szerzetesek mindennapjainak, rendi előírások által meghatározott életének és tevékenységének ismeretében próbáltuk megközelíteni és értelmezni a szétszóródott berendezési tárgyakat. Magyarországon a Dunától keletre az egyetlen épen maradt szerzetesi ebédlőt lehetne bemutatni, ha az újszövevetségi jelenetekkel és virágcsendéletekkel díszített lambériát és az asztalokat – a padlószint megfelelő kijavítása után – a Dobó István Vármúzeum raktárából visszahelyeznék az eredeti helyükre.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Helytartótanácsi levéltár – C szekció (1601–1913) (C)

Departamentum sanitatis (1783–1848) (66)

Magánlevéltárak – P szekció (13. sz.–21. sz.) (P)

Irgalmas Rend Levéltára, Magyarországi Tartományfőnökség (1587–1945)
(P 1258)

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltára (MNL HVL)

Egri irgalmas rendház iratai (1727–1943) (XII. 6.)

Heves Megyei Tanács V. B. Titkárság iratai (1950–1990) (XXIII. 3.)

Heves Megyei Tanács V. B. Igazgatási szakigazgatási szerv iratai (1950–1990)
(XXIII. 6.)

Egri Főegyházmegyei Levéltár (EFL)

Archivum Vetus (AV)

Archivum Novum (AN)

Religiosi Misericordiani (RM)

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZKK)

Octavus Hungaricus (Oct. Hung.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bálint Sándor 1977: *Ünnepi kalendárium: a Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. Július 1 – November 30.* 2. kötet. Szent István Társulat, Budapest.

és a pécsi irgalmas rendház orvosi és gyógyszerészeti témájú művei is az Orvostörténeti Könyvtárba kerültek. Néhány teológiai témájú kötet is ide került. T. Pajorin 1976: 111–137.

- Bél Mátyás 2001: *Heves megye ismertetése, 1730–1735: Notitia comitatus Hevesiensis, 1730–1735*. Ford. Kondorné Látkóczy Erzsébet. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai, 8.) Heves Megyei Levéltár, Eger.
- Brakke, David 2009: *Demons and the Making of the Monk: Spiritual Combat in Early Christianity*. Harvard University Press, Cambridge.
- Castro, Francisco de 1977: *Geschichte des Lebens und der heiligen Werke des Johannes von Gott*. Johann von Gott Verlag, Regensburg.
- Damian, Peter 2001: Life of St. Romuald of Ravenna. In: Head, Thomas F. (szerk.), Leyser, Henrietta (ford.): *Medieval Hagiography: An Anthology*. Routledge, New York, 295–316.
- Evagrius of Pontus 2005: *The Greek ascetic corpus*. Ford. Sinkewicz, Robert E. (Oxford early Christian studies.) Oxford University Press, Oxford.
- Foster, Richard J. – Beebe, Gayle D. 2009: *Longing for God: seven paths of Christian devotion*. Inter Varsity Press, Downers Grove, IL.
- Garas Klára 1955: *Magyarországi festészet a XVIII. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hollstein, Friedrich – Boon, Karel G. – Keyes, George S. 1980: *Jan Saenredam to Roelandt Savery*. (Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450–1700 23.) Van Gendt, Amsterdam.
- Kirschbaum, Engelbert 1976: *Lexikon der christlichen Ikonographie*. 8: Ikonographie der Heiligen. Meletius bis zweiundvierzig Martyrer. Register. Herder, Rom Freiburg Basel Wien.
- Lengyel László 1986: *Az egri irgalmasok refektóriumának története és ikonográfiája*. Budapest.
- Lipp Mónika 2010: Szent József tisztelete az újkori Egerben. *Archivum: a Heves Megyei Levéltár közleményei* (19.) 115–126.
- Ludányi Gabriella 1993: Gróf Eszterházy Károly és a líceumi freskók programja. In: Nagy József (szerk.): *Eszterházy Károly emlékezete*. (Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola tudományos közleményei 21.) Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger, 67–81.
- Lyman, Stanford M. 1989: *The seven deadly sins: society and evil*. (The Reynolds series in sociology.) General Hall, Dix Hills, NY.
- Mader, Bernd E. 1998: Die Krankheitspatrone in der Ordenskirche der Barmherzigen Brüder in Graz. *Blätter für Heimatkunde* (72.) 17–33.
- Mészáros Ferenc 1864: Irgalmas-Rend. In: Stephanovszky Sándor (szerk.): *Egri képes naptár 1865-ik évre*. Érseki Líceum Könyvnyomda, 28–35.
- Nagy Géza Balázs 2003: Iratok az egri gyógyítás történetéből. *Agria: annales Musei Agriensis: az Egri Múzeum évkönyve* (39.) 377–400.

- Ponticus, Evagrius 2003: *Ad monachos*. Ford. Driscoll, Jeremy. (Ancient Christian writers 59.) The Newman Press, New York.
- Pozo, Luciano del 1932: *Istenes Szent János élete*. Vác.
- Ringelhann Béla – Soós Imre 1960: Az Egri Megyei Kórház elődeinek vázlatos története 1726–1950. In: Ringelhann Béla (szerk.): *Emlékkönyv az Egri Megyei Kórház fennállásának 10. évfordulójára*. Borsod megyei Nyomdaipari Vállalat, 7–52.
- Ringelhann Béla 1948: Az első magyar orvosi iskola. *Orvosok Lapja* (4.) 15. 505–508.
- Rosweyde, Heribertus (szerk.) 1735: *Vitae Patrum Oder Leben der Vätter*. Verlag und Druckerey Johann Caspar Bencard, Augsburg.
- Schuckman, Christiaan – Hoop, Scheffer Dieuwke – Hollstein, Friedrich W. H. 1993: *Lucas Vorsterman I.* (Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450–1700 43.) Van Poll, Roosendaal.
- Schultheisz Emil – Magyar László 2005: *Orvostudomány a Nagyszombati Egyetemen: 1769–1777*. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 55.) Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba.
- Schütz Antal (szerk.) 1933: *Szentek élete: az év minden napjára*. 2. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Seibert, Jutta (szerk.) 1986: *A keresztény művészet lexikona*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Senfelder, Leopold 1914: *Die Barmherzigen Brüder in Wien. 1614–1914*. Wien.
- Soós Imre 1967: Az egri egyetem felállításának terve (1754–1777). *Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei* (5.) 303–321.
- Szilágyi István 1997: Barokk kálváriák bűnbánó Szent Péter ábrázolásai. *Ars Hungarica* (25.) 1–2. 233–245.
- Szilárdfy Zoltán 1968: Adalékok Szent Mihály és Mózes ikonográfiájához. *Művészettörténeti Értesítő* (17.) 1–2. 126–129.
- Szilárdfy Zoltán 2003: Krisztus, a bibliai bűnösök barátja és a megtérők menedéke. Egy páratlan váci festmény ikonográfiája. In: Szilárdfy Zoltán: *Ikonográfia – kultusztörténet: képes tanulmányok*. Balassi Kiadó, Budapest, 62–65.
- Szmrecsányi Miklós 1937: *Eger művészetéről: tanulmányok és jegyzetek a hazai barokk történetéhez*. Stephaneum Nyomda Rt., Budapest.
- T. Pajorin Klára 1976: A Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár Ritkasággyűjteménye. *Orvostörténeti Közlemények* (22.) 78–79. 111–137.
- Udvardy László 1898: *Az egri érseki joglíceum története (1740–1896)*. Érseki Líceum Könyvnyomda, Eger.
- Vanyó László 1991: *„Legyetek tökéletesek”: tanulmányok a keresztény aszkézis történetéhez, a szerzetesség kialakulásáig*. Szent István Társulat, Budapest.

- Voit Pál 1972: Eger város műemlékei. In: Dercsényi Dezső – Voit Pál (szerk.): *Heves megye műemlékei II.* (Magyarország műemléki topográfiája 8.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 185–627.
- Wimmer Anzelm O. S. M. 1940: *Az izzó tűz embere: Laziosi Szent Peregrin élete.* Magyar Szervita rendtartomány kiadása, Budapest.
- Wimmer Anzelm O. S. M. 1943: *Benizi Szent Fülöp és kora.* Magyar Szervita Rendtartomány, Budapest.
- Wix Györgyné 1997: *A szerzetesi könyvtárak sorsa Magyarországon 1950–1952.* (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetek 11.) Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- Zahrl, Bernhard 2005: *400 Jahre Barmherzige Brüder in Mitteleuropa: Festschrift.* Provinzialrat der Barmherzigen Brüder, Wien.
- Zennegg, Christoph 1706: *Der gecrönte Bettler Im Reich der Liebe. Das ist, Der Wundersame Johann von Gott, Heiliger Stifter Deß Königl. Ordens der mindern Brüder von der Barmhertzigkeit. Da Dessen Ehren-Tag von obbemelten H. Orden in seiner neuauffgebauten herrlichen Capelle zu Wienn in der Leopoldstadt Ruhmwürdigst begangen worden.* Graß, Wien.

TENGELY ADRIENN

A MÁJUSI LITÁNIA MEGJELENÉSE MAGYARORSZÁGON ÉS MEGHONOSODÁSA EGER VÁROSÁBAN¹

Abstract. The Introduction of the May Devotion in Hungary and Its Establishment in the City of Eger. In the first half of the 19th century, a new devotional trend emerged in Hungarian Catholic religious practice—Catholic Romanticism, which sought to revive Marian devotion in response to the rationalism of the Enlightenment. As part of this movement, the May devotion to the Virgin Mary (also known as the Litany of May) became widespread. Its aim was to honor the Virgin through daily prayers, meditations, and communal rituals during the most beautiful month of spring. Originating in Italy, the devotion spread across Central Europe by the mid-19th century, reaching Hungary as well. This study pays particular attention to the appearance of the first Hungarian-language prayer books, the role of the Institute of the English Ladies in Eger in promoting the devotion from the 1860s onward, and the process through which the litany became institutionalized and adopted in communal forms. The spread of this devotional practice served as a means of preserving religious observance and gained broad support from both church authorities and society at large.

Keywords: 19th-century religious practice, Archdiocese of Eger, Roman Catholic devotion, Marian piety, prayer book

Az 1830–40-es években a magyar katolikus hitéletben a felvilágosodás szenvtelenségével szemben ismét felértékelődött a vallási lelkiület érzelmes kifejezése. Ezen jelenség több okra vezethető vissza. Egyrészt néhány vezető egyházi személyiség – elsősorban Scitovszky János rozsnói, majd pécsi püspök, később esztergomi érsek – szorgalmazni kezdte egyes korábbi barokk hitéleti elemek felújítását – bár az időközben megváltozott közízlés hatására már némileg visszafogottabb formában –, másrészt hazánkban is megjelent az érzelmekre nagy hangsúlyt helyező új lelkiségi irányzat, az ún. katolikus romantika. Továbbá a felvilágosodás eszméinek széles körű térnyerése következtében a 19. század derekára már jól

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával jött létre.

érzékeltetően megindult a magyar társadalom elvallástalanodása,² melynek megállítására a papság célravezető eszköznek vélte a vallási érzelmek elmélyítésére alkalmasnak tartott különféle új szertartások és ájtatosságok bevezetését. Ilyen volt például a halottak napi temetői ájtatosság, az év végi hálaadás, az ünnepélyes elsőáldozás, a népmissziók és a májusi Mária-ájtatosság is.³

A májusi Mária-ájtatosság – közkeletű nevén májusi litánia – lényege, hogy a hívők a legszebb tavaszi hónapot Szűz Mária tiszteletének szenteljék, és ennek megnyilvánulásként minden nap Szűz Máriához kapcsolódó imákat, elmélkedéseket és erénygyakorlatokat végezzenek egyénileg vagy közösségben, illetve lehetőség szerint minél gyakrabban hallgassanak szentmisét, illetve gyónjanak és áldozzanak.⁴ Az ájtatosság ma ismert formájában a 18. században jött létre Itáliában, bár ennek pontos helye – Róma vagy Nápoly – kérdéses.⁵ Az új ájtatosság hamarosan eljutott Franciaországba és Spanyolországba is, majd pedig a 19. század elején Svájcba és Belgiumba. Német földön, Ausztriában és Lengyelországban 1840 körül jelent meg. A májusi ájtatosság pápai támogatást is elnyert: VII. Pius pápa 1815-ben és 1822-ben, majd XI. Pius pápa 1933-ban búcsúkkal látta el, és XII. Pius pápa is nagyra értékelte és erősen ajánlotta végzését.⁶

Hazánkban a katolikus sajtó először az 1830-as évek végén említi röviden a májusi ájtatosságot, igaz, még csak a *Der Katholik* című német lap 1838. januári számának ismertetésekor futólag ajánlva egy erről szóló könyvet: „A Mária tiszteletében töltött hónap említést s ajánlást érdemlenek.”⁷ 1844-ben jelent meg az első ismert ilyen témájú magyar nyelvű imakönyv *A Boldogságos Szűz Mária havi tisztelete* címmel Bécsben egy *Monat Mariae* című német nyelvű kiadvány fordításaként a mechtaristák nyomdájában. A könyv lefordításának és megjelentetésének oka ezen ájtatosság magyarországi megismertetése és elterjesztése volt, illetve ezáltal a magyar hívek csökkenőben lévő hagyományos

² Kósa 1995; Katus 1991; Szigeti 2004; Tengely 2020.

³ Tamási 2013; Tengely 2021; Kelemen 2015.

⁴ Zádori Ev. 1866 IV.; Radó 1960.

⁵ Már a 16. században Rómában Néri Szent Fülöp maga köré gyűjtötte május napjain az ifjúságot a Mária-szobroknál vagy -oltároknál, hogy elvonja őket a városban dívó tavaszi, sokszor erkölcsromboló mulatságoktól. A ma ismert forma kialakulásának körülményei kérdésesek. Radó Polikárp kutatásai szerint először a nápolyi Santa Chiara-templomban vezette be P. Ansaloni jezsuita atya a 18. század elején. Zádori János szerint erre Rómában került először sor – szintén a tavaszi mulatságok „ellensúlyozására” – egy Lalucia nevű buzgó pap jóvoltából, és onnan terjedt el a többi olasz városba. Szigly ezzel szemben úgy tudja, hogy a 18. század közepén Rómában egy vallási társulat alakult, mely Mária egész május havi tiszteletét tűzte ki célul ájtatosságok és erénygyakorlatok által, s ez terjedt el később. Radó 1960: 300.; Zádori Ev. 1866: I–II.; Szigly 1846: IV–V.

⁶ Szigly 1846: V–VI.; Zádori Ev. 1866: IV–V.; Radó 1960: 300.

⁷ *Literaturai Szemle*. Szion 1838. július 19. 20.

Szűz Mária-tiszteletének fellendítése. A könyv a májusi hónap minden napjára tartalmazott egy elmélkedést Mária életének egyik eseményéről vagy valamelyik erényéről, egy imádságot a Lorettói litánia⁸ valamelyik invokációjához kapcsolódóan, egy Szűz Máriát különösen tisztelő szent életrajzát és egy a témához kapcsolódó, személyes hangvétellő lelkigyakorlatos szöveget. A könyvet még elsősorban magánájtatosságra szánták, nem olyan közösségi vallásgyakorlati alkalmakra, mint amelyek később kialakultak. Az imakönyvről a Religio és Nevelés irodalmi melléklapja, az Egyházi Literaturai Lap könyvismertetést is megjelentetett, melyben nagyon dicsérőleg szólt róla, csakúgy, mint az új ájtatosságról: „melly ha az áldott iker-hazának elterjedni s érdeme szerint méltányoltatni fog, bizonyny rövid idő lepergése alatt oly gyümölcsöket mutatand föl, melyeken méltó oka lesz szíve mélyéből örülnie minden vallásos népbarátnak.”⁹

Két évvel később, 1846-ban egy újabb, hasonló imakönyv jelent meg immár egy magyar szerző, Szigly Károly ráckevei plébános tollából Mária Vezér-csillag címmel. A több mint háromszáz oldalas, szép kiállítású kötet elején – mintegy „kedvcsinálónak” – egy tavaszias hangulatú, rendkívül bájos kép található, melyen Szűz Mária látható ölében a kisgyermek Jézussal, aki egy bőségszaruból rózsákat hint. Ezekből négy gyermek – köztük egy virágkoszorús kisleány liliommal a kezében – virágfüzért fon, mely egyaránt utal a virágzás hónapjára, a rózsafüzér-imádságra és a gazdag lelki kegyelmekre, melyek az ájtatosság végzésétől várhatóak.¹⁰ Az Előszóban a szerző ismerteti az ájtatosság történetét és a hozzá kapcsolódó búcsúkat, valamint a könyv megírásának motivációját, miszerint tapasztalata szerint a vallásos buzgalomnak a korban megnyilvánuló csökkenésével a Mária-tisztelet is hanyatlóban van, melynek ellensúlyozására szánja munkáját. A kötet felosztása hasonló az előző műhöz, itt is elsősorban a májusi napi magánájtatosságokhoz kívánt anyagot nyújtani a szerző, elsősorban tanító jelleggel. Ennek megfelelően minden napra közölte a Lorettói litánia egy megszólítását, egy hozzá kapcsolódó elmélkedést valamely hitbeli vagy erkölcsi igazságról egy imával és egy erkölcsi elbeszélést vagy részletet Szűz Mária vagy a szentek életéből. A mű valójában nem annyira Mária-központú, mint az előző munka, vagy mint amit az Előszó ígér, hanem benne mindenféle hitéleti téma megtalálható, például a gyónás, az áldozás, a szentkultusz csakúgy, mint a miseimák.¹¹

⁸ Középkori eredetű Szűz Mária-imádság, mely Mária különféle megszólításaihoz kapcsolódó könyörgéseket tartalmaz.

⁹ A Boldogságos Szűz Mária... 1844; Lönhardt 1844: 65–66. A könyvet eredeti formájában sajnos nem sikerült feltalálnom, az itt közölt információk az Egyházi Literaturai Lapban megjelent könyvismertetésből származnak.

¹⁰ Hasonló képtípus Szilárdfy Zoltán szentképgyűjteményében is megtalálható egy „Marien-Mai” feliratú 1840 körüli képen. Szilárdfy 1997: 304. kép.

¹¹ Szigly 1846.

Szűz Máriának mint májusi királynőjének ábrázolása Szigly Károly Mária Vezér-csillag című művének elején (1846)

A májusi ájtatosság azonban a reformkorban még csak egyéni magánájtatosság formájában volt jelen, és nem ért el tömegeket sem.¹² Azonban az 1850–1860-as években egyre ismertebbé vált: „Hazánkban néhány év óta nemcsak városokban, hanem némely faluhelyt is megtartották. És mindazok, kik benne részt vettek, örvendezve emlegetik, hogy mennyi édes perczeket okozott, mennyi szent elhatározást termeszett szívökben, s mennyi kegyelem részeseivé tette őket a Szentanyának májushavi tisztelete” – írja Zádori János 1866-ban.¹³ A „májusi ájtatoskodók” számára újabb imakönyvek jelentek meg magyar szerzőktől,¹⁴ s az 1859-ben alakult hazai Oltáregylet is erőteljesen propagálta.¹⁵ Közben mindinkább közösségi ájtatossággá is vált, de úgy, hogy közben megmaradt magánáhitati formája is, vagyis az otthon mondandó imák és erénygyakorlatok kiegészítették egymást a templomi ájtatossággal, bár természetesen önmagukban is végezhetőek voltak.¹⁶ Átmeneti formát jelentett egy-egy család házi májusi ájtatossága, melyet szintén erősen ajánlottak, főleg, ha a településen a közösségi templomi ájtatosság még nem honosodott meg.¹⁷ Ez utóbbiak menete általában a következő volt: virágokkal díszítették fel Szűz Mária oltárát – vagy valamely Mária-szobrot vagy -képet¹⁸ –, amely előtt május minden napján estefelé összegyűltek a hívek. Itt Mária-éneket énekeltek, majd – ha nem is minden nap, de legalább szombaton és vasárnap – a pap elmélkedést tartott, elénekelték a Lorettói litániát, majd szentségi áldást követően újabb Mária-énekek következtek. Emellett minden reggel

¹² Mindszenty 1864: 2.

¹³ Zádori Ev. 1866: II.

¹⁴ Például Zádori János és Mindszenty Gedeon fentebb említett könyvei.

¹⁵ Radó 1960: 300.

¹⁶ Mindszenty Gedeon és Zádori János fent említett könyvei egyaránt tartalmaztak minden májusi napra egy-egy Mária-imát és elmélkedést, de ugyanakkor leközlözték a templomi ájtatosságokhoz kapcsolódó szövegeket is.

¹⁷ Zádori Ev. 1866: V–VI.; Mindszenty 1864: 4. Ez valóban sok helyen meg is valósult: Hetény 2011: 405, 437.

¹⁸ Szilárdfy Zoltán gyűjteményének egy rendkívül bájos, 1840 körüli biedermeier szentképén is láthatjuk ezt. Szilárdfy 1997: 305. kép.

misét tartottak a Mária-oltárnál – szombaton, Mária napján szentségkitétellel –, és szombati napokon elimádkozták a rózsafüzért is.¹⁹ Az 1860-as években még csak néhány templomban tartottak ilyen ájtatosságot, majd egyre több helyen elterjedt, melyekre az egyes településeken némileg eltérő formában került sor.²⁰

Szűz Mária ábrázolása

Mindszenty Gedeon A Boldogságos Szűz Mária hava
című egri imakönyvének elején (1864)

Eger városában az elsők között honosították meg az új ájtatosságot. 1860-ban a városban nemrég, 1852-ben letelepült angolkisasszonyok arra kérték Bartakovics Béla érseket, hogy leánynevelő intézetük kápolnájában²¹ hadd tartsák meg ezt az új ájtatosságot, aki természetesen örömmel megengedte nekik.²²

Az ájtatosság május elsejétől a hónap utolsó napjáig tartott, s minden nap egy reggeli misét és egy délutáni ájtatosságot foglalt magában. Minden reggel szentmisét tartottak a kápolnában, mely előtt a pap az Oltáriszentséggel áldást osztott a híveknek, akik közben a ma is használatos „Áldunk téged, oh angyali kernyér...” kezdetű éneket énekelték. A szentmise alatt a hívek – elsősorban az intézet növendékei – máriás énekeket zengtek, melyek gazdag csokrárt találták Mindszenty Gedeon lentebb ismertetendő könyvében. A mise végén a hívek a „Kérünk téged...” kezdetű éneket énekelték, majd újra szentségi áldást kaptak, s a szertartás egy Mária-énekkal ért véget.

Délutánonként a vecsernye keretében került sor a tényleges májusi Mária-ájtatosságra a kápolnában, szintén szentségkitétellel és áldással, melynek menete ugyanaz volt, mint a mise előtt. Ezután a hívek – valószínűleg a pap vezetésével – elénekelték a Lorettói litániát és a liturgikus évnek megfelelő Mária-antifónát, majd a pap vezetésével a szokásos litánia utáni imák mellett elmondták a legősibb, ókeresztény eredetű „Oltalmad alá futunk...” kezdetű Mária-imát. Végül ugyanazon formaságok szerint, mint a mise, szentségi áldással

¹⁹ Zádori Ev. 1866: III–IV.

²⁰ Például az ájtatosság menetének leírása néhány templomban: Májusi ájtatosság... budapest-terézvárosi... 1912; Májusi ájtatosság... ferencvárosi... 1915; Május havi déleesti ... 1912.

²¹ A felújított épületben a kápolna 1855-ben készült el. Breznay 1935: 13–14.

²² Emlékirat az angolkisasszonyok ... 1885: 77.

zárult a vecsernye is, majd pedig befejezésül ismét egy Mária-ének következett. Vasárnap és ünnepeken a litánia után még elmondtak egy Miatyánkot és egy Üdvözlégy Máriát is a pápáért. A vecsernye végeztével a lelkipásztor minden nap gyóntatott is. Az utolsó ájtatosság egyben hálaadás is volt, amikor elénekeltek a *Te Deumot*²³ magyarul vagy a hasonló hálaadó „Téged Isten magasságban” éneket, valamint elmondtak egy, az alkalomhoz kapcsolódó, Mária további oltalmát és segítségét kérő imát.²⁴

Május első és utolsó napján, valamint vasárnaponként és ünnepnapokon szentbeszéd is kapcsolódott a vecsernyéhez Szűz Mária erényeiről és ennek követéséről, valamint Isten anyjának tiszteletéről. Ez a rend később, 1884-től annyiban módosult – bizonyára az ájtatosság nagy népszerűsége miatt –, hogy már minden nap tartottak szentbeszédet a vecsernye előtt április utolsó napjától kezdve május utolsó napjáig. A szónokok az egri papság színe-virágából kerültek ki, sőt egy idő után már más településekről is hívtak vendégpapokat. Az első szónok Begovcsevics László szemináriumi lelkiigazgató volt, akit Mindszenty Gedeon tanítóképző intézeti igazgató követett. Majd Lengyel Miklós kanonok, későbbi nagyprépost, Zsasskovszky József szemináriumi lelkiigazgató, Vochler Alajos kömlői és Tersztyánszky Dezső fényeslitkei lelkipásztorok, Katinszky Gyula egri tanítóképzői tanár, Párvy Sándor érseki titkár, későbbi szepesi püspök, Bartalos Gyula szemináriumi lelkiigazgató, Demkó György hittanár és Zimmermann István kalocsai jezsuita atya követte őket.²⁵

Az ájtatosság hangulatát bizonyára nagyban emelte, hogy a májusi napokban az intézet kápolnájában egy Szűz Máriát ábrázoló képet vagy szobrot virágokkal gazdagon felékesítettek és a hívek elé helyeztek.²⁶ A kápolnában kezdetben a szeplőtelenül fogantatott Szűz Máriát ábrázoló oltárképet díszítették virágokkal rózsafüzér vagy M alakban, de később Lengyel Miklós kanonok, későbbi nagyprépost adományozott a kápolnának egy fehér gipsz Mária-szobrot, melyet feldíszítve az oltár mellé helyeztek. A későbbi években ezt használták, de előfordult, hogy más Mária-ábrázolást tettek ki, például egyik évben egy „Csodálatos Anyát” ábrázoló képet, illetve máskor egy színezett Mária-szobrot. Végül egy művészi kivitelű Mária-szobor került a kápolnába, melyet az első májusi ájtatosság huszonöt éves jubileumán ünnepélyesen az oltár fölé helyeztek. Bartakovics

²³ Az egyházban hálaadás alkalmával ma is szokásos, a Szentháromságot dicsőítő ókeresztény eredetű himnusz.

²⁴ Mindszenty 1864: 2–4. A fent ismertetett egyes énekek és imák szövege megtalálható a könyvben.

²⁵ Emlékirat az angolkisasszonyok ... 1885: 77–78.

²⁶ Mindszenty 1864: 2.

Béla, majd Samassa József érsek minden évben az érseki díszkert és üvegház legszebb virágait küldte a kép vagy szobor méltó feldíszítésére.²⁷

Az ájtatosság menetét és az ott elhangzott imák és énekek szövegét 1864-ben Mindszenty Gedeon egri székesegyházi hitszónok, a tanítóképző intézet igazgatója egy szép kiállítású, képekkel gazdagon illusztrált imakönyvben is megjelentette, egyrészt, hogy népszerűsítse, másrészt pedig, hogy a résztvevők számára segítséget nyújtson. Mindszenty a közismert régebbi Mária-énekek mellett Guido Görres német költő máriás énekszövegeit is közölte imakönyvében. A könyvben ezek mellett helyet kaptak olyan Máriához kapcsolódó imák is, melyeket a korabeli szokás szerint a hívek a latin nyelvű szentmise egyes részei alatt magukban mondhattak. A könyv a fentebb ismertetett művekhez hasonlóan alkalmas volt a májusi ájtatosság magányos végzésére is – a közösségi áhítat helyett vagy mellett –, mivel május minden napjára tartalmazott egy Máriához kapcsolódó imát – többségében Szűz Máriát különösen tisztelő szentek imáit – és egy énekszöveget is. Az ájtatossághoz kapcsolódó megfelelő lelkiület feltétele volt a gyónás és az áldozás, melyhez szintén segítséget nyújtott a könyv, a lelkiismeret-vizsgálatot elősegítő és a bűnbánathoz és a szentség vételéhez kapcsolódó, illetve a három „isteni erény”, a hit, remény és szeretet érzületét felindító szövegek közlésével. A könyv végén helyet kapott a rózsafüzér titkainak ismertetése is.²⁸

Az új ájtatosságon már az első évben sokan megjelentek, nemcsak az intézet növendékei, hanem a felnőtt hívek közül is. A város úrhölgyei, akik bizonyára szoros kapcsolatot ápoltak az apácaikkal, különösen előszeretettel látogatták, és sokat tettek az ájtatosság fényének emeléséért; de az alacsonyabb osztályokból is sokan jöttek nők, sőt a korban egyre inkább ritkaságszámba menően minden néprétegből származó férfiak is. A résztvevők száma évről évre növekedett, s az ájtatosság az 1880-as évekre már olyan népszerű lett, hogy a hívek megtöltötték a kápolnát, a kart, sőt még a sekrestyét is. Ebben talán az is szerepet játszott az ájtatosság megítélését emelve, hogy Bartakovics Béla, majd pedig Samassa József érsek is rendszeresen részt vett rajta.²⁹

Hamarosan országszerte elterjedt a májusi litánia szokása, és a 20. század egyik legkedveltebb templomi ájtatosságává vált,³⁰ melyet a hozzá kapcsolódó gazdag áhítati irodalom is jól tükröz.³¹ Az ájtatosság gyors térnyerésének okai

²⁷ Emlékirat az angolkisasszonyok ... 1885: 77. A kápolna a májusi ájtatosságra zöldekkel és virágokkal gazdagon feldíszített oltáráról még képeslapok is megjelentek: Az angolkisasszonyok egri intézetének oltára; Az angolkisasszonyok egri intézetének kápolnája.

²⁸ Mindszenty 1864.

²⁹ Emlékirat az angolkisasszonyok ... 1885: 77–78.

³⁰ Hetény 2011: 436–437.; Gy. Gömöri 2021.

³¹ Például: Zeligier é. n.; Orosz 1923; Vermeersch 1926; Czumbel 1934; Május hava 1935; Május havi ájtatosság ... 1938.

között a hazánkban hagyományosan élénk Mária-tisztelet mellett nyilván szerepet játszott az 1846-os la salette-i és az 1858-as lourdes-i Mária-jelenés hatására az egész világegyházban felvirágzó Mária-kultusz is. De felmerül annak lehetősége is, hogy ez részben annak is köszönhető, hogy májusban korábban is sok helyen szokásban volt Nepomuki Szent János ünnepének (május 16.) nyolcadában a szent tiszteletére kilencedet tartani közösségi ájtatosság formájában,³² melyet sok helyen felválthatott az új ájtatosság. A májusi Mária-ájtatosság napjainkban is szokás a katolikus templomokban, igaz, a vallásos népesség elöregedése miatt egyre inkább visszaszoruló mértékben.³³

FORRÁSOK

A Boldogságos Szűz Mária havi tisztelete. 1844: Bécs.

Czumbel Lajos 1934: *Május királynője. Elmélkedések Szűz Máriáról.* Baia-Mare-Nagybánya.

Ditsőséges Nepomuki Sz. Jánosnak nyolctzadnapi tisztelete, mely az ő ünnepének alkalmazatosságával tartatik. 1805: Eger.

Kilencz-napi tisztelete a Krisztus ditsőséges mártírjának Nepumutzénus Sz. Jánosnak. 1809: Eger.

Lönhardt Ferencz 1844: Honi irodalom. *Egyházi Literatúrai Lap* (4.) 1. 65–66.

Május hava. Áhítatgyakorlatok a Szűzanya hónapjára. 1935: Budapest.

Május havi ájtatosság a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére. 1938: Debrecen.

Május havi déleesti ájtatosságnak szövege. 1912: Eperjes.

Májusi ájtatosság. A Boldogságos Szűz Mária tiszteletére a budapest-terézvárosi plébániatemplomban szokásos ájtatosság sorrendje, ima- és énekgyűjteménye. 1912: Budapest.

Májusi ájtatosság. A budapesti ferencvárosi plébániatemplomban Szűz Mária tiszteletére tartani szokott májusi ájtatosság sorrendje és énekgyűjteménye. 1915: Budapest.

Mindszenty Gedeon 1864: *A Boldogságos Szűz Mária hava. Imakönyv májusi ájtatoskodók számára.* Eger.

Orosz István 1923: *Májusi hangok.* Jászberény.

Szigly Károly 1846: *Mária Vezér-csillag.* Székes-Fejérvár.

³² Ditsőséges Nepomuki Sz. Jánosnak 1805; Kilencz-napi tisztelete 1809; Pest. Magyar Szion 1838. június 28. 203.; Rác 1991: 312.

³³ Napjainkban szokásos formája: Praeatorator 2009: 73–74.

- Vermeersch, Arthur 1926: *A Szűzanya hónapja. Elmélkedések május hó minden napjára*. Kalocsa.
- Zádori Ev. János 1886: *Máriahavi Nefelejts, imakönyv a májusi ájtatosság idejére*. Bécs–Esztergom.
- Zeliger Vilmos (é. n.): *Mária virágai. Májushavi 16 szent elmélkedés*. Budapest.
- Emlékirat az angolkisasszonyok egri intézete templomában tartott májusi ájtatosság 25 éves jubileuma alkalmával. Egri Egyházmegyei Közlöny 1885 (17.) 77–78.
- Literaturai Szemle. Szion, 1838. július 19. 20.
- Pest. Magyar Szion 1838. június 28. 203.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Az angolkisasszonyok egri intézetének kápolnája*. (é. n.): <https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/1371473/> – utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Az angolkisasszonyok egri intézetének oltára*. (é. n.): <https://bedo.hu/kepek/adat/papir/216/0383.jpg> – utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Breznay Imre 1935: *Mult és jelen. Az angolkisasszonyok egri házának története. Különlenyomat az Egri Katolikus Tudósító 1935. évi 3. és 4. számából*. Eger.
- Gy. Gömöri Ilona 2021: „Szűzanya iránti tiszteletből...” A májusi litániák hagyománya Hevesen és környékén. *Hevesi História*. https://hevesihistoriak.blog.hu/2021/05/10/szuzanya_iranti_tiszteletbol_a_majusi_litaniak_hagyomanya_hevesen_es_kornyeken – utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Hetény János 2011: *A magyarok Máriája: Mária-tiszteletünk teológiája és néprajza*. Szent István Társulat, Budapest.
- Katus László 1991: A magyar katolicizmus a XVIII–XIX. században. In: Somorjai Árpád Ádám – Zombori István – Alzati Cesare (szerk.): *A Katolikus egyház Magyarországon*. (Ecclesia sancta 1.) Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, Budapest, 59–74.
- Kelemen Dávid 2015: Az 1848-as római katolikus nemzeti zsinat győri egyházmegyei előkészítése. *EGYHÁZTÖRTÉNETI SZEMLE* (16.) 2. 29–59.
- Kósa László 1995: A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a XIX. században. In: Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete I. A reformkortól az első világháborúig, 2. kötet*. (Történeti Szociológiai Könyvtár; I/2.) Tankönyvkiadó, Budapest, 250–267.
- Praeorator: liturgikus vezérkönyv*. 2009: Szent István Társulat, Budapest.
- Rácz Imre 1991: *Arló, Borsodszentgyörgy, Járdánháza, Hódoscsépány története egyházi levéltári források tükrében*. Miskolc.

- Radó Polikárp 1960: Májusi ájtatosságok. *VIGILIA* (25.) 5. 300–302.
- Szigeti Jenő 2004: A protestáns népi vallásosság XIX. századi válsága. In: Lackovits Emőke S. – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6: Konferencia Pápán, 2002. június*. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 175–181.
- Szilárdfy Zoltán 1997: *A magánáhítat szentképei a szerző gyűjteményéből II. 19–20. század*. (Devotio Hungarorum 4.) JATE Néprajzi Tanszék, Szeged.
- Tamási Zsolt-József 2013: *Az 1848-as erdélyi római katolikus egyházmegyei zsinat*. Gondolat, Budapest.
- Tengely Adrienn 2020: A vallási élet problémái a 19. század közepén az Egri egyházmegyében. In: Horváth István (szerk.): *Népi vallásosság és hitélet az Egri egyházmegyében a 18–21. században*. Egri Érseki Vagyonkezelő Központ, Eger, 51–61.
- Tengely Adrienn 2021: Az egri egyházmegyei papság hitéleti reformjavaslatai 1848-ban. In: Csibi Norbert – Forgó András – Gőzsy Zoltán (szerk.): *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században*. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 13.) META Egyesület, Pécs, 231–286.

BRANDT, JULIANE

**A KULTÚRAKÖZVETÍTŐ SZEREP ÉS „CÍMZETT”-JEI.
HELYZETFELMÉRÉS ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁG
DUALIZMUS VÉGI NYELVI, ALFABETIZÁCIÓS,
FOGLALKOZÁSSZERKEZETI ÉS FELEKEZETI VISZONYAIRÓL**

Abstract. **Cultural Mediation and Its “Recipients”: A Survey of Linguistic, Literacy, Occupational, and Confessional Structures in Northeastern Hungary at the End of the Dualist Era.** This study analyzes the religious and social structures of two counties in Northeastern Hungary—Heves and Borsod—during the period preceding the First World War. Particular attention is given to the role of churches as agents of cultural mediation, especially through the school system and the spread of literacy. Denominational affiliation had a significant impact on educational attainment, livelihoods, and social positions. Roman Catholics were underrepresented in the industrial and commercial sectors, whereas Jews and Lutherans were disproportionately present in positions requiring higher qualifications. Protestant denominations were primarily active in the agrarian sector. Religious and linguistic homogeneity, as well as varying levels of literacy, shaped the reach and societal embeddedness of churches within their communities. The study serves as a preliminary survey for an upcoming interconfessional research project.

Keywords: 19th-century Hungarian social history, denominational structures, literacy, cultural mediation, social differentiation

Az egyházak kultúraközvetítő szerepére éppúgy, mint egész tevékenységüket nézve, fontos körülmény, hogy mely vallási közösség kiből állt, mely intézményesített egyház – egyebek között ebben a kultúraközvetítő szerepben is – ki(k) hez fordult. Ez akkor is igaz, ha a kultúraközvetítő szerepük elsősorban az iskola-rendszer keretében, a különböző képzési „kínálatok”-ban kerül elemzésre, de még inkább igaz akkor, ha a vallási tevékenységet (vallási cselekmények kivitelezése, vallási tartalmak fejlesztése, közvetítése, a vallási élet szervezése) társadalom-történeti perspektívában a kultúra egyik alapvető elemének tekintik.¹

¹A vallásdefiníciók alapvető dimenzióiról: Kehrer 1988; ennek nyomán a diszciplináris megközelítésekről: Brandt 2003: 258–280.; egy társadalomtörténetileg praktikus meghatározási javaslat: van Dülmen 1980: 36–59, 38–39.

Egy hitközösség tagjainak a mindenkori társadalmi helyzete, rendi státusza, megélhetési alapjai, ezen tényezők stabilitása vagy változékonysága stb. ebből a szemszögből általános hatással volt arra, hogy a vallási tudat, valamint a szervezeti formák milyen szereppel bírtak az adott társadalmi viszonyok között, hogyan erősítették meg, hozták azokat mozgásba, befolyásolták azokat. És fordítva, ezek a struktúrák és adottságok hogyan hatottak a vallási tudat és intézményesült formáinak fejlődésére. Konkrétabban adott esetben arra is hatnak, hogy milyen kihívásokkal szemben kell vallási választ adni, milyen gyakorlati gondokra és ezekből eredő hitbéli problémákra kell válaszolni a hit szemszögeiből, illetve mikor kell alkalmazni a rendelkezésre álló vallási tartalmakat.

Ezen adottságok között Magyarországon a 19. században az is szerepelt, hogy mennyire volt egységes vagy heterogén a hívek közössége – ez pedig az olyan, első ránézésre formálisnak tűnő aspektusokat befolyásolta, mint az istentisztelet vagy a lelkigondozás nyelve, de hatott arra is, hogy protonacionális szervezetként működhet-e egy-egy egyház.² Felekezetiileg nem egységes területeken emellett az is érdekes, hogy kik mellett kell helyt állni, pozíciót fogalmazni, illetve hogy a vallásilag különbözőek „hol szerepelnek” a társadalomban. Emellett lényeges szempont is az, hogy a szóbeliség csatornáin mellett az írásbeli médiumokkal is elérhető-e a hívek.

Az alább bemutatott vizsgálatok kiindulópontja egy tervezett projekt, melyen belül Észak-Magyarország hosszú 19. századi vallásosságát tervezzük kutatni interkonfesszionális keretben. A vizsgálat Heves, Borsod, Gömör-Kishont, Abaúj-Torna, Zemplén és Szabolcs megyékre fog kiterjedni. A fent vázolt kérdések ebben az összefüggésben is felmerülnek.

Jó támpontot ad ehhez a 19. század második felének statisztikája. Bár az anyanyelvi adatok nemzetiségi relevanciájával szemben kritikus vélemények is megfogalmazódtak, azonban úgy vélem, hogy ezek az adatok alapvetően alkalmasak arra, hogy a fenti kérdésfelvetés szempontjából releváns helyzetfelmérést végezzek, és megfigyeljem a jellemző tendenciákat.

Terjedelmi korlátok miatt jelen írásban az északkelet-magyarországi régióból csupán két megyére, Hevesre és Borsodra, azoknak is kizárólag az 1910 körüli, közvetlenül az első világháborút megelőző adottságaira szorítkozom. Először a két megye vallási és nyelvi összetétele kerül vizsgálatra, majd az alfabetizáció 1881-től 1910-ig terjedő szintje, végül pedig a nagyobb egyházak híveinek az egyes foglalkozási csoportokon belüli eloszlása a hosszú 19. század végén.³

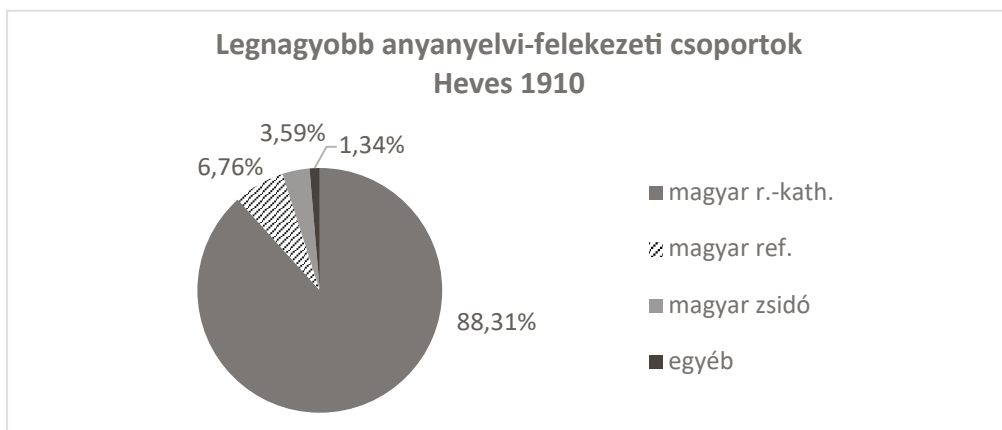
² Hroch nyomán (Hroch 1968); l. különösen: Turczynski 1976; magyar történeti keretben kevesebb modellképzéssel, de egyező megfigyelésekkel: l. Tóth 1946. vagy újabban: Csíkszereda 1998, Máriabesnyő–Gödöllő 2005.

³ Brandt 2002; foglalkozásra, társadalmi státuszra való tekintettel: 2005; egész Magyarország helyzetéről: Nyelv és felekezet és az abból adódó kihívások nemzetépítés és egyházi

A felekezeti és nyelvi összetétel Heves és Borsod megyében

Magyarország lakosságának felekezeti és nyelvi összetétele európai összehasonlításban is módfelett heterogén volt. Ebben a tekintetben azonban nemcsak az az érdekes számunkra, hogy az egyes nemzetiséghez, az egyházakhoz hányan tartoztak, hanem az is, hogy ezen különböző csoportok keresztszétéből összeálló nyelvi-felekezeti csoportok milyenek sajátosságokkal rendelkeztek. Hiszen az asszimiláció, a kulturális változás ezeken belül működött.⁴

1910-ben Magyarországon hat olyan anyanyelvi-felekezeti csoport volt, amely több mint egymillió főt foglalt magába. A legnagyobb a magyar nyelvű római katolikusok csoportja volt (5.836.728; 31.96%). Utánuk következtek a magyar nyelvű reformátusok (2.562.362; 14.03%), a román nyelvű ortodoxok (1.798.669; 9.85%), a szlovák nyelvű római katolikusok (1.397.622; 7.65%), a német nyelvű római katolikusok (1.268.092; 6.94%), valamint a román nyelvű görögkatolikusok (1.133.512; 6.21%).⁵ Minden nagyobb területnek más volt az összetétele, gyakran szomszédos megyékben is eltértek egymástól.⁶

1. ábra: A legnagyobb anyanyelvi-felekezeti csoportok – Heves 1910

Heves vármegyének – szemben az országos viszonyokkal – 1910-ben majdnem minden lakosa magyar nyelvű volt. Ez fontos sajátosság volt az egyházi működés szempontjából is, hiszen még a római katolikusok között is lényegében

működés számára, újabban: Brandt 2022.

⁴A tézist Tóth Zoltán dolgozta ki részletesebben. Lásd különösen: Tóth 1989a.

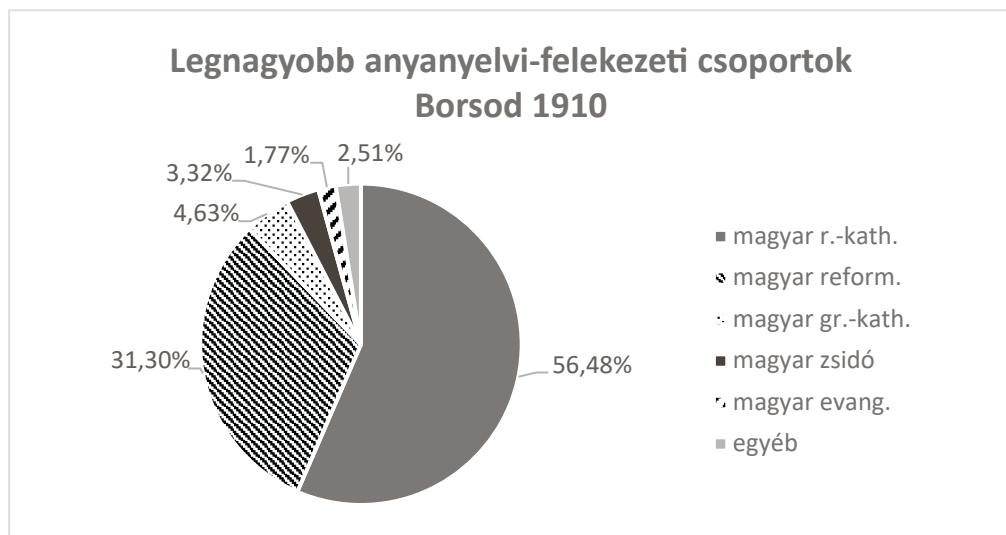
⁵22. tábla. A jelen lévő népesség anyanyelve, összevetve a vallással. Népszámlálás, 1910. 5. 1916: 246–277.

⁶A következőkben az olvashatóság érdekében a „nyelvű” toldaléktól eltekintek. A „magyar”, „német”, „szlovák” jelző tehát mindig a nyelviségre vonatkozik. Csak akkor térek el ettől, ha a szöveg egyébként félreérthető lenne.

mindenki magyarul beszélt, így a nyelvkérdés vagy a nemzetiségi viszály gyakorlatilag nem létezett a vármegye határain belül.

A legnagyobb anyanyelvi-felekezeti csoportok a magyar római katolikusok, a magyar reformátusok és a magyar zsidók voltak. A lakosság 88.31%-a magyar római katolikus (247.005 fő), 6.81% pedig magyar református (18.902 fő) volt. A legtöbb zsidó is magyar nyelvű volt Hevesben (10.038 fő; 3.59%). A negyedik legnagyobb egyházhoz, az evangélikushoz már csak 1.031 fő tartozott, köztük pedig 906 volt magyar nyelvű, ők adták a megyei lakosság 0.37%-át.⁷

A felekezetiileg összetettebb Borsod 1910-ben 98%-osan magyar nyelvű volt (1881: 92.62%).⁸

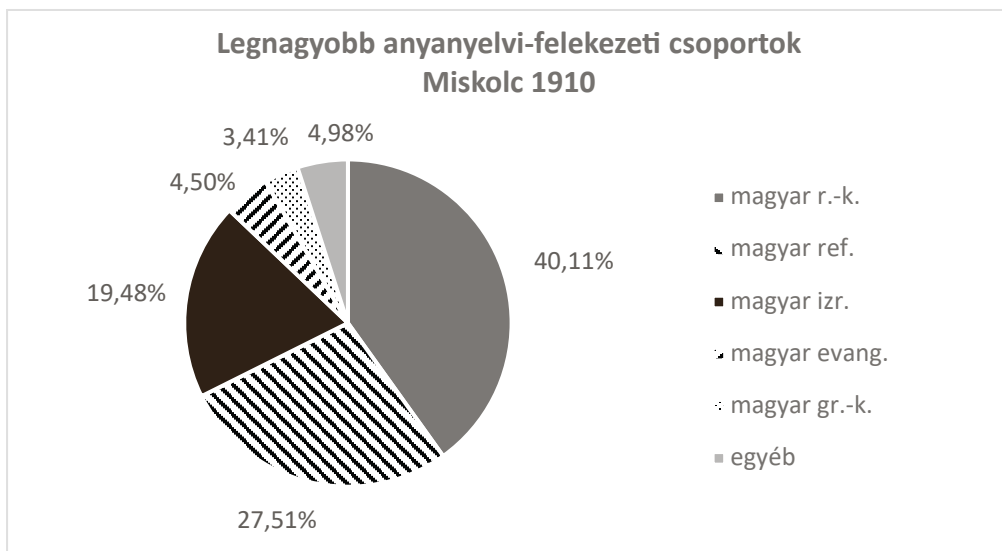
2. ábra: A legnagyobb anyanyelvi-felekezeti csoportok – Borsod 1910

A legnagyobb anyanyelvi-felekezeti csoport a magyar római katolikus volt – 134.679 fő, a megyei lakosság 56.48%-a.⁹ Ők azonban Borsodban nem alkottak olyan túlnyomó többséget, mint Hevesben. Őket itt is a magyar reformátusok követték, akik a lakosság harmadát tették ki (74.632 fő; 31.3%). Borsodban harmadik helyen a magyar görögkatolikusok (11.040 fő; 4.6%) voltak, majd a magyar zsidók (7.907 fő; 3.32%) és a magyar evangélikusok (4.213 fő; 1.77%) következtek.

⁷ Nyers adatok: 22. tábla: A jelen lévő népesség anyanyelve, összevetve a vallással. Népszámlálás, 1910. 5. 1916: 5.

⁸ 19. tábla: A népesség nyelvismere, összevetve a hitfelekezettel. Népszámlálás, 1880 1. 1882: 508–523.

⁹ 22. tábla: A jelen lévő népesség anyanyelve, összevetve a vallással. Népszámlálás, 1910. 5. 1916: 5.

3. ábra: A legnagyobb anyanyelvi-felekezeti csoportok – Miskolc 1910

Miskolc lakosságának 95.41%-a volt magyar nyelvű 1910-ben.¹⁰ A település a vármegye egészéhez képest, vallásilag, főleg a római katolicizmus terhére, egy kicsit vegyesebb volt, és magasabb volt a zsidók aránya is. A legnagyobb anyanyelvi-felekezeti csoportok a magyar római katolikus (20.641 fő; 40.11%), magyar református (14.158 fő; 27.51%), magyar zsidó (10.025 fő; 19.48%), magyar evangélikus (2.317 fő; 4.50%) és magyar görögkatolikus (1.753 fő; 3.41%) voltak.

Az alfabetizáció szintje

Az alfabetizáció fejlődését területi korlátok miatt csak viszonylag röviden vázolhatom. A vármegyereform (1876) területi változásai miatt Hevesben az adatokat csak 1881-től érdemes vizsgálni. Ezért a kiindulópontom az 1881-es adat-sor, nem pedig a szintén rendelkezésre álló 1869-es érték. Mivel Miskolc csak az 1909-es törvényhatósági jogú várossá válástól szerepel részletes adatokkal a népszámlálásokban, 1881-re a város alfabetizációs adatai csak összesítve, nem pedig hitfelekezet szerinti bontásban vannak meg. Emiatt csak a két megye fejlődésének bemutatására szorítkozom. Miskolc ipari fejlődése egyébként is inkább a 19. század vége felé gyorsult fel, valamint más fontos környékbeli ipari

¹⁰ 22. tábla: A jelen lévő népesség anyanyelve, összevetve a vallással. Népszámlálás, 1910. 5. 1916: 5.

gócpontok – például Diósgyőr – adatai később is a megyei összesítő számokba tartoztak, ezért az 1910-es adatok sem kapnak külön figyelmet a tanulmányban. További sajátosság, hogy az 1881. évi népszámlálás alfabetizációs adatai, amennyire felekezeti bontásban vannak megadva, az összlakosságra vonatkoznak.¹¹ Az analfabéták egy része ebben az összevetésben tehát kisgyerek volt. Az 1869-es adatokban még csak a 6 év feletti lakosságot vették számba, később azonban ez megváltozott, megnehezítve ezáltal az egymást követő censzusok adatainak az összevetését. Ennek ellenére azonban ezek az adatok, az egyenletes torzulás miatt, az alapvető viszonyok illusztrációjára mégis alkalmasnak tűnnek.

1881-ben Magyarország teljes lakosságának 36%-a – a férfiak 43%-a, a nők 30%-a – tudott írni és olvasni.¹² Heves ehhez képest hátramaradt, Borsod egy kicsit előrébb tartott, azonban az egyes felekezetek között a két szomszédos megye esetében is jelentős eltérés figyelhető meg.

ÖSSZES LAKOS és összes korosztály	1881			Nemek közti különbség	
	férfi	nő	mind	1881	1910
Heves	38.31%	26.46%	32.22%	11.85%-pt.	5.14%-pt.
Borsod	49.79%	35.13%	42.19%	14.67%-pt.	5.01%-pt.
Magyarország	42.86%	30.05%	36.35%	12.81%-pt.	7.57%-pt.
HEVES					
r.-kath.	34.30%	22.54%	28.24%	11.76%-pt.	5.25%-pt.
ref.	61.17%	49.68%	55.33%	11.49%-pt.	3.32%-pt.
izr.	65.77%	53.39%	59.52%	12.38%-pt.	4.05%-pt.
evang.	61.04%	61.26%	61.15%	-0.22%-pt.	8.05%-pt.
BORSOD					
r.-kath.	38.62%	24.73%	31.43%	13.89%-pt.	5.20%-pt.
ref.	62.18%	47.42%	54.43%	14.76%-pt.	4.51%-pt.
gör.-kath.	41.86%	23.16%	32.13%	18.71%-pt.	5.97%-pt.
izr.	63.04%	43.03%	53.29%	20.02%-pt.	5.42%-pt.
evang.	65.57%	57.87%	61.47%	7.70%-pt.	4.64%-pt.

1. táblázat: Alfabetizáció – 1881–1910

Hevesben átlagosan a lakosság kevesebb mint egyharmada tudott írni-olvasni. A zsidók 59.52%-a, a reformátusok 55.33%-a, a római katolikusok 28.24%-a

¹¹ 17. tábla: A népesség műveltségi foka, összevetve a hitfelekezettel. Népszámlálás, 1880 1. 1882: 356–385.

¹² 12. tábla: A népesség műveltségi foka. Népszámlálás, 1880 1. 1882: 226–227.

tartozott ebbe a kategóriába.¹³ Magasabb volt az írni-olvasni tudás szintje a kisebb létszámú evangélikus közösségben (61.26%). Szembetűnő volt tehát a különbség a római katolikusok és a többi felekezet között. A férfiak és nők írni-olvasni tudása között mind a háromnál csoportnál kb. 12%-pontnyi különbség volt megfigyelhető.

Borsod teljes alfabetizációs rátája már 1881-ben körülbelül 10%-ponttal magasabb volt a hevesi értéknél, és egyben az országos átlagot is meghaladta (42.19%, nemek közti szórás 13% körül). A reformátusok 54%-a, a zsidók 53%-a tudott írni-olvasni, a görögkatolikusoknak azonban csupán 32%-a, a római katolikusoknak pedig 31%-a. Érdekes módon Borsodban a nemek közti különbség nemcsak nagyobb volt a szomszédos Hevesénél, hanem felekezetspecifikusan is alakult. A római katolikusoknál 14%-ot tett ki, a reformátusoknál 15%-ot, a görögkatolikusoknál 19%-ot, a zsidóknál pedig 20%-ot. A kevés evangélikusnál egyébként csupán 8% volt a férfiak és a nők közötti különbség.

Nagyon röviden tehát annyit lehet megállapítani, hogy 1881 körül az elemi iskolai rendszer – ami az egyházak felelősségi körébe tartozott – nagyon eltérő kiépítésű és/vagy hatásfokú volt. Az a jelenség, hogy a férfi és a női alfabetizáció mértéke a felekezetek között jelentősen különböző volt, arra utal, hogy jelentős területi-kulturális különbségek is voltak abban a tekintetben is, hogy ki milyen nemű gyermekének a nevelésébe mennyit energiát fektetett be. Például az átlagban jól alfabetizált zsidók nyilván a fiúkra összpontosították energiáikat, ezzel szemben az evangélikusok viszonylag egységesebben iskoláztattatták fiú- és lánygyermeküket. Ez a jelenség azonban nem csupán a szülőkre, hanem az iskolafenntartóra is vonatkozott.

Harminc évvel később az alfabetizációs ráta már Hevesben is jelentősen emelkedett, körülbelül megduplázódott. 1910-ben az összlakosság 61%-a tudott írni-olvasni – a római katolikusok 59%-a, a reformátusok 74%-a, a zsidók 80%-a. A nemek közti különbség továbbra is lényeges volt, azonban nem egységesen ugyan, de csökkent. A reformátusok esetében csak 3%, a zsidóknál 4%, a római katolikusoknál pedig 5% volt a különbség a férfiak javára (átlag: 5%).

Borsod teljes lakosságának 63.48%-a tudott írni és olvasni 1910-ben. A kis evangélikus közösségnél ez az adat 75.95% volt, a zsidóknál 75.56%, a reformátusoknál 70.24%, a görögkatolikusoknál 61.61% és a római katolikusoknál pedig 58.87%. A nemek közti különbség Borsod esetében is 5%-pont körül mozgott. A legkisebb a reformátusoknál és evangélikusoknál (4.51%, illetve 4.64%), a legmagasabb pedig a görögkatolikusoknál (5.97%) volt.

¹³ 17. tábla: A népesség műveltségi foka, összevetve a hitfelekezettel. Népszámlálás, 1880-1. 1882: 1.

A felekezetek képviselete az egyes foglalkozási csoportokban

Az 1910-es évben nemcsak arról van adatunk, hogy a magyar lakosság általában hogyan oszlott el a különböző foglalkozási fő- és alcsoportok között¹⁴ a nők és a férfiak vagy a keresők és az eltartottak szerint, hanem ekkor azt is közölték, hogy az egyes anyanyelvi és felekezeti csoportok miből éltek, tehát miként oszlottak meg a felsorolt kategóriák szerint. Mivel Heves és Borsod vármegyében a lakosság túlnyomó többsége magyarul beszélt, a nemzetiségi helyett a felekezeti csoportokra érdemes koncentrálni, azt elemezve, hogy ki hol, önmagához képes felül vagy alul van reprezentálva. Mivel a felekezeti csoportok eltérő nagyságrendűek voltak, szükségszerű ezeknek egy-egy foglalkozáscsoportban megfigyelhető szerepét az összlakosságon belüli arányukra vonatkoztatni és ennek alapján összehasonlítani a képviseleti faktorukat. Összehasonlíttuk tehát az arányukat a megfelelő kereseti ágban az összkeresők közti arányukkal, és ennek alapján egy, a relatív túl- vagy alulreprezentációjukat szisztematikusan mérő faktort nyerünk.¹⁵ Hogy a vizsgálati eredmény jobban áttekinthető és az egyes kilengések jobban megfigyelhetőek legyenek, az eredményeket logaritmikus skálán mutatom be. Így nemcsak a közép szint körüli eltérések látszanak jobban, hanem a nagyobb kilengések is.

Egy másik megközelítés a foglalkozási elosztást elemezni arra nézve, hogy az egyes egyházak híveinek milyen volt az összetétele az elsődleges kereset, a megélhetési források szerint. Más szóval mennyire volt „teljes” egy-egy felekezet társadalmi piramisa, hol voltak a lakossági átlaghoz viszonyított esetleges eltérések. Ez a sajátosság pedig a foglalkozások megválasztásának esetében a preferenciákról éppúgy tanúskodhatott, mint az eltérő lehetőségekről.¹⁶

A tanulmány következő részében az első szempont szerinti eloszlást mutatom be a faktorelemzés eredményeinek felhasználásával. Elemzésemben csupán a kereső férfiak számarányait vizsgálom meg, mivel az adott időpontban gyakran ők voltak azok, akik ténylegesen fenntartották a családot, vagy jogi okok miatt föld- vagy cégtulajdonosként szerepeltek az összeírásokban. (Maga a táblázat – „A foglalkozási főcsoportok összevetve az anyanyelvvél és a vallással, törvényhatóságonként”¹⁷ – mindkét nem esetében keresők és eltartottak számát adja meg.) Azért döntöttem így, mert mindkét kategóriában – keresők

¹⁴ A foglalkozások rendszeréről, annak társadalomtörténeti problémáiról: Kövér 1998: 66–104.

¹⁵ Brandt 2005.

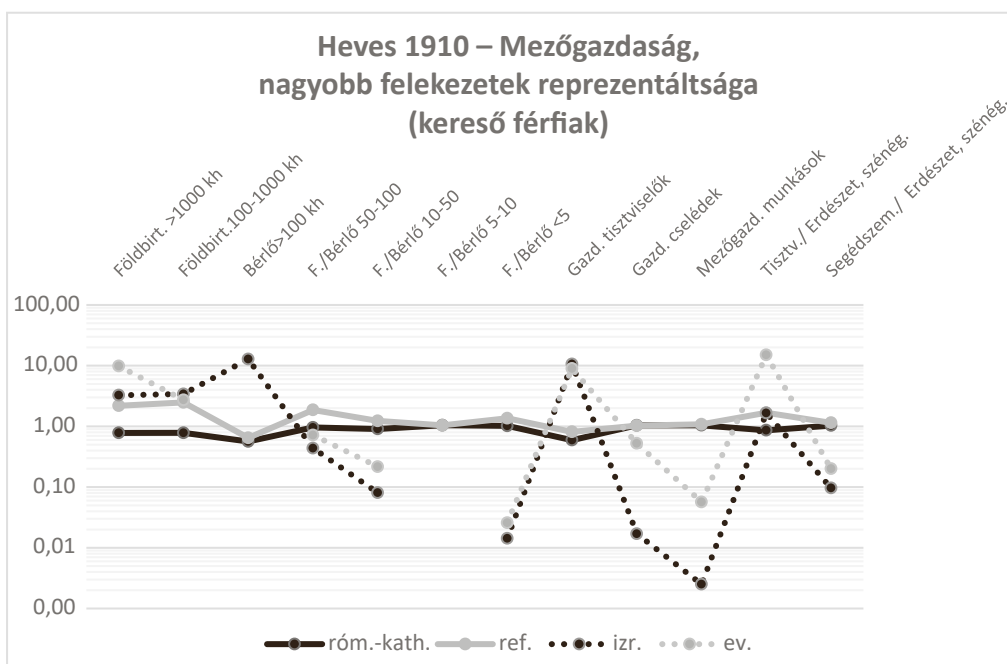
¹⁶ Brandt 2005.

¹⁷ 5. tábla: A foglalkozási főcsoportok összevetve az anyanyelvvél és vallással, törvényhatóságonként. Népszámlálás, 1910. 4. 1915: 330–443.

és eltartottak – lehetetlen a kiskorúak és a felnőttek megkülönböztetése. Mivel azonban az egyes felekezetek reprodukciós rátája, tehát a gyerekszám eltérő volt, valamint különböztek a szokásaik arra nézve, hogy ki milyen módon dolgozhatt házon kívül, ez az eljárás jobban összehasonlítható adatokat eredményez, mint a négy kategória – kereső, illetve eltartott férfi, kereső, illetve eltartott nő – összevonása.

Heves megye

Hevesben 1910-ben 279.700 lakos élt, közülük 137.708 fő volt férfi. A foglalkozásstatisztikában szereplő kereső férfiak száma 87.024 volt, akik közül 76.494 fő volt római katolikus, 6.715 református, 3.015 zsidó és 361 evangélikus.¹⁸

4. ábra: Heves 1910 – Mezőgazdaság¹⁹

A mezőgazdasági jövedelemből élő férfiak eloszlása látható a 4. ábrán. A római katolikus férfiak összlakosságon belüli arányukhoz képest (88.65% az összes kereső férfi között) alulreprezentáltak voltak a nagybirtokosok (1.000

¹⁸ 5. tábla, Népszámlálás, 1910. 4. 1915: 330–443. Ebben és a későbbi elemzésekben az egyéb felekezetek adatait nem veszem figyelembe. Csak a nagyobb felekezetek adatait szerepeltetem.

¹⁹ 6. tábla: Egyes fontosabb foglalkozási alcsoportok összevetve az anyanyelvvel és vallással, törvényhatóságokként. Népszámlálás, 1910. 4. 1915: 434–609.

hold feletti és 1000 és 100 kataszteri hold közötti kategóriában, 0.78–0.78)²⁰, valamint a nagybirtokot bérlők között (0.56).²¹ A katolikusok a 100 kataszteri hold alatti birtokkategóriákban a lakossági átlaguk körül szerepeltek. Enyhén az átlaguk alatt reprezentálódtak a 10 és 50 kataszteri hold közötti csoportban, enyhén felette pedig a 10 kataszteri holdnál kevesebbet birtoklók között. Szintén lényegesen kevesebben voltak a gazdasági tisztviselők (0.59), valamint az erdészeti tisztviselők sorai közt (0.86). Ez utóbbiak szakképzettséget követelő, de függőségi, azaz alkalmazotti munkaviszonnyal is járó foglalkozások voltak.

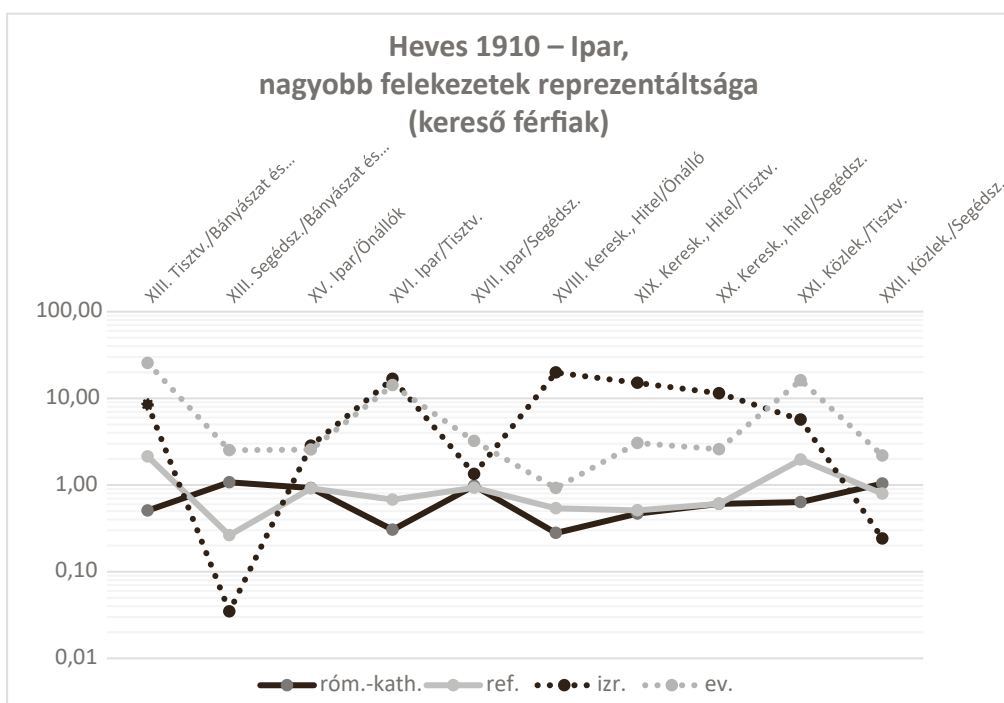
A gazdasági és erdészeti tisztviselők között az evangélikusok voltak túlréprezentáltak (8.96, illetve 15.03). Az erdészeti alkalmazottak között azonban az átlaguk több mint tízszeresével szerepeltek. A gazdasági tisztviselők csoportjában a zsidóknak is nagyon jelentős szerepük volt (10.64). Az izraeliták Heves megyében tisztán matematikai szempontból jó eséllyel tudtak izraelita nagytulajdonosnál, bérlőnél elhelyezkedni, hiszen az 1000 kataszteri hold feletti, illetve az 1000 és 100 kataszteri hold közötti birtokosok sorában a lakossági átlagukhoz képest több mint háromszorosan voltak felülreprezentálva (3.25 és 3.41). A bérlők között pedig még jelentősebb volt a lakossági arányukhoz mért szerepük (12.83). Az evangélikusok és a zsidók az 5 vagy 10 hold alatti gazdák és bérlők, valamint a mezőgazdasági munkások között jelentéktelen szereppel bírtak. Továbbá nagyon kevés evangélikus mezőgazdasági cseléd volt, zsidó pedig alig akadt.

A reformátusok társadalmilag különböztek az evangélikusoktól. A nagy földtulajdonosok közötti felülreprezentáltságuk nem volt olyan magas, de azért mégis többszöröse volt az össznépeségen belüli arányuknak. Az 1000 kataszteri hold feletti, illetve az 1000 és 100 kataszteri hold közötti birtokosok esetében több mint kétszeresen szerepeltek (2.19, illetve 2.48). A nagy bérlők között azonban alig fordultak elő (0.65). Amennyire a bérlők és tulajdonosok statisztikailag külön vannak kimutatva, a megyében tehát a reformátusok inkább nem béreltek földet, de a közepes birtokosi kategóriákban a lakossági átlagukhoz képest jelentősebben képviseltették magukat (az 50–100 kataszteri hold, illetve a 10–50 kataszteri hold között: 1.86, illetve 1.23). A kistulajdonosok és bérlők csoportjában azonban

²⁰ Az egyes foglalkozáskategóriák mögött, zárójelben szereplő 2 tizedesjegy pontosságú szám az adott kategória faktorszámát jelzi, a „faktor” kifejezést nem szerepeltetem.

²¹ Ezek a számok – itt és a következőkben – tehát mindig az egy kereseti csoportba sorolt, egy felekezethez tartozó férfiak foglalkozási csoportbeli arányát az e felekezethez tartozó férfiaknak az összes férfi lakosságon belüli arányához adják vissza. Ha pl. a nagybirtokosok között a római katolikus férfiak pont a férfi lakosság közti arányuknak megfelelően lennének képviselve, egyfajta eszményi egyenletes eloszlásban, akkor „1” lenne a faktor. Ha csak feleannyian vannak, mint az összlakosságban, akkor 0,5, ha pedig duplaannyian, mint az összes megvizsgált férfi között, akkor 1,5.

szintén jelentősebb képviselettel bírtak (1.36). A gazdatiszti szakma azonban elsősorban nem az ő pályájuk volt (0.81).

5. ábra: Heves 1910 – Ipar²²

Az ábra lapján látható, hogy a reformátusok, a zsidók és az evangélikusok a lakossági átlaguk többszörösével szerepeltek a bányászati tisztviselők között (2.14, 8.46, illetve 25.55). Jelentősek voltak az evangélikusok a segédszemélyzet körében is (2.52), de ennek a csoportnak a nagy többségét – a lakossági átlaguknak megfelelő módon – a római katolikusok adták. A reformátusok és a zsidók a bányászati segédszemélyzet körében alulreprezentáltak voltak (0.26, illetve 0.03). Az önálló iparosok között főleg a zsidók és az evangélikusok voltak túlreprezentálva (2.84, illetve 2.56), a reformátusok enyhén átlaguk fölött (1.25), a katolikusok pedig kicsit átlaguk alatt szerepeltek (0.92).²³

Az ipari tisztviselői, tehát a magasabban kvalifikált alkalmazotti lét kiemelt mértékben volt zsidó és evangélikus (16.78, illetve 14.19), kis mértékben

²² 5. tábla: A foglalkozási főcsoportok összevetve az anyanyelvvél és vallással, törvényhatóságokként. Népszámlálás, 1910. 4. 1915: 330–443.

²³ Félreértések elkerülése végett szem előtt kell tartani, hogy önálló az iparban mind az egyedül dolgozó boltos vagy mesterember, mind a néhány segédet foglalkoztató kisiparos, mind a nagyobb cég tulajdonosa is lehetett.

református (0.68) és minimálisan katolikus (0.30) terület. Kisebb mértékben az ipari segédszemélyzetnél is megfigyelhető volt ez a jelenség.

A „kereskedelem és hitel” kategóriában különböző munkakörök kerültek egymás mellé, hiszen ez alatt a cím alatt nagyon eltérő nagyságrendű cégek szerepeltek. Az önállóak körében a zsidók voltak azok, akik legmagasabban lakossági átlag feletti képviseléssel rendelkeztek (19.84). Az evangélikusok enyhén a lakossági átlaguk alatt szerepeltek (0.92), nagyon alacsony volt viszont a római katolikus és a református részvétel. A katolikusok lakossági átlaguk harmadával (0.28) a reformátusok pedig körülbelül felével voltak jelen (0.54). Ez a tendencia a tisztviselők esetében is fennállt (0.47, illetve 0.51) annyi különbséggel, hogy a zsidók nagyon magas szerepe mellett az evangélikusok részvétele is jelentősebb volt (15.07, illetve 3.05). A segédszemélyzet eloszlása is hasonlóan alakult. A „hitel és kereskedelem” területén a katolikusok a lakossági átlaguk alatt képviselték magukat. Kiemelten igaz volt ez az önállókra. Enyhén mérsékeltebben ugyan, de a reformátusok is kerülni látszottak ezt az ágazatot. Evangélikusok elsősorban a tisztviselők között szerepeltek. A zsidók pedig jelentősen túlreprezentálódtak a hitel és a kereskedelem önálló szereplői és a tisztviselők között.

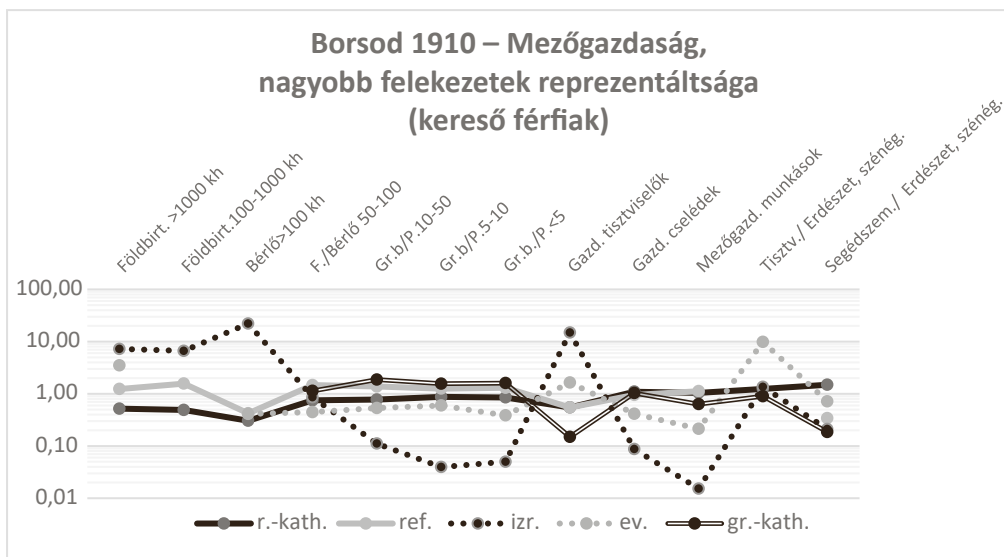
A közlekedés viszont olyan területnek bizonyul Hevesben, ahol a munkások között a katolikusok (1.04) és az evangélikusok (2.19) voltak túlreprezentálva. A tisztviselők között viszont a reformátusok (1.96), a zsidók (5.67) és az evangélikusok (16.15) szerepeltek az átlaguk felett. Az evangélikusok adatait azonban kis létszámuk miatt nem szabad túlértékelni.

Borsod megye

Borsodban 1910-ben 238.455 lakos, köztük 116.701 férfi élt. A kereső férfiak száma 74.571 fő volt, köztük 42.556 római katolikus, 24.553 reformátust, 3.462 görögkatolikus, 2.289 zsidót és 1.547 evangélikust tartott számon a foglalkozásstatisztika.²⁴

A borsodi mezőgazdaságban, a hevesihez hasonlóan a katolikusok a nagyobb földtulajdonosok és bérlők között alulreprezentálódtak. A 100–1.000 kataszteri holddal és az 1.000 kataszteri holdnál nagyobb birtokkal rendelkező tulajdonosok között, a kereső férfiak közti arányukhoz viszonyítva, körülbelül feleakkora arányban szerepeltek (0.49, illetve 0.52). A 100 kataszteri holdnál nagyobb birtokok bérlői között összarányuknak csupán nem egészen a harmadát érték el (0.3).

²⁴ 5. tábla, Népszámlálás, 1910. 4.

Alulreprezentáltságuk a kisebb birtokkategóriákban is fennállt, azonban a művelt terület csökkenésével kissé emelkedett a szerepük. Az 50–100 holdas gazdák között (birtoklás és bérlet) már a teljes foglalkoztatottakon belüli arányuk háromnegyedével szerepeltek (0.75), az 5–10 holdasoknál, illetve 5 holdnál kevesebbet művelők között kissé emelkedett a jelenlétük mértéke (0.87, illetve 0.85). Enyhén felülreprezentáltak voltak a gazdasági cselédek (1.10) és az erdészeti személyzet körében (1.24), ennél is jelentősebb volt a szerepük az erdészeti tisztviselők között, ahol másfelesen meghaladták az arányukat (1.45).

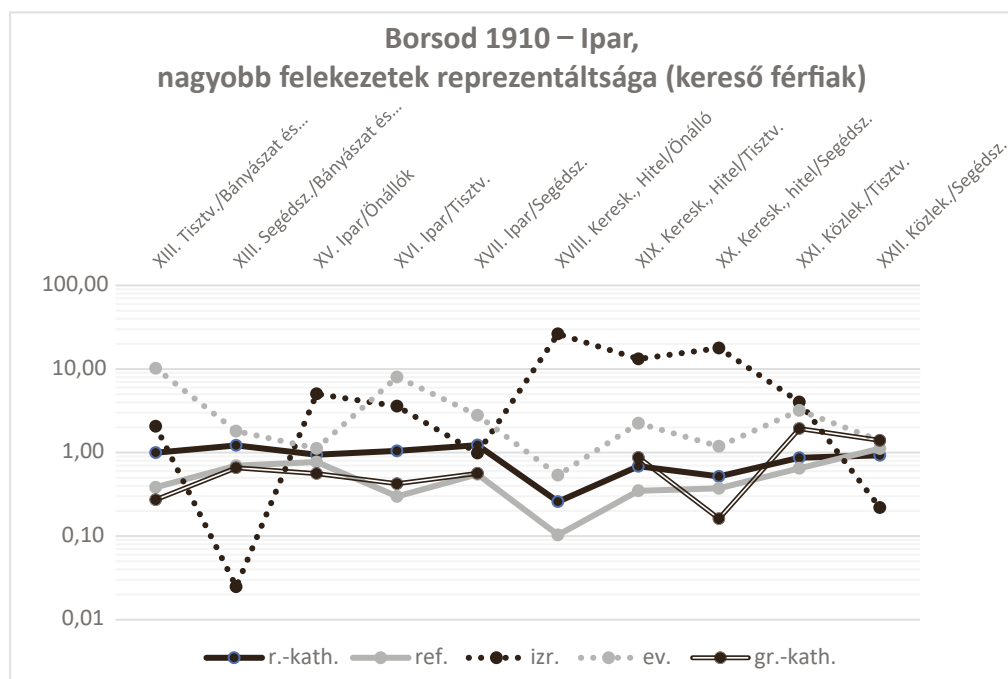
A reformátusokra kevésbé volt jellemző a földbérlet (a 100 kataszteri holdnál nagyobb birtokoknál: 0.42), azonban a kisebb és nagyobb birtokosok minden csoportjában némileg felül voltak reprezentálva (1.24 – 1.57). A gazdasági cselédek között enyhén alul- (0.95), mezőgazdasági munkások körében pedig enyhén felülreprezentáltak voltak. Az erdészettel és szénégetéssel foglalkozók között csak arányuk harmadával szerepeltek (0.34), és a gazdatisztek között is kevés volt a református (0.55).

Egyetlen görögkatolikus sem szerepelt a 100 hold feletti birtokosok és bérlet között. Jelentősebb szerepük volt az 50 holdnál kisebb földterülettel rendelkező birtokosok között (10–50 kataszteri hold: 1.87; 5–10 kataszteri hold: 1.56). A cselédek soraiban arányuknak megfelelően (1.03), a gazdasági munkások között pedig átlaguk alatt (0.64) voltak jelen. Görögkatolikus gazdatiszt pedig alig volt (0.15).

²⁵ 5. tábla, Népszámlálás, 1910. 4. 1915: 330–443.

Az izraeliták a 100 kataszteri hold, illetve az 1000 kataszteri hold feletti birtokkategóriában magasan felülreprezentálódtak (6.64, illetve 7.24), ennél is jelentősebb volt azonban a szerepük a nagybirtokok bérlői között (22.1). A 100 és 50 kataszteri hold közötti birtokkategóriában már kevesebben szerepeltek (0,86), az 50 hold alatti kategóriák mindegyikében elmaradt jelenlétük teljes arányszámuktól (0.11 – 0.05). Fontos volt a szerepük az erdészeti tisztviselők (1.36) és kiváltképp a gazdatisztek között (14.93).

A (nagyon kevés) borsodi evangélikus nem tekinthető „agrárfelekezet”-nek. Két nagybirtokos volt köztük (1000 kataszteri hold felett, 3.51), a többi birtokkategóriában azonban körülbelül a (férfi) lakossági átlaguk felével szerepeltek. Csupán a gazdatisztek (1.65) és az erdészeti tisztviselők (9.87) között volt jelentősebb a szerepük, ez azonban valójában mindkét esetben 5-5 személyt jelentett csupán.

7. ábra: Borsod 1910 – Ipar

A borsodi iparban foglalkoztatottak soraiban, a bányászati és kohászati tisztviselők között a zsidók a lakossági arányukat kétszeresen meghaladó mértékben szerepeltek (2.06), de még ezt is meghaladta az evangélikusok tízszeres értéke (10.19). Az evangélikusok képviselete, a római katolikusok mellett, a segédszemélyzet körében is jelentős volt (evangélikus: 1.81; római katolikus: 1.22). Ezen ágazat különböző pozícióiban a reformátusok alig dolgoztak (tisztviselők: 0.38;

segédszemélyzet: 0.7). A görögkatolikusok a tisztviselők és a segédszemélyzet körében szintén alulreprezentáltak voltak (0.27, illetve 0.66).

A szűkebb értelemben vett iparban a római katolikusok az átlaguk körül, az önállók körében enyhén alacsonyabb (0.94), az ipari tisztviselők (1.05) és a segédszemélyzet körében (1.23) pedig magasabb értékekkel szerepeltek. A görögkatolikusok ezekben a kategóriákban nagyjából az átlaguk felével voltak jelen. A reformátusok esetében pozíciótól független alulreprezentáció figyelhető meg. Ez alól az önállók jelentettek kivételt (0.77). Az önállók között azonban, a hevesi értékeket meghaladó módon, a zsidók voltak túlreprezentálva (5.04), mellettük az evangélikusok szerepe is nagyon jelentős volt (8.02). Az evangélikusok erős pozícióval rendelkeztek a tisztviselők (3.59) és az ipari segédszemélyzet soraiban is (2.8).

Az adatok alapján Borsodban a kereskedelem és a hitel közös kategóriájában a görögkatolikusok és a reformátusok esetében egyértelműen egyfajta „kerülési tendencia” rajzolódik ki, de jellemző volt ez kisebb mértékben a római katolikusokra is. Az önállók között egyáltalán nem volt görögkatolikus, a reformátusok szerepe is elenyésző volt (0.1), mellettük azonban római katolikus is alig akadt (0.26). A tisztviselők esetében kicsit enyhébben (református: 0.35; római katolikus: 0.69; görögkatolikus: 0.87), a segédszemélyzet körében pedig hasonló mértékben (görögkatolikus: 0.16; református: 0.37; római katolikus: 0.52) figyelhető meg ez a tendencia. Ezzel szemben az evangélikusok mind a szak-, mind a segédszemélyzet soriban arányuk fölött szerepeltek (2.24, illetve 1.19). A zsidók a hitel és kereskedelem minden beosztásában jelentős pozíciókkal bírtak, különösen igaz volt ez az önállók (26.29), a tisztviselők (13.21) és a segédszemélyzet esetében (17.3).

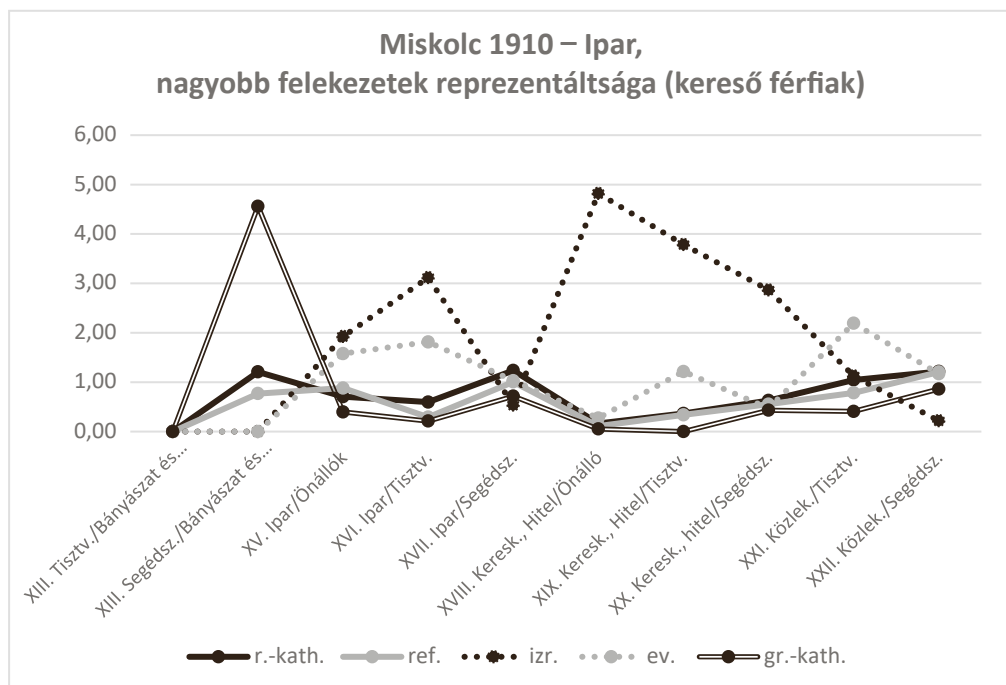
Miskolc

Miskolcnak 1910-ben 51.459 lakosa volt, köztük 25.944 fő volt férfi. A férfiak közül 17.513 fő volt kereső, köztük 7.251 római katolikus, 5.062 református, 3.211 zsidó, 1.067 görögkatolikus és 3.211 evangélikus.²⁶

Miskolc gazdaságában az őstermelés nem volt jelentős, ezért annak ismertetésétől eltekintek. Éppúgy elenyésző jelentősége volt a bányászatnak. A szűkebb értelemben vett iparban a római katolikusok csak a segédszemélyzet körében voltak túlreprezentálva (1.24). Az önállók és a tisztviselők között átlaguk alatt szerepeltek (0.71, illetve 0.6). Hozzájuk hasonló volt a reformátusok képviselője a segédszemélyzet (1.00), az önállók (0.88) és kifejezetten a tisztviselők között. Még kisebb volt a szerepe a görögkatolikusoknak, hasonló belső felosztással, az összes ipari kategóriában. Velük ellentétben azonban az izraeliták fontos

²⁶ 5. tábla, 1910. évi népszámlálás, 4, 330–433.

szeressel bírtak az önállóknál (1.92) és a tisztviselőknél (3.12), azonban alig szerepeltek a segédszemélyzet tagjai közt (0.54).

8. ábra: Miskolc – Ipar²⁷

A kereskedelem és a hitelélet foglalkoztatottainak körében a római katolikusok (0.42), a reformátusok (0.37), a görögkatolikusok (0.22) és az evangélikusok (0.56, bázis: 50 fő) lakossági átlaguk alatt voltak képviselve (bázis: 1.930 fő). Az evangélikusok a 389 tisztviselő között bírtak jelentősebb szereppel (1.22), egyéb pozícióban csak nagyon kevesen szerepeltek. A zsidók a 630 kereskedelmi és hiteltevékenységgel foglalkozó személy közül az önálló (4.82), a tisztviselők (3.79) és a segédszemélyzet soraiban (2.87) is nagyobb számban dolgoztak. A közlekedésügy 402 fős tisztviselői csoportja és 525 fős segédmunkaereje között az evangélikusok voltak legjobban felülreprezentálva (2.19, illetve 1.17). Ebben a foglalkozási csoportban a katolikusok is jelentősebb szereppel bírtak, igaz volt ez a tisztviselőkre (1.05) és a segédszemélyzetre egyaránt (1.22). Az utóbbi kategória soraiban egyébként sok református is megtalálható volt (1.2).

²⁷ Alapadatok: 5. tábla, Népszámlálás, 1910. 4. 1915: 330–343.

Összefoglalás, eredmények

Az alfabetizációs szintre visszatérve azt láttuk, hogy 1881-ben a két megye még jelentősen különbözött. Heves vármegyében főleg a római katolikus többség alacsony elemi képzési szintje, valamint a katolikus férfiak és nők közti tetemes különbség tűnt szembe. Nagyon hasonlóan alakult azonban az alfabetizációs ráta a két megye evangélikus és izraelita lakosai között. 1910-re ezek a különbségek legalábbis az elemi iskolázást tekintetében enyhültek. Inkább a felekezeti és nemi különbségek tendenciái maradtak meg. A felekezetek között kimutatható különbségek tartóssága miatt érdemes lesz majd megvizsgálni a felekezeti iskolarendszerek sajátosságait, annak megyei, illetve egyházmegyei kiépítettségét, az esetleges változásokat (iskolák államosítása, községi összevonása), valamint a regionális hagyományokat. Ezek a sajátosságok hatottak az egyházi tevékenységre is, hiszen a római katolikus egyház híveinek majdnem a felét csupán a szóbeli kommunikációs csatornákon érhette el. A reformátusoknál és a zsidóknál ez csupán a hívek körülbelül 25-30, illetve 20-25%-ára vonatkozott. Ez a jelenség azonban, a nem vallásos íráskor által, az egyházon kívüli gondolati befolyás versenyt is jelenthette.

Ezek a jelenségek nyilván a regionális és a családi megélhetési adottságokkal, pénzügyi helyzettel és a művelődésbeli preferenciákkal függtek össze. Heves és Borsod reformátusai 1910-ben egyfajta „agrárfelekezet”-et képeztek. Ebben az ágazatban voltak erősen reprezentálva, illetve megyebeli lakossági arányukhoz képest túlreprezentálva. A nagy- és közepes birtokosok között is szerepeltek, de a kisbirtokosok, mezőgazdasági cselédek és munkások között is jelen voltak. A bérlői létet kerülni látszottak, és viszonylag jó iskolázottságuk ellenére a gazdatiszti egzisztencia sem volt jellemző rájuk. Nem dolgoztak a hiteléletben, a kereskedelemben, a bányászatban, a kohászatban, és más ipari szakmákban sem volt jelentős a szerepük. Némi kivételt képezett ezalól a hevesi bányászati és kohászati tisztviselők közötti jelenlétük.

A két megye protestánsainak foglalkozásszerkezete hasonlóságot mutatott az országos adottságaikkal. A két nagy protestáns felekezet erős mezőgazdasági ágazati képviseltsége ott is fennállt. Országosan magas volt a református és világosan észrevehető volt az evangélikus túlreprezentáció az 1000 kataszteri hold feletti birtokosok között, de igaz volt ez a 100–1000 és 50–100 kataszteri holdas birtokkategóriákra is.²⁸ Egész Magyarországot tekintve a cselédek és a mezőgazdasági munkások soraiban is túlreprezentáltak a protestánsok. A reformátusok a bányászatban, az iparban, a kereskedelemben és a hitelügyben egyaránt alul

²⁸ Karner 1931; faktorelemzéssel (az összes keresőt szemlélve): Brandt 2005.

voltak reprezentálva. Az ipari, kereskedelmi és hitelügyi tisztviselők csoportjában is erősen a lakossági átlaguk alatt maradtak – ami a két északkeleti megyében is látszott. Országos szinten a reformátusok csupán az ipari önállók esetében közelítették meg a lakossági arányukat. Az evangélikusok kevésbé maradtak el a statisztikai átlaguktól a bányászatban és a kereskedelemben, sőt az ipari foglalkozások között enyhén afölött szerepeltek. A bányászati tisztviselők között majdnem az összlakossági arányuk kétszeresét érték el (1.87). Szintén fontos szerepük volt az ipari tisztviselők között is. Az ipari „önálló” kategória azonban kevésbé hangsúlyos evangélikus típus volt.²⁹ Az egyes statisztikai régiókban azonban nagyobb eltérések figyelhetők meg, még inkább igaz ez – ahogyan Borsod és Heves egyes részadataiban is látszott – a megyei szintre.

Ez a foglalkozásszerkezet – mind országos, mind Heves és Borsod megyei szinten – ellentmond Max Weber elvárásainak. Weber ugyanis az evangélikusok és mindenekelőtt a reformátusok között vélte felfedezni a tőketulajdonosok, a vállalkozók és a munkásság felső, tanult rétegeit, valamint a modern vállalatok magasabb, műszakilag, illetve kereskedelmileg kvalifikált személyzetének többségét.³⁰ Az ettől eltérő magyarországi viszonyok magyarázata egyelőre nincsen meg, nyitott kérdés a kutatók számára. Vajon – a mindenkor adott egzisztenciális adottságokon kívül – az önállóság eszméje, a függetlenségi vágy, mely tényezők a saját birtokon, műhelyben való gazdálkodás eszményeként vagy céljaként is szerepelhettek, lehetett az oka ennek a jelenségnek?

A hevesi és borsodi reformátusok szakmai, megélhetési eloszlásukat tekintve meglepően hasonlítottak a római katolikus szomszédaikra, annak ellenére igaz volt ez, hogy az utóbbiaknak alacsonyabb volt az iskolázottságuk. Jellemző volt azonban – Borsodban jobban, mint Hevesben –, hogy a római katolikusok a mezőgazdaságon belül inkább a kisebb birtokkategóriákban szerepeltek.

A görögkatolikusok, akik csak Borsodban alkottak nagyobb csoportot, megélhetésükre nézve szintén nagyon hasonlítottak a római katolikusokra. Azonban csupán az 50 kataszteri hold alatti birtokkategóriákban voltak képviselve, de a római katolikusokkal ellentétben, mindenütt enyhén az összarányuk felett voltak jelen. Az iparban, a hiteléletben és a kereskedelemben lakossági átlaguk alatti képviseletük volt, egyébként a három terület közül az ipar volt a jelentősebb.

A latin kereszténység felekezeteinek – római katolikusok, reformátusok, evangélikusok, az „egyebek” csoportját alkotó kisegyházak és protestáns közösségek tagjai – foglalkozásszerkezete, különbségeik ellenére, országos adatok tekintetében eléggé hasonlított egymásra. A rájuk általánosan jellemző

²⁹ Helyszűke miatt az értelmiségi szakmákra nem tértem ki. Ezekről országosan: Brandt 2005.

³⁰ Weber 1988: 18.

foglalkozásszerkezeti tendenciáktól igazán az ortodoxok, a görögkatolikusok és a zsidók tértek el. Azok a vallási közösségek, amelyek már hosszabb idő óta állami elismerést élveztek, akiknek a képviselői a magyar rendi társadalom részesei voltak, ott politikai participációhoz jutottak, voltak azok, amelyek – az 1910-es foglalkozásstatisztikát tekintve – leginkább egy közös átlag körül mozogtak.³¹ Az ortodoxok országos adataiban az erdélyi, illetve délmagyarországi viszonyok tükröződnek vissza, azon területek jellemzői, ahol azok többséget alkottak. A borsodi regionális kisebbségre azonban ettől eltérő viszonyok voltak jellemzőek. Ismét meg lehet tehát jegyezni, hogy az a jelenség, amely statisztikailag felekezeti sajátosságnak tűnik, történeti örökséggel, műveltségi hagyományokkal, helyi társadalmi és gazdasági adottságokkal is összefüggött.

A két megyében az evangélikusok és az izraeliták foglalkozásszerkezeti adatai tértek el leginkább a lakosságon belüli eloszlásuktól. Az evangélikusok az ipari ágazatokban, főleg a kvalifikált szakszemélyzet körében voltak jelentősen felül-reprezentálva, de aktívak voltak a hiteléletben és a kereskedelemben is. Nagyon kevesen éltek azonban ebben a két megyében, ők is részben az ipar fejlődésével párhuzamosan vándorolhattak be oda más régióból.

A zsidók lényegében az ipari ágazatokban és a nagy földtulajdonosok és bér-lők között bírtak jelentős képviselettel. Földműves alig akadt köztük, jelentősen felül voltak reprezentálva azonban a különböző ipari önállók – valószínűleg a modern értelemben vett vállalkozók – az ipari tisztviselők és a gazdatisztek között, valamint a hitel és a kereskedelem területén.

Ebből a részletes, de szinguláris statisztikából azonban az nem derül ki, hogy mi volt a helyzet húsz, harminc vagy akár negyven évvel korábban. Ezt családbio-grafiák, helytörténeti elemzések segítségével lehetne tisztázni. Családbiografiára elsősorban Budapestről és kisebb részben más városból van példa, a helyi társadalom rekonstrukciójára – lenyűgöző sokoldalúsággal – Szekszárd mezővárosról.³² Északkelet-Magyarországról e tekintetben – tudomásom szerint – egyelőre csak egy részletes egri vizsgálat áll rendelkezésünkre, amely a városi elit összetételét, változását, egyes városi csoportokkal való összefonódását vizsgálja meg 1848-tól a dualista korszak végéig.³³

³¹ Egyéb összefüggések: Brandt 2005.

³² Tóth 1989b: különösen 28–54, 72–123.

³³ Berecz 2023.

FORRÁSOK

- A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt.* 1882: 1. kötet. Az Athenaeum könyvnyomdája, Budapest.
- A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 4. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai.* 1915: (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 56.) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 5. Részletes demográfia.* 1916: (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 61.) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Berecz Anita 2023: *Földesúri jobbágyságok – városi polgárok: polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben.* Korall Kiadó, Budapest.
- Brandt, Juliane 2005: A weberi tézis és a magyarországi protestantizmus a 19. században. In: Molnár A. (szerk.): *Szellem és etika. A „100 éves a 'protestáns etika'” című konferencia előadásai.* Századvég Kiadó, Budapest, 115–127.
- Brandt, Juliane 2002: Konfessionelle und nationale Identität in Ungarn im 19. Jahrhundert: die protestantischen Kirchen. In: Schulze-Wessel Martin – Manner Hans-Christian (szerk.): *Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918–1939. Polen – Tschechoslowakei – Ungarn.* (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropas) Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 31–71.
- Brandt, Juliane 2003: Társadalomtörténeti vallástörténet. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris Kiadó, Budapest, 258–280.
- Brandt, Juliane 2005: A weberi tézis és a magyarországi protestantizmus a 19. században. In: Molnár Attila (szerk.): *Szellem és etika. A „100 éves a 'protestáns etika'” című konferencia előadásai.* Századvég Kiadó, Budapest, 115–127.
- Brandt, Juliane 2022: Konfession und Ethnizität in Ungarn zu Beginn des 20. Jahrhunderts auf Landesebene und in einzelnen Regionen: Gemeinsame Nenner oder widersprüchliche Bindungen? *Acta Ethnologica Danubiana* (25.) 2023. 215–231.

- Hroch, Miroslav 1968: Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. *Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica* (24.) Universita Karlova, Praha.
- I.Tóth Zoltán 1946: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada: 1697–1792*. Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest.
- Karner Károly 1931: *A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában*. (Theologiai Tanulmányok 14.) Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, Debrecen.
- Kehrer, Günter 1988: *Einführung in die Religionssoziologie*. (Die Theologie.) Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Kövér György 1998: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. (Osiris Tankönyvek 2.) Osiris Kiadó, Budapest.
- Tóth Zoltán 1989a: *Szekszárd társadalma a századfordulón: történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth Zoltán 1989b: Szekszárd a dualizmus korában (1867–1918). In: Balog János (szerk.): *Szekszárd város történeti monográfiája*. Szekszárd Város Tanácsa, Szekszárd, 253–348.
- Turczynski, Emanuel 1976: *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*. (Geschichte und Gesellschaft. Bochumer Historische Studien 11.) Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf.
- van Dülmen, Richard 1980: Religionsgeschichte in der Historischen Sozialforschung. *Geschichte und Gesellschaft* (6.) 1. 36–59.
- Weber, Max 1988: Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. In: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 17–206.

VÁMOSI KATALIN**APOSTOLI BUZGÓSÁGÚ APÁTPLÉBÁNOS A FELSŐMISKOLCI PLÉBÁNIÁN – HAHODI RÉTAY KÁLMÁN KULTÚRMISSZIÓJA**

A Pastor with Apostolic Zeal at the Upper Miskolc Parish – The Cultural Mission of Kálmán Réтай of Hahod. On 14 September 1909, Kálmán Réтай of Hahod assumed leadership of the Upper Miskolc parish (today the Parish of Saint Anne), succeeding György Zábrátzky, who had been appointed to the Lower Miskolc (Mindszent) parish. By that time, Réтай already had a notable record of cultural mission work. He had served as editor of Egyházi Műipar (Ecclesiastical Applied Arts), a journal of ecclesiastical applied arts published in Budapest, and during his tenure at the parish of Borsodszirák, he had established both a public library and a Christian Consumer Cooperative. He was also an active member of the Pázmány Association of Catholic Writers and the National Association of Catholic Circles.

Already in 1909, Réтай expressed to his parishioners in Miskolc his intention to unite the city's Catholic community through cultural engagement. As parish priest of Upper Miskolc, he went on to found the Miskolc Catholic Reading Circle, later known simply as the Catholic Circle, serving as its president. He also oversaw the construction of their community cultural center and launched the monthly journal Miskolci Katolikus Tudósító (Catholic Reporter of Miskolc). The significance of this publication is underscored by the fact that even before the First World War, it inspired similar Catholic periodicals in cities such as Kassa, Bártfa and Nagyszeben, following the model Réтай introduced in January 1912.

Keywords: Upper Miskolc Parish, Catholic Circle, cultural mission, Egyházi Műipar (Ecclesiastical Applied Arts), Miskolci Katolikus Tudósító (Catholic Reporter of Miskolc)

Az alsómiskolci apátplébános, Blazsejovszky Ferenc 1909 áprilisában foglalta el az egri székesfőkáptalan kanonoki székét,¹ helyére – Samassa József egri érsek javaslatára – a kegyúr, azaz a Magyar Királyi Kincstár, személy szerint Wekerle

¹ Vámosi 2018: 133.

Sándor pénzügyminiszter a pályázók közül legalkalmasabbnak Zábrátzky² György felsőmiskolci plébánost találta. A tizenhárom pályázó között harmadik helyen a borsodsziráki plébános, Réta Kálmán is szerepelt. Jellemzésében a következők álltak: „*képzett buzgó lelkipásztor, a nép jólétén fáradhatatlanul munkálkodik, irodalmilag is tevékeny, tiszta életű.*”³ Az 1888. június 26-án Egerben pappá szentelt Réta Kálmán számára nem volt ismeretlen az alsómiskolci plébánia – részben emiatt is pályázott ide –, hiszen hitoktató káplánként, majd vezető segédlelkészként három évet szolgált itt 1895-től.⁴ Ezen időszak alatt a miskolci római katolikus nőegylet⁵ titkári posztját is betöltötte, illetve több hónapig Szirmabesenyőn mint ideiglenes lelkész helyettes működött. A miskolc-alsóvárosi kápláni szolgálatot követően is tartotta egykori híveivel a kapcsolatot, miután 1898. június 15-én Borsodszirákra nevezték ki. Irodalmi tevékenysége is itt, a borsodi településen kezdett el kiteljesedni: 1900-ban a Hóvirág című alkalmi lapot szerkesztette (Bottlik Józseffel együtt), majd 1907-től az Egyházi Műipar című iparművészet szaklapot,⁶ illetve az Egri Egyházmegyei Irodalmi Egyesület kiadásában megjelent Egri Népkönyvtár első sorozatát.⁷

1909. április 14-én Samassa József érsek pályázatot hirdetett a megüresedett felsőmiskolci plébánosi helyre. Réta Kálmán – miután előző évben sikertelenül pályázott az alsómiskolci javadalomra – ide nyújtotta be pályázatát,⁸ végül a hat pályázó közül őt választották ki felsővárosi plébánosnak, hivatalba lépése 1909.

² Zábrátzky formában is találkoztam nevével a forrásokban, de a leveleit ő maga Zábrátzky Györgyként írta alá. Zábrátzky György 1908 novemberében, a pályázat beadásakor már tíz éve, 1898. november 7-től szolgált a felsőmiskolci plébánián. EFL AP ZG 6027/1898.

³ EFL AP ZG 1365/1909.

⁴ Réta Kálmán tíz év kápláni szolgálat után – amelyet (1888. június 30-tól) Mátraballán, (1889. október 11-től) Harsányban, (1890. április 9-től) Detken, (1892. december 16-tól) Jászárokszálláson és utolsó alkalommal (1895. szeptember 17-től) az alsómiskolci plébánián töltött el – került első plébánosi helyére, Borsodszirákra. EFL AP ZG 1365/1909. 1900. november 8-án itt alapította meg a (127 tagú) Szirák és vidéke keresztény fogyasztási és értékesítő szövetkezetet, amelynek célja volt tagjait olcsó és jó minőségű háztartási és gazdasági cikkekkel ellátni és ehhez helyben áruraktárt felállítani. 1901. április 30-án a szomszédos Berentén, majd május 10-én Finkén szintén létrehozott ugyanilyen szövetkezetet.

⁵ Miskolcon 1898-ban adták ki jelentését a miskolci római katolikus nőegylet munkájáról. Hadobás 2005: 91–92.

⁶ Réta és Benedek egyházi műiparintézetének házilapja 1900. január 15. – 1913. március 3. között havonta – kezdetben 15-én, majd 30-án – jelent meg. Az induláskor Aczél Lajos, 1900. október 15-től Cziklay Lajos szerkesztette, 1907. február 28-tól tőle vette át Réta Kálmán a munkát, aki a lap megszűnéséig, 1913. március 3-ig nemcsak a szerkesztési feladatokat, hanem a kiadást is végezte. Hittudományi Folyóirat 1909: 539.

⁷ Réta Kálmán borsodsziráki lelkész 1908. november 11-én írt beadványa a megüresedett alsómiskolci plébániára kiírt pályázatra. EFL AP ZG 1365/1909.

⁸ Samassa József egri érsek 1909. április 14-én keltezett VI./1977. számú körlevelében hirdette meg a megüresedett felsőmiskolci plébániai javadalomra a pályázatot. EFL AP MF 1900–1923. 2209/1909.

szeptember 16-án történt meg.⁹ Beadványában a következő indokokat sorakoztatta fel kérelme mellett: nagyobb szolgálatára lehet az egyháznak a vegyes vallású városban, ahol a lelkipásztori teendők elvégzése után fennmaradó szabadidejében többet foglalkozhat irodalommal, mivel a mezőgazdasággal együtt járó gondok és bajok nem foglalják le, ugyanis falun a gazdasági teendők idejének java részét lekötötték. Ezenkívül nem egymagának kell minden feladattal megbirkózni, hiszen Miskolcon káplánok segítik majd szerteágazó munkáját. Az irodalmi munkához szükséges eszközök is jobban rendelkezésére állnak itt, mint faluhelyen, így ezeket a teendőket sikeresebben végezheti a városban, azaz a katolikus folyóiratokban megjelenő írásait könnyebben publikálhatja, és a lapok szerkesztését, illetve kiadásukat is gördülékenyebben végezheti. Legújabb tervei között hitszónoklati folyóirat alapítása szerepelt az egyházmegyei papság bevonásával.¹⁰

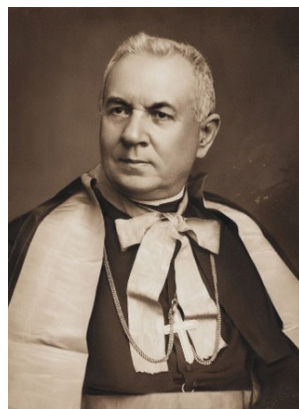
Rétay Kálmán (Pest, 1865. október 10. – Budapest, 1946.

február 2.) apátplébános, esperes portréja

(fotó, papi szolgálat a miskolci Szent Anna-plébánián:

1909–1940.),¹¹ Szent Anna Egyházközség Kolping-háza,

Miskolc (Felvétel: Mészáros Viktória)

⁹ EFL AP MF 5017/1909., EFL AP MF 1900–1923. 3240/1909. Pályázók voltak rajta kívül: Kucsera Ferenc hajdúdorogi lelkész, Perényi László főszékesegyházi káplán, Demeter István pusztagyendai h. káplán, Csepela Lajos ózdi káplán és Meyer Béla sajószögedi plébános. Az Egyházmegyei Hivatal listázta és rangsorolta a pályázókat, első helyen ajánlotta Wekerle Sándor pénzügyminiszternek a plébániai hely betöltésére Rétay Kálmánt, utána Kucsera Ferencet, majd Csepela Lajost. Indoklásuk szerint a pályázók közül Rétay Kálmán a legméltóbb a tapintatot és felkészültséget igénylő plébánia vezetésére, ezért őt ajánlották első helyen buzgó, fedhetetlen életvitele, a társadalmi mozgalmakkal szemben avatott, sikeres, önzetlen, meggyerő modora és műveltsége, dicséretes szorgalma alapján.

¹⁰ Rétay Kálmán borsodsziráki lelkész 1909. április 29-én írt beadványa a megüresedett felsőmiskolci plébániára kiírt pályázatra. EFL AP MF 3240/1909.

¹¹ Tizenegy év borsodsziráki papi szolgálat után harmincegy éven keresztül a felsővárosi egyházközséget vezette egészen nyugdíjazásáig, 1940. július elsejéig. Két évvel korábban, 1938-ban tartotta aranymiséjét a miskolci Szent Anna-templomban. Esperessé 1921-ben választották meg, majd két évvel később poroszlói címzetes apáttá nevezték ki. Igazgatósági tagja volt a Katolikus Körök Országos Szövetségének, levelező tagja a Múzeumi Bizottságnak, rendes tagja a katolikus írókból tömörült Pázmány Egyesületnek és a Lévy József Egyesület irodalmi szakosztályának, a Miskolci Nemzeti Kaszinónak, valamint választmányi tagja az Egri Egyházmegyei Irodalmi Egyesületnek. Érdekelték a város és vármegye ügyei is, Borsod vármegye törvényhatósági bizottságába 1888-ban választották be. 1928-ban Miskolcon adták ki az általa szerkesztett jubileumi emlékkönyvet a felsővárosi egyházközség százéves fennállása alkalmából, egy évvel később pedig „A Miskolc-felsővárosi Oltáregyesület szervezete és működése” című kiadványa jelent meg. Dobrossy 2002: 153.

Felsővárosi Szent Anna-templom és -plébánia (1908., képeslap,
Herman Ottó Múzeum HTD Ltsz.: 73.472.1.13.)

Minden bizonnyal hasonló újságról álmodott, mint a Miskolci Katolikus Egyházi Tudósító¹² – a miskolci katolikus egyházak, tanintézetek és egyesületek hivatalos közlönye –, amelynek első számát 1912. január 15-én volt lehetősége megszerkeszteni és a felsőmiskolci plébánián kiadni. Bevezetőjében azonnal meg is fogalmazta a folyóirat célját: *„A katolikus egyesületek tevékenysége, az azokban nyilvánuló szellem és a vallás erényeinek gyakorlása kelti föl leginkább az emberekben az öntudatot, egyházához való ragaszkodását és a bátorságot szent hitünknek bárhol és bárki előtt való megvallására. Ily értelemben a katolikus egyesületi élet a modern magyar katholicizmus fellelője. Minden egyesület egy-egy őrtálló katona, ki a Herkulaneum romjai alatt talált római katona kötelességtudásával áll az őrhelyén. Ezen eszmék szolgálatában fog állni lapunk, mely mint a miskolczi kath. intézmények hivatalos közlönye havonként kétezer példányban hagyva el a sajtót, a hitélet emelését, híveink között az összetartozandóság érzetének ápolását és fejlesztését, a helyes felvilágosodás terjesztését, az egyesületi élet ismertetését tűzte ki feladatául, amivel nemcsak a szorosan vett katolikus egyháznak, hanem társadalmunk*

¹² A Miskolczi Katolikus Egyházi Tudósító 1912. január 15-től 1934. december 15-ig havonta jelent meg 2 hasábján, 16 oldalon. Rétyai Kálmán volt az alapítója, felelős szerkesztője és kiadója is a lapnak, sokszor a kiadás költségeit is saját maga finanszírozta. Az 1920-as években megjelenő lapokba pontosan a megjelentetés összegének csökkentése miatt egyre több hirdetés került be. A szerkesztői feladatokat 1917. április 1-től Mikes Lajos vette át tőle, majd 1919. január 1-től a Szent Anna-plébánia káplánjai. <http://lexikon.katolikus.hu/M>

összességének is hasznos szolgálatot vélünk tenni. És ebben a munkánkban soha nem fog más érdek vezetni bennünket, mint a lelkek iránt való szeretet."¹³

Nemcsak a felsőmiskolci egyházközség eseményeiről, iskoláiról, a hitbuzgalmi egyesületeinek, illetve a Miskolci Katolikus Körnek és a Felső-miskolczi Dal- és Önképzőkörnek a tevékenységeiről, jótékonyági teadélutánjaikról, dalversenyeikről számolt be a minden hónapban megjelenő lap,¹⁴ hanem a helyi római és görögkatolikus intézmények, egyesületek és világi egyletek munkáiról is, többek között 1913-ban a Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület negyedik alkalommal megrendezett négyhetes University Extension, Szabad Egyetem tanfolyamának előadásairól és felkért előadóiról, említhető közülük például Prohászka Ottokár és Istvánffy Gyula neve.¹⁵

Egyesületi élet címen külön rovata indult a lapnak, amelyben a szerkesztő ismertette az egyletek működését, vezetőik névsorát, közölte gyűléseik lefolyását, kimutatásait, terveiket. Tájékoztatta az olvasókat például a katolikus nőegylet választmányi gyűlésén történetekről, többek között arról is, hogy az egyesület hivatalos közlönyévé választotta a Miskolci Katolikus Egyházi Tudósítót, és havonként 250 példány átvételére kötelezte magát. A nőegylet minden tagjának postán küldték el az újságot. Novák Ernő javaslatára a Miskolci Katolikus Olvasókörnek is hivatalos közlönye lett a lap, 200 példányt rendeltek meg belőle, amelyet a tagok között osztottak ki. Kérést is intézett az egyletek felé Réta Kálmán, azt szerette volna elérni, hogy közleményeiket küldjék el a szerkesztőségbe, azaz kellő anyaggal, információval lássák el a rovatot.¹⁶

Beszámolt a lap az Országos Ifjúsági Madárvédő Liga kötelékében a felsőmiskolci egyházközség tanítóinak buzgólkodása folytán megalakult Ifjúsági Madárvédő Ligáról is, amelynek diák tagjai fogadalmat tettek, hogy a madarakat megbecsülik, mindenfajta háziállattal alázattal, kíméletesen és szeretettel bánnak, azokat nem kínozzák és nem bántalmazzák.¹⁷

A sajtó mint új nagyhatalom lépett előtérbe ebben az időben, így működése nem volt elhanyagolható tényező a katolikusok számára Réta Kálmán szerint

¹³ Miskolci Katolikus Egyházi Tudósító. 1912. január 15. 2–3.

¹⁴ 1915-ben az első kilenc hónapban szünetelt a lap kiadása. Az első szám 1915 októberében jelent meg a hónap első napján, az ezt megelőző időszakban minden hónapban 15-én adták ki.

¹⁵ Miskolci Katolikus Egyházi Tudósító 1913. február 15. 36, 56. Katolikus Egyházi Tudósító 1913. április 15. 36–38. A Szabad Egyetem további előadássorozatairól is beszámoltak a lapban. Miskolci Katolikus Egyházi Tudósító 1913. november 15. 204–205., 1914. február 15. 47.

¹⁶ Miskolci Katolikus Egyházi Tudósító 1912. január 15. 9–10, 12.

¹⁷ Miskolci Katolikus Egyházi Tudósító 1912. január 15. 9. A felsővárosi plébániához tartozó Római Katolikus Iskola tanítói tanulóikkal csatlakoztak az Ifjúsági Madárvédő Ligához.

sem – jól példázza ezt folyóirata –, hiszen sok emberhez eljutott általa a katolikus igehirdetés és üzenet. A katolikus sajtó felvirágoztatása vezérelte a Miskolcon élő katolikus nőket a budapesti alapítású Katolikus Sajtóegyesület Fővárosi Hölgybizottsága nevű szervezet miskolci fiókjának létrehozására 1912-ben. E lelkes, ügybuzgó és Krisztus szeretetétől vezérelt apostoli testület célként tűzte ki a tisztességes, erkölcsös, keresztény sajtótermékek terjesztését, a hit és erkölcs megerősítését szolgáló, igaz magyar hazafiakat és honleányokat nevelő újságok, folyóiratok pártolását.¹⁸

A felsővárosi plébánián 1910. március 2-án alakult meg Miskolc legelső, katolikus templomon kívüli társadalmi egyesülése, a Miskolci Katolikus Olvasókör – az átszervezést követően, 1913. június 16-tól Miskolci Katolikus Kör –, amelyet lelkesen fogadtak és tevékenységéről szintén beszámoltak a katolikus tudósítóban, például a választmányi gyűlésükről a lap első évfolyamának legelső számában. Tagjai csekély tagsági díj befizetését követően négy hétre könyveket kölcsönözhettek folyamatosan gyarapodó könyvtárukból, ami 1911-ben közel 900 kötetes volt, és 163 tag 1900 esetben vette igénybe szolgáltatásukat.¹⁹ Az elnökség 1912-ben adta ki az utolsó két évben vásárolt, illetve adományozással a könyvtárba került új könyvek jegyzékét.²⁰

Rétay Kálmán, a kör alapító elnöke és vezetője²¹ társaival együtt az olvasást a műveltség fejlesztésében, a széles látókör kialakításában, az információszerzésben, a hozzáállás, magatartás formálásában és a szabadidő kulturált eltöltésében egyaránt fontosnak tartotta. Hasonlóképpen támogatták a különféle művészeti tevékenységek gyakorlását, ugyanis hitre gyakorolt hatásukat mérvadónak tekintették. A Katolikus Kör elnökének, Novák Ernőnek az írásából is kiderül ez, aki szerint *„a zenében, költészetben, festészetben felülemelkedik az a tiszteletreméltó irány, amely a rombolók félszeg törekvéseivel szemben az emberi ideált, a magasabb szellemi lényhez méltó színvonalat szolgálja. És az ekként elért eredmény visszahat a hitéletre, fokozza annak belső erejét.”*²²

¹⁸ Miskolczi Katolikus Egyházi Tudósító 1912. december 16. 184. Bangha Béla jezsuita szerzetes kezdeményezésére alakult meg a Katolikus Sajtóegyesület Fővárosi Hölgybizottsága, céljuk volt egy katolikus sajtóalap létrehozása és az egészséges vidéki sajtó megteremtése.

¹⁹ Miskolczi Katolikus Egyházi Tudósító 1912. június 15. 102, 104.

²⁰ Miskolczi Katolikus Egyházi Tudósító 1912 november 15. 170. Rétay Kálmán mellett számos neves ember ajándékozott kiadványokat a körnek, így például említhető Mihalik József királyi tanácsos, múzeumi és könyvtári országos felügyelő neve, „kinek jóakaratából bírja Kath. Körünk gazdag tartalmú kultúrkönyvtárát” – írta Rétay Kálmány a lapban. Miskolci Katolikus Egyházi Tudósító 1914. 02. 15. 46.

²¹ Alapító elnök volt rajta kívül még Edeleny Árpád főgondnok és Polónyi Gyula főfelügyelő. (Rétay 1928: 178.)

²² Miskolci Katolikus Egyházi Tudósító 1912. január 15. 4–5.

A kör négy éven keresztül azokat a katolikusokat tömörítette egy csoportba, akik a katolikus hitet és erkölcsöt akarták megélni saját életükben, családjuk és ismerőseik körében, illetve kötelességeiket is vallásos, hazafias buzgósággal igyekeztek teljesíteni, valamint a közművelődés eszközeit fölhasználva a magán-, társas és közélet minden terén vallási, polgári jogait, igaz érdekeiket szilárdan, összefogva kívánták megóvni.²³ A kör sokféle programot szervezett a vallástalanság és erkölcstelenség ellensúlyozására, 1911-ben négy felolvasást tartottak, rendeztek tárgysorsjátékot, Erzsébet-estélyt, bált, pásztorjátékot, társas összejövetelt, a görögkatolikus templom építési költségeihez hozzájárulásként műkedvelő előadást, ismerkedési estet, és megszervezték a társadalmi és irodalmi szakosztályukat.²⁴ Taglétszámuk 1911 végén összesen 562 fő volt, ebből 383 rendes, 28 külsős és 151 pártoló tag.²⁵

A kultúrára szomjazó munkások lelkesedésének, buzgóságának köszönhetően alakult meg 1913-ban hazafias és vallásos egyesületük, a Felsőmiskolci Dal- és Önképzőkör. A Miskolci Katolikus Egyházi Tudósító így írt a kör megalakulásáról: *„Üdvös mozgalom indult meg a felső-városrészben az iparosok és munkások között az irányban, hogy egyesületté szervezkedve dalkör-, zenekar- és műkedvelői osztállyal bíró kört alakítanak. A tagok a maguk lelki nemesítése, művelése végett igénybe veszik a Kath. Olvasókör jól felszerelt könyvtárát, a kellő hanganyaggal rendelkezők közül dalkört alakítanak, zenekart szerveznek, a szív vidámítása, az Isten dicsőítése, a kegyelet lerovása és esetleg jótékony célra való közreműködés céljából is, továbbá műkedvelői előadásokat rendeznek. Az iszákosság, kártya s más ártalmas szenvedélyek ellen egész erővel, a legjobb akarattal fölveszik a küzdelmet. Az új kör 1913. február 19-én alakult meg. Tiszteletbeli elnöke Póta László kántor-tanító, ügyvezető elnök Schirger Antal, alelnök Rembeczky Miklós. (...) Védnökének a kör felkérte Rétay Kálmán plébánost, Knaute Rezső hitközségi főgondnokot és Mikulecz János dr. gyári orvost.”*²⁶ Rétay védőszárnya alá vette az együletet, *„alakulásában támasza volt, első lépéseiben buzdította és később is pénzzel, bútordarabokkal és könyvekkel segítette”*.²⁷

²³ Miskolczi Katolikus Egyházi Tudósító 1912. június 15. 90.

²⁴ Rétay 1928: 176.; Miskolci Katolikus Egyházi Tudósító 1912. január 15. 11.

²⁵ Miskolci Katolikus Egyházi Tudósító 1912. január 15. 12. Bérelt helyiségben működtek, ami hol az alsóvárosi plébániához, hol a felsővárosihoz volt közelebb, emiatt hol az alsóvárosiak, hol a felsővárosiak morzsolódtak le a körből, ennek köszönhetően csökkent a taglétszámuk. Ezenkívül kiváltak a körből a munkások és megalapították saját egyesületüket, a Felsőmiskolci Dal- és Önképzőkört. Tagjai viszont 1913. február 22-én mint pártoló tagok beléptek az olvasókörbe, és többen közülük a Katolikus Férfi Ligához is csatlakoztak. Az olvasókör a világháború kitörése után, 1914. szeptember 26-án szűnt meg a nehéz anyagi körülmények miatt. Eladták ingóságait és felmondták klubhelyiségük bérletét is. Rétay 1928: 178, 188.

²⁶ Miskolci Katolikus Egyházi Tudósító 1913. március 15. 55–56.

²⁷ Rétay 1928: 182.

Az önképzőkör tagjai a diósgyőri vasgyár és a város belső részén lakó munkások, kisiparosok, illetve más alsóbb osztályokhoz tartozók közül kerültek ki. Póta László kántortanító irányításával igazi egyesületi életet alakítottak ki, műkedvelő előadásokat tartottak, kabarékat, tudományos előadások rendeztek és felléptek a népszerű Póta László vezette dalárdával. A Miskolci Katolikus Kör megszűnése után könyvtárukat és hagyományait is megörökölték és megőrizték.²⁸

A világháború éveit követően, káplánjuk reformjainak köszönhetően ismét új erőre kapott az egyesület, többek között Király Kálmán ötlete alapján 1925-ben saját zászlót szenteltek. Az ünnepi eseményhez kapcsolódóan dalversenyt hirdettek, ahol a dalárdák mérték össze tudásukat. Az anyagi hasznot hozó rendezvényen már felmerült a gondolata egy új székház építésének a régi szűkös klubhelyiség helyett. A megvalósításban segítségükre volt Hodobay Sándor miskolci polgármester, akitől ingyen telket kaptak a templom közelében, a Szent István utcán, és a főispán, Mikszáth Kálmán, aki téglát és faanyagot szerzett az építkezéshez, illetve közbenjárására a Földművelésügyi Minisztérium és más minisztériumok is jelentős anyagi támogatással járultak hozzá a költségekhez. A miskolci intézmények – mint a Miskolci Takarékpénztár, a Borsod-Miskolci Gőzmalom – és a helyi lakosok közül többen szintén nagyobb összegeket adományoztak a munkákra. Árva Pál műépítész ingyen vállalta a kultúrház tervrajzának elkészítését.²⁹

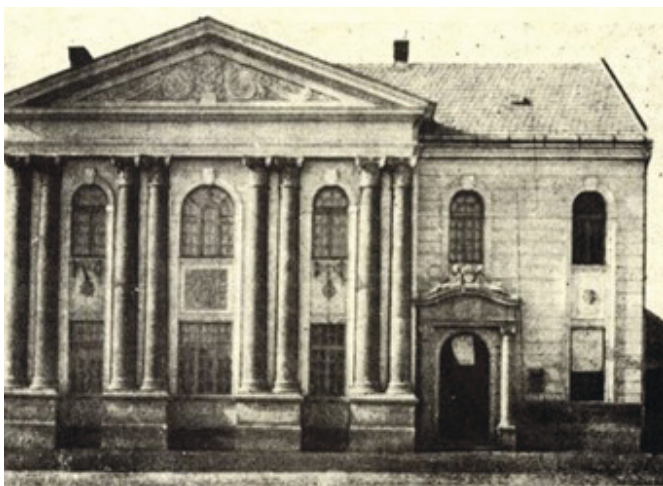
A kultúrház alapkövét a felsővárosi egyházközség ünnepségén, 1928. szeptember 9-én ünnepélyes keretek között tette le és áldotta meg Szmrecsányi Lajos egri érsek. A dalkör pár hónappal később, 1928. november 25-én már birtokba is vehette a sajtó által a munkások díszpalotájának nevezett épület jobb szárnyát, homlokzatán a művészet szimbólumával, a lanttal, belső részén gondnoki lakással, színpaddal ellátott nagyteremmel, olvasó-, könyvtár- és játéktérrel.³⁰ A másik szárnyat a következő év tavaszán tervezték felépíteni, de ez pénz hiányában már nem valósult meg. A székház ünnepélyes felavatásán

²⁸ Réta 1928: 177, 182.

²⁹ Vö. Dobrossy 1997: 210–214. Dobrossy István Hajós László mérnököt nevezte meg az épület tervezőjeként, az anyagi támogatások esetében pedig többféle adományt sorolt fel, mint Réta Kálmán. Magyar Jövő 1928. november 18. 5., 1928. november 23. 7.

³⁰ Magyar Jövő 1928. november 18. 5. Miután 1940 júliusában nyugállományba vonult Réta Kálmán, Mikes Lajos lett az új plébános, aki 1942-ben bérbe adta Buttykay Bélának a Szent István út 4. szám alatt lévő Kultúrházat mozi céljára. Ekkor kapta a „Fészek-mozi”, illetve a „Fészek-mozgó” elnevezést, amelyet 1953-ig, az államosításig megőrzött. Az államosítást követően Táncsics-mozi lett a neve egészen 1992-ig – amíg állami tulajdonban volt –, ezt követően az egyház mint egykori tulajdonosa visszaigényelte a székházát, majd a visszavételt követően eladta. (Dobrossy 1997: 210–214.) Többszöri tulajdonosváltást követően jelenleg az Újszövetség Gyülekezet tulajdonában van a Nagyváthy út 6. szám alatti épület, és a neve Forrás Ház Stúdió.

a dalárdák a pályaudvartól vonultak a Szent Anna-templomhoz, majd a 10 óra-kor kezdődő ünnepi hálaadó szentmisét, illetve az új székház felszentelését és a nagytermében megtartott rendkívüli dalköri díszközgyűlést követően délután részt vettek a Zenepalotában megrendezett dalversenyen, utána bál következett. A város, a kincstár és a minisztérium prominens, jeles képviselői vettek részt az ünnepségen.³¹

A Miskolc-Felsővárosi Dal- és Önképzőkör Kultúrháza Miskolcon, a Szent István utcában, 1929 k. (Fotó: Dobrossy 1997: 211.)

A Forrás Ház Stúdió Miskolcon, a Nagyváthy utcában, 2020. (Felvétel: Vámosi Katalin)

³¹ Egri Népújság 1928. szeptember 13. 2.; Egri Népújság 1928. szeptember 5. 1.; Magyar Jövő 1928. október 16. 3.; Magyar Jövő 1928. november 18. 5.; Reggeli Hírlap 1928. november 27. 4.; Magyar Jövő 1928. november 27. 4.; Koller 1929: 280.

Az impozáns létesítményben pezsgő társasági élet folyt, ami az egyesület működésének három területét: a zenét, a műkedvelő színjátszást és a közös játékot érintette. A legfontosabb a zenei szekció volt, a szinte önálló életet élő dalárda és a berkein belül zenélő és éneklő tagok világa. A vallásos énekeket és hazafias dalokat repertoárjában felvonultató dalárda fellépett templomokban, műkedvelő előadásokon, temetéseken, ünnepségeken, névnapokon, részt vettek szép sikereket elérve dalversenyeken. A második szintéren, kulturális téren színdarabok, víg monológok és páros jelenetek előadásában, kabarék, dalos műsoros estek rendezésében, felolvasások és tudományos előadások szervezésében jeleskedtek az egyleti tagok. Vasárnaponként nagy nyüzsgés volt a kulturális programokon, de hétköznapi is zajos, víg társaság töltötte meg az állandóan nyitva tartó klubhelyiséget, ahol különböző játékok – például a Rétyai Kálmán ajándékozta biliárdasztal vagy sakk-készlet – álltak rendelkezésükre. Különösen este népesedett be a terem, amikor munka után lazítottak és kulturáltan szórakozva töltötték el itt szabadidejüket a munkások. A dal- és önképzőkörnek közművelődési osztálya, sakkosztálya is alakult, tagjai versenyeket rendeztek, többek között a Szikra Gyula gimnáziumi tanár fővédnöksége alatt álló, hét hétig tartó sakkversenyt, amelyet nagy érdeklődés kísért.³² A baráti kötelékeket ápoló tagság együtt ünnepelte a névnapokat, segítették, támogatták egymást, táncmulatságokat, táncestélyeket, a Bükkbe kirándulásokat szerveztek, együtt szilvesztereztek.³³ A kaszinó világához közel álló egyesületi életet alakítottak ki maguknak.³⁴

Rétyai Kálmán a lelki élet elmélyítését segítő hitbuzgalmi társulatokat is létrehozott. A felsőmiskolci plébániára kerülését követően 1910 januárjában már megalapította az Oltáregyesületet, amelynek tagjai minden hónap első vasárnapján 15 órától szentségimádási órát tartottak a templomban.³⁵ Szintén ő alapította 1914-ben a Jézus Szent Szíve Társulatot, a tagok minden hónap első péntekén ünnepi szentmisén vettek részt Jézus Szent Szíve tiszteletére, utána szentségkitétel következett, ahol litániát és engesztelő imádságot mondtak.³⁶ A többi egyesületet is támogatta, a legkorábban megalakult Rózsafüzér Társulatot³⁷ ugyanúgy, mint az 1925 tavaszán megszervezett Katolikus Férfiligát,

³² Magyar Jövő 1937. október 03. 11.

³³ Rétyai 1928: 179–188.

³⁴ Miskolczi Katolikus Egyházi Tudósító 1913. június 15. 126., 1913. szeptember 15. 157–158.

³⁵ 498 főből állt az egyesület, amelynek 139 férfi és 359 nő volt a tagja. 1928-ban újította meg Rétyai Kálmán a szervezetet.

³⁶ A 358 fős létszámú társulathoz 64 férfi és 294 nő tartozott. A tagok naponta egy Hiszekegy, Miatyánk, Üdvözlégy Mária imát mondtak el az Óh, Jézusom édes Szíve, add, hogy téged mindig jobban szeresselek... fohással.

³⁷ 1898. szeptember 4-én jött létre, taglétszáma 460 fő volt. Működése jótékony hatással volt a hitéletre, sokféle tevékenységükkel aktív tagjai voltak az egyházközségnek.

a felsőmiskolci katolikus férfiak egyesületét³⁸ vagy a Rózsafüzér Társulat által 1927. szeptember 18-án alapított Római Katolikus Leányegyesületet.³⁹

A fiatalok számára a Római Katolikus Ifjúsági Egyesületet hozta létre 1928. március 25-én, ahová minden 14 év feletti iparostanonc eljárhatott.⁴⁰ A felsővárosi katolikus elemi iskolában Galajda János tanító vezetésével a Szent Imre Szívgárda is megalakult 1923-ban.⁴¹ Két évvel később a Szent István (fiú) és Szent Teréz (lány) Szívgárda csoportok a Szent István úti elemi iskolában jöttek létre. Az iskolából kikerült gyerekek csapata pedig a Szent Margit Szívgárda nevet vette fel. 1937-ben Réta Kálmán áldotta meg a jezsuita alapítású, felsővárosi Credo férfigyesület zászlóját. Tagjai a krisztusi eszményekért és a bűn ellen hirdettek harcot, emellett a családokban és köreiken belül buzgó hitéletet és apostoli munkát szerettek volna kialakítani.⁴²

1928. július 29-én ünnepelte az egyházközség a századik Szent Anna-búcsút, amelyre nagyon készültek a hívek, a képviselőtestület, a plébános és a plébánián szolgálatot teljesítők: jubileumi kötetet adtak ki, és a templombelső felújításával is emlékeztetessé kívánták tenni az ünnepi eseményt. Réta Kálmán a renoválásról és a megszüpült templomról rövid összefoglalót jelentetett meg a tudósító 1928. szeptemberi számában: *„A szentély új kiképzésével, a mellékoltárok célszerűbb elhelyezésével és a kórus átépítésével tágasabb lett a templom. Kifestésének figurális*

Gyűjtöttek pénzt például harangok öntésére, segélyezték a szegényeket, javukra sorsjártékokat rendeztek, szegény gyerekeknek ingyen tankönyvet és kirándulásokat biztosítottak, szeretetreggelt, uzsonnát adtak a rászorulóknak, látogatták a betegeket, felkeresték a vadházasságban élőket, zárandoklatokat szerveztek, akadályozták a szekták tagtoborzását, adakoztak, például a Szent Anna-templomba szánt Szent Antal-szobor vásárlásához nagyobb összeggel járultak hozzá, illetve Jézus szíve-oltárt emeltek. Csintalan József káplán 1921-ben szervezte újjá a társulatot.

³⁸ A taglétszámuk 200 fő fölött volt. A tagok toborzásához utcamegízbízott alosztályt szerveztek. Volt egész napos szentségimádásuk, segélyezték a szegény tanulókat, valamint segítettek a plébánosnak a zárandoklatok, ünnepségek, lelkigyakorlatok, körmenetek szervezésében.

³⁹ Összejöveleteiket csütörtökönként tartották, ahol kulturális, hitbuzgalmi és ismeretterjesztő előadásokat hallgattak és kézimunkáztak, de szerveztek teadélutánokat és volt énekkaruk is.

⁴⁰ Taglétszámuk 60 fő volt. Saját kórusban énekeltek, és a Szent István úti egyesületi házba jártak olvasni, művelődni és szórakozni.

⁴¹ 300-nál több gyerek járt az összejöveleteikre, ahol imádkoztak, énekeltek, játszottak, buzdító beszédeket hallgattak. 1926-ban tartották zászlószentelésüket a Szent Anna-templomban.

⁴² Magyar Jövő 1937. április 20. 4. Credo gyűlés a Szent Anna plébánián. Magyar Jövő 1938. november 20. 8.; A vasgyári Credo hitbuzgalmi társulat 1924. május 18-án alakult meg. Magyar Jövő 1924. május. 18. 5., 1927. október 1. 5.; Görömbölyön és Hejőcsabán is működött Credo férfigyület. Magyar Jövő 1929. június. 26. 5., 1928. november. 28. 5., 1933. június 2. 4.; A miskolci martintelepen is megalakult a Credo egyesület. Magyar Jövő 1936. november 8. 9.

részét raksai Raksányi Dezső készítette, akinek művészi képességeit sok szép alkotás hirdeti már országszerte. A dekoratív rész Korény József ugyancsak előnyösen ismert akad. festő munkája. A villamos kandeláberek Petrányi Miklós tervei szerint, a fémipari szakiskolában készültek. A kisebb munkákban Miskolc legjobb keresztény iparosai vettek részt. A szentély és a kórus rácsa a Vasgyárban készült."⁴³ 1928. július 28-án az esti hálaadó szentmisén avatták fel és adták át a híveknek a teljesen megújult templomot.⁴⁴

1928. augusztus 31-én állították fel a Szent Anna téren a Gárdus István szobrászművész tervezte domborművel az 1878. augusztusi miskolci árvíz 50. évfordulójára készült emlékművet, amelynek elkészítését Réta Kálmán kezdeményezte. A felsővárosi elhelyezést is ő szorgalmazta, egyrészt azért, mert itt volt a legtöbb halálos áldozata a katasztrófának, másrészt a városrésznek semmilyen kulturális intézménye vagy emléke nem volt.⁴⁵

Réta Kálmán az egyesületi élet megszervezésével maga köré gyűjtötte a felsővárosi híveket, és a sajtón, a katolikus tudósítón keresztül kitágította a plébánia határait, városszerte több mint 2000 hívőhöz juttatta el a katolikus szót, prédikációkat és híreket.

„Buzgósága megújította a felsőváros vallási életét. Példa erre, hogy az áldozók száma 4500-ról évi 48000-re emelkedett. Az ő érdeme, hogy észrevette: az egyház mint társadalom nem élhet egyedül a templomban, mert hiszen a katolicizmus sem egyedül a templom vallása, hanem a mindennapi életé. A messze előrelátás indította azután munkára. 1909-ben már beszélget híveivel arról, hogy társadalmilag kultúr-munkával is szeretné összefogni a katolikus társadalmat, elsősorban híveit.

Réta Kálmán saját költségén, saját munkájával teremtette meg a Miskolci Katolikus Tudósítót, az első keresztény sajtóterméket Miskolcon. A fellendülő miskolci katolikus élet alapkövét ebben a Katolikus Tudósítóban rakta le.

Hogy milyen jelentőségű kezdeményezés volt ez, eléggé mutatja az, hogy a háború előtt már egymás után akadnak követői Réta Kálmánnak. Kassán, Bártfán, Nagyszebenben, Egerben jelennek meg egymás után a Réta Kálmán által szerkesztett tudósító nyomán és pontosan annak mintájára a különböző katolikus tudósítók"⁴⁶ – írta róla elismerően a Magyar Jövő újságírója.

A tudósítóról sokan nyilatkoztak elismerően, köztük Bangha Béla S. J. a „Magyar Kultúra” szerkesztője is, aki kollegiális üdvözlét küldte Réta Kálmánnak a következő sorok kíséretében: „A Miskolci Kat. Egyházi Tudósító új sorozatának minden számát nagy figyelemmel és örömmel olvasom és szívből gratulálok azoknak, kik

⁴³ Miskolczi Katolikus Egyházi Tudósító 1928.szeptember 15. 132.

⁴⁴ Réta 1928: 28, 89.

⁴⁵ Reggeli Hírlap 1928. július. 3. 5.; Vö. Dobrossy 1997: 235.

⁴⁶ Magyar Jövő 1940. április 28. 5.

annak összeállításában s terjesztésében közreműködnek. Igazán csodálatos, mily sokról tud ez az ügyes kis lap tárgyalni kicsiny terjedelem mellett, s amellet milyen olcsón. A miskolci Tudósítót az összes enemű hazai próbálkozások közt kétségtelenül az első hely illeti meg.”⁴⁷

FORRÁSOK

Egri Főegyházmegyei Levéltár (EFL)

Acta parochialia (AP)

Miskolc Felsőváros (MF)

Zábráczky Georgius (ZG)

Egri Népújság, 1928.

Hittudományi Folyóirat, 1909.

Magyar Jövő, 1924, 1927–1930, 1933, 1936–1938, 1940.

Miskolci Katolikus Egyházi Tudósító, 1912–1914, 1928.

Reggeli Hírlap, 1928.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Dobrossy István 1997: *Miskolc írásban és képekben*. 4. kötet. Miskolci Idegenforgalmi és Kulturális Iroda és a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.

Dobrossy István 2002: *Miskolc írásban és képekben*. 9. kötet. Belvárosi Kulturális Menedzser Iroda és a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.

Hadobás Pál 2005: *Edelény és környéke az irodalomban*. (Edelényi füzetek 34.) Edelény, Budapest.

Koller Ferenc 1929: Miskolc város zenei élete. In: Halmay Béla–Leszih Andor (szerk.): *Miskolc és Borsod-Gömör-Kishont egyelőre egyesített vármegyebeli községek*. (Magyar Városok Monográfiája) Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, Miskolc.

Rétay Kálmán 1928: *Jubileumi emlékkönyv a Miskolc-felsővárosi Szent Anna egyházközség száz éves fennállása alkalmából*. Miskolc-felsővárosi Római Katolikus Egyházközség, Miskolc.

Vámosi Katalin 2018: A Miskolc-selyemréti és a Miskolc-mindszenti Római Katolikus Plébánia rejtett kincsei. *A Herman Ottó Múzeum évkönyve* (57.) 109–136.

⁴⁷ Rétay 1928: 173.

FÖLDI-KONDOR BOGLÁRKA

**A SZLOVÁK EVANGÉLIKUS DIAKÓNIA FELVIRÁGZÁSA
A SZLOVÁK NEMZETI MOZGALOM TÜKRÉBEN**

Abstract. The Flourishing of Slovak Lutheran Diakonia in the Context of the Slovak National Movement. The events discussed in this study take place in Northern and Northeastern Hungary prior to the Treaty of Trianon, specifically in the regions of Szepes, Liptószentmiklós, and Turócszentmárton. The development of Slovak Lutheran diakonia began in 1922—by which time the area in question was no longer part of Northern Hungary but of Eastern Czechoslovakia. Consequently, in analyzing the effects of cultural transfer, I aim primarily to outline the causal relationships that shaped this transformation. As a point of departure, I examine the work of Juraj Tranovský and the establishment of the Slovak-speaking Lutheran community in Liptószentmiklós, followed by a discussion of the emergence of the Slovak national movement in the 19th century. Particular attention is given to the organizational roles of Ľudovít Štúr, Jozef Miloslav Hurban, and Michal Miloslav Hodža, and to the Lutheran context of their activities. Their efforts laid the foundations for the later rise of Slovak Lutheran diakonia. The study also explores the contributions of women's associations such as Dobrodej and Živena, which played an important role from a gender history perspective. My aim is to highlight the cultural mediating role of the Lutheran Church, which not only fostered the creation of new congregations and charitable institutions, but also contributed significantly to the development of Slovak national identity.

Keywords: Slovak national movement, Slovak Lutheran diakonia, deaconesses, cultural transfer

Tanulmányomban a 20. század első felében Csehszlovákiában megalakult szlovák evangélikus diakónia létrejöttének előzményeit, továbbá a kulturális transzfer erre gyakorolt hatásait elemzem. Írásom első felében a reformációt követő időszakra összpontosítva kifejezetten a Felvidék evangélikusságának kulturális életét mutatom be. Ehhez kapcsolom a 19. század elején kibontakozó szlovák nemzeti mozgalom identitáserősítő és kultúraközvetítő szerepét, amely a szlovák evangélikus diakóniai munkára is jelentős hatást gyakorolt. Ennek vonatkozásában

a szlovák nőegyletek munkáját is részletezem, amelyhez kapcsolom a szlovák evangélikus diakonisszák szolgálatát és annak megjelenési helyeit, illetve formáit. Emellett az anyaházi diakóniát illetően kitérek a német mintakövetésre is. Munkám során fő célom, hogy rávilágítsak azokra a kultúraközvetítő útvonalakra, irányokra, amelyek segítségével a szlovák evangélikus diakónia függetlenné válhatott, és teret nyerhetett a 20. század első felében megalakult Csehszlovákiában.

A kulturális transzfer értelmezési lehetőségei

Michel Espagne szerint „*a kulturális transzfer kifejezés több különböző nemzeti tér, illetve közös összetevőik egyszerre történő elemzésének szándékát jelöli*”, és ez a „*jelenség tetten érhető a párhuzamba állított társadalmi csoportok gazdasági, demográfiai, pszichológiai és intellektuális tevékenységi területein is*”,¹ Matthias Middell szerint a kulturális transzfer során „*más kultúrák elemeinek elsajátítása és integrálása megy végbe*”. Mindez megfigyelhető a *nemzeti kultúrák közötti kapcsolatban, mind pedig régiók és civilizációk esetében is*. Middell a kulturális transferek jelenségénél a kulturális kontextusok aktorai között kapcsolatokat feltételez, amelyek „*történeti és egyidejű nézőpontból elvégzett összehasonlítások révén kutathatók*”.² Jelen tanulmányban a Felvidéken zajló szlovák nemzeti törekvéseket és ezek következményeit tárom fel, miközben elemzem, hogyan viszonyultak egymáshoz a szlovákok, a németek és a magyarok a 19-20. században, és milyen hatást gyakoroltak kapcsolatukra a közigazgatásban tapasztalt változások.

A reformáció tanainak terjedése, értékközvetítés a Magyar Királyság nyugati és felvidéki területein

Bruckner Győző evangélikus jogakadémiai professzor munkássága során monográfiát írt a Szepességben zajló reformációról és ellenreformációról. Ebben kifejtette, hogy a huszitizmus terjedését a térségben a kedvező földrajzi fekvésen kívül a nyelvi és politikai tényezők is segítették, hiszen az ország határvidékén található Szepesség az elzálogosított városok révén szoros összeköttetésben állt Lengyelországgal, ugyanakkor Zsigmond király érdekelt volt a cseh trón megszerzésében is, amelyben éppen a lengyel politika akadályozta őt.³ Ahogyan

¹ Espagne 2004: 254.

² Middell 2009: 134.

³ Bruckner 1922: 11–12.; Tóth-Szabó 1917: 150–151.

Bruckner írta, a husziták „1433 április hó 25-én jelentek meg a Szepességen először tömegesebben a Magura felől (Vörösklastrom, Szepesófalú, Késmárk) s azóta 1462-ig állandóan itt maradtak, sőt a Szepesség lesz mintegy a főfészük)”.⁴ Bruckner továbbá rávilágított arra is, hogy a Szepesség németországi ipari és kereskedelmi összeköttetései, továbbá a wittenbergi teológushallgató ifjak felvidéki utazásai szintén hozzájárultak a tanok terjedéséhez és meggyökerezéséhez.⁵

Emellett a reformáció tanainak terjedését az uralkodócsaládok és a nemesség is segítette. II. Lajos és Habsburg Mária udvarában megjelentek a lutheri tanok, a nemesi családok közül pedig sokan szintén támogatták a reformáció eszméjét. A 16. században a Thurzó családból kikerülő nádorok, köztük Thurzó György (1567–1616) és Thurzó Szaniszló (1576–1625) éppen úgy a reformáció hívei közé tartoztak, mint a lutheri tanokat támogató Nádasdy Tamás (1498–1562) is, aki mindeközben a katolikus egyházban is igen befolyásos embernek számított.⁶ A vele kapcsolatban álló Sylvester Jánosnak (1504–1552) köszönhető a magyar nyelvre fordított Újszövetség, aki Nádasdy ajánlására taníthatott a katolikus bécsi egyetemen mint evangélikus tudós és bibliafordító.⁷

Juraj Tranovský (1592–1637) sziléziai származású cseh író, költő, egyházi énekeszerző és evangélikus lelkész, akit a „szláv Luthernek” is neveznek, Liptószentmiklóson telepedett le, és munkásságával jelentősen hozzájárult a helyi evangélikus közösség szerveződéséhez, gyarapodásához és kulturális fejlődéséhez. Életének egyik fő műve a *Cithara Sanctorum* című énekgyűjtemény, amelynek első kiadását 1656-ban nyomtatták a lőcsei Brewer-nyomdában. Az énekeskönyv nemcsak a szlovák evangélikusok művelődéstörténetét illetően tekinthető kiemelkedő munkának, hanem az egész evangélikus egyháztörténet számára is. Korszakalkotó műként ugyanekkor fontossággal bír a szlovák irodalomtörténetben, továbbá a későbbi nyelvújítás szempontjából sem elhanyagolható. Ezzel kapcsolatban fontos hangsúlyozni, hogy a 16. században még a biblikus cseh nyelvet használták, azonban a Tranovský-féle énekeskönyv keletkezésének idején, azaz a 17. század közepén Lőcsén és Bártfán már szlovák nyelven is nyomtattak. Ez a nyelv azonban nem azonos a mai vagy 19. századi szlovák nyelvvel. A nyelvújítás kezdetei azonban innen gyökereznek.⁸ A Liptószentmiklóson letelepedő Juraj Tranovský szellemi öröksége

⁴ Bruckner 1922: 11–12.

⁵ Bruckner 1922: 19.

⁶ Zoványi 1977: 419. és 637–638.; Pálffy 2011: 68–76.

⁷ Az evangélikus nádorokról készült összeállítás, valamint az első magyar nyelvű, Sylvester János által lefordított Újtestamentum az Evangélikus Országos Múzeum „Luther öröksége” című állandó kiállításában látható.

⁸ Kőmíves 2011: 53–54.; Szűcs 1974: 52–54.

és az időközben folyamatosan erősödő szláv tudat⁹ ezáltal táptalaját képezte a térségben később kibontakozó szlovák nemzeti mozgalomnak.

Az itt felsoroltak alapján a kulturális transzfer, azaz az értékek, jelen esetben a lutheri tanok közvetítése több szálon jelent meg. A reformáció előzményét kétségtelenül a huszitizmus jelentette. A Németországból terjedő tanok közvetítéséhez nemcsak a teológusokra vagy a nemességre volt szükség, hanem a nemzetiségek (csehek, szlovákok, lengyelek, magyarok) közötti kapcsolatokra is, amelyek kultúrája és humanizmusra nyitott szellemisége lehetővé tette az új tanok befogadását.

A szlovák nemzeti mozgalom identitáserősítő és kultúraközvetítő szerepe

A szlovákok a 19. századra igen nagy létszámú népcsoportként voltak jelen Magyarországon területén, elsősorban a felvidéki területeken. Kiss László szerint „*a fokozatosan megszilárduló »egy politikai nemzet« koncepcióban, a liberális magyar nemzetfelfogásban tehát szervesen-szervetlenül keveredtek a történeti jogokra hivatkozó államnemzeti és a nyelvnemzeti felfogás elemei. [...] az átörökölt rendi-nemesi »natio« kitágítása két irányban is végbement. Egyfelől az ún. »magyarországi«, vagyis a valóságos etnikai fedezettel nem rendelkező »egy politikai nemzet« felé, másfelől pedig a konkrét magyar etnikai fedezetű, kulturális alapozású nyelvi nemzetfelfogás irányában. A nagyobb politikai nemzet tartalmazta az – ennek centrumává, integrációs pontjává váló – kisebb, nyelvi-kulturális nemzetet. E két ellentétes felfogás egybehangolására nem történt kísérlet. Így a magyar államnemzetet – legalábbis egyelőre – különböző nyelvű és nemzetiségű polgárok alkották.*”¹⁰

Az Atheneum 1842. október 9-i számában a következő írást közölték: „Azon nép, mely hont szerez ‘s állodalmat alapít, népiségét nemzetiséggé emeli: a’ meghódított hon, az alkotott állodalom, nevét viseli, ... nyelve e’ népnek, nemzeti nyelvvé válik. Ez oknál fogva az alávetett különfajú népeknek, mint olyanoknak, nem lehet nemzeti-ségök, ... de mivel saját származásuak ‘s nyelvűek, van népiségök, saját népszokásaik, népdalaik stb. Ha pedig a hódító népfaj által egyenlő joggal az alkotmány ‘s haza’ jogaikban részesíttettek, állodalmi tekintetben ‘s mint az egy hon’ egyenlőjü polgárai a’ hódító népfajjal együtt egy nemzetet képeznek, egy ‘s szintazon nemzetiségben részesülnek, mely azonban, mivel ... átruházott, ... a’ hon-szerző ‘s alkotmány-alapító népfajé”. Ebből következően tehát „*mi tótok, mint tótok, Magyarországon nem lehetünk nemzet, mert tót állodalom itt nem létezik, hanem csak nép.*”¹¹

⁹ Kiss 2005a: 12–14.

¹⁰ Kiss 2005b: 55.

¹¹ Kiss 2005b: 56.

A konfliktus hatására az evangélikus líceumok diákságából megalakult 1829-ben a Cseh-Szláv Társaság (Společnost česko-slovanská), valamint az Ifjú Szlovákia Mozgalom (Hnutie Mladého Slovenska), melynek működése Ján Kollár (1793–1852) evangélikus lelkész eszméin alapult, aki az 1834-ben megalapított Szlovák Nyelv és Irodalom Kedvelőinek Egyesülete elnökeként kísérletet tett a cseh nyelv szlovákosítására. Az Ifjú Szlovákia Mozgalom követőkre talált Pozsonyban, Lőcsén, Késmárkon, Eperjesen és Selmecebányán is. Ebből a társaságból került ki Ľudovít Štúr (1815–1856), a szlovák nemzeti mozgalom vezetője is.¹²

Štúr a Pozsonyi Evangélikus Líceum diákja volt, majd tanulmányait Halléban folytatta a teológiai fakultáson, miután 1837-ben feloszlatták a Cseh-Szláv Társaságot. Tevékenységei összefonódtak Jozef Miloslav Hurban (1817–1888) evangélikus lelkész, író, újságíró és politikus, valamint Michal Miloslav Hodža (1811–1870) evangélikus lelkész munkásságával, hiszen a két lelkész Štúrral együtt szervezte meg a szlovák nemzeti mozgalmat. Ľudovít Štúr, akit a szlovák művelődéstörténetben a liptó-túróc-zólyomi nyelvjárással ötvözőtt szlovák irodalmi nyelv megteremtőjeként tartanak számon, 1845-ben elindította a Slovenské Národné Noviny című lap kiadását is, jelentős szerepet vállalva ezáltal a nemzeti mozgalom értékeinek közvetítésében. 1847-től Zólyom város országgyűlési képviselőjeként abból a térségből is számos követőre talált. Két társa, a liptó-szentmiklósi lelkészként szolgáló Hodža és a Túróc megyében is tevékenykedő Hurban munkája szintén elvezetett a mozgalom központjainak kialakulásához, amelyek között ott található Zólyom, Liptószentmiklós, Túrócszentmárton és Ótura is. A mozgalom vezetői jelentős szerepet vállaltak a forradalom idején is, ugyanis Hurban jóvoltából 1848-ban előterjesztették A magyarországi szlovákok és rutének kívánságait (Žiadosti Slovákov a Rusínov uhorských), valamint a Szlovák nemzet követeléseit (Žiadosti slovenského národa).¹³

Polányi Imre szerint a szlovák nemzeti mozgalom magját képező szlovák értelmiség Trencsén, Nyitra, Pozsony, Liptó, Árva megyékben élt.¹⁴ Erre alapozva állapítottam meg egy korábbi tanulmányomban, hogy Liptó és Trencsén megye miért tölt be ilyen kiemelkedő szerepet a szlovák evangélikusság történetében. *„Az ott gyökereket vert közös nemzetiségi célok, a gyülekezetekben zajló munka és a velük szoros kapcsolatban álló egyesületek fejlődése – melyeket csak tovább erősített az ott szolgáló szlovák lelkészek autonómiába vetett hite – elősegítették, hogy a szlovák evangélikus diakónia legjelentősebb központjai, mint Liptószentmiklós vagy Ótura (ma Stará Tura) ezeken a vidékeken jöjjenek létre.”*¹⁵ Ezek alapján látható, hogy

¹² Demmel 2009: 90–114., Demmel 2011: 151–170.

¹³ Demmel 2014: 81.

¹⁴ Polányi 1987: 39–41.

¹⁵ Kondor 2022: 133.

a kulturális transzfer egyre inkább a szlovák népcsoporton belül érvényesült, és ebben nem csupán az evangélikus kapcsolódási pontok segítettek, hanem a sajtóban történő megjelenés, amely által nyomtatott formában egyaránt zajlott az értékközvetítés, így a mozgalom szellemisége több célcsoporthoz is eljutott, továbbá a civil és egyházi szféra is összekapcsolódott.

Az első szlovák nőegyesületek alapítása, valamint a cseh és német mintakövetés

A 19. század második felében zajló drasztikus magyarosítás következtében bezárásra ítélt három szlovák gimnázium (Nagyrőce, Túrócszentmárton, Znióvárálja) ügye tovább mélyítette a szlovákok és magyarok közötti ellentéteket. A kiegyezést követően a szlovákok saját egyesületeket hoztak létre.¹⁶ Az itt bemutatott kutatás egy része a szlovák evangélikus diakóniával és a diakonisszák szolgálatával foglalkozik, ezért most kifejezetten csak a legjelentősebb nőegyletekről írok röviden. Érdemes hangsúlyoznom, hogy a szlovák nőegyletek esetében a kultúraközvetítés, valamint a mintakövetés több irányból is tetten érhető.

Az első ilyen egyesület az 1867-ben alapított Dobrodej volt Liptószentmiklóson, amelynek célja volt a nők nevelésének, valamint egyházi és szociális szolgálatának lehetővé tétele. Ennek az egyesületnek a keretein belül kezdte el szervezni Mária Kmeťová a helyi diakonisszáközösséget, amikor 1922-ben hazatért a breslaui diakonisszáképző intézetből mint felszentelt nővér. Fontos megemlítenem, hogy nem ő volt az első szlovák nővér, aki Breslauban végezte el a diakonissza-tanfolyamot. Az első szlovák származású evangélikus hajadon Zuzana Šimonová volt, akit még 1875-ben szenteltek fel a szolgálatra Breslau anyaházában.¹⁷ A pozsonyi levéltár-

ban, amely tartalmazza a liptószentmiklósi anyaház iratait is, nem találtam róla feljegyzést vagy személyes dokumentumot, ezért valószínűnek tartom, hogy nem tért vissza szülőföldjére, hanem Németországban gyakorolta hivatását. A Dobrodej egyesület és a liptószentmiklósi diakonisszáközösség esetében ezek alapján fellelhető a német mintakövetés és az ott működő anyaházak tradícióinak adaptálása.

Mária Kmeťová, a diakonisszáközösség megszervezője
Liptószentmiklóson (ECAV ÚA, SSÉD: Slúžba lásky, 1936. 2.)

¹⁶ Demmel 2021: 170–175.

¹⁷ Buzalová 2013: 31.; Kondor 2022: 145.

A Živena együletet Viliam Paulinyi-Tóth (1826–1877) szlovák nacionalista alapította 1869-ben. Paulinyi-Tóth 1866-tól a Matica slovenská elnöke volt, amely 1863-as alapításától kezdve egészen a Szlovák Tudományos Akadémia 1942-es létrehozásáig a szlovákok legfőbb kulturális és tudományos intézményeként működött. Pauliny-Tóth munkássága során a túrócszentmártoni könyvnyomdai egyesület elnökeként is tevékenykedett, és részt vett a szlovák nyelvű kiadványok terjesztésében. Zsilák Mária kutatásaiból kiderült, hogy *„Pauliny-Tóth nemcsak a szlovák értelmiség orosz irányultságát ismerte, hanem a vándoriparos mesterséget űző rétegen keresztül Oroszország gazdasági erejét is, amelyben lehetőséget látott a magyar gazdaság fejlesztésére. 1871 novemberében a magyar országgyűlés elé terjesztette javaslatát, amelyben az orosz–magyar gazdasági kapcsolatok kiterjesztésének érdekében két vasútvonal kiépítése mellett érvelt.”*¹⁸

A Živena legfőbb céljai közé tartozott a kulturális értékek őrzése és a nők oktatása. Utóbbival kapcsolatban érdemes kiemelni Marína Miloslava Hodžová (1842–1921) munkásságát is, aki Michal Miloslav Hodža lányaként jelentős szerepet töltött be a szlovák nőnevelésben. Hodžová Neuendettelsauban, a Wilhelm Löhe által alapított diakonisszaképző intézetben tanult pedagógiai módszereket 1865 és 1866 között.¹⁹ A Dobrodej és a Živena egyesületek törekvései így összekapcsolódtak a szlovák nemzeti mozgalom szellemiségével, együttműködésüket pedig nagyban elősegítették a személyi kapcsolatok, mint például a Marína Miloslava Hodžová és a Michal Miloslav Hodža közötti rokoni szál.

A szlovák evangélikus diakónia elindulása és kibontakozása szempontjából különösen kiemelkedő a Kristína (1860–1936) és Mária Royová (1858–1924) által Felvidéken szervezett Modrý Kríž, azaz Kékkereszt Mozgalom. A testvérpár egyrészt kapcsolatban állt a Kékkereszt Mozgalom magyar titkárával, Horváth Jánossal. A vele való együttműködés eredményeként alakult meg a mozgalom szlovák szervezete Ótúrán 1896-ban. A mozgalom köré diakonisszaközösség is szerveződött, amelyhez Eva von Tiele-Winckler (1866–1930) Németországban létesített, miechowitzi anyaháza szolgáltatta a mintát. A nővérek maguk is ellátogattak a németországi intézménybe, ahonnan később az 1910-es évek elején Eva von Tiele-Winckler is visszatért, hogy lássa, milyen keretek között valósult meg a Royová testvérek elképzelése.²⁰ Jelen esetben a kulturális transzfer a német mintakövetés formájában valósult meg.

Ahhoz, hogy a szlovák evangélikus diakónia és a szlovák nemzeti mozgalom között húzódó összefüggések és kapcsolódási pontok még jobban láthatóvá

¹⁸ Zsilák 2015.

¹⁹ Mináč 1987: 349.

²⁰ Buzalová 2013; Kondor 2022: 132.

váljanak, egy kisebb családfakutatást végeztem. Ez alapján fény derült arra, hogy Kristína és Mária Royová édesapja August Július Roy (1822–1884), aki nagybátyjuk, Peter Pavol Roy (1839–1909) bátyja.²¹ A nagybácsi, azaz Peter Pavol Roy pedig a férje annak a Božena Royovának, akinek a lánykori neve Božena Hurbanová (1868–1928), azaz a Royová lányok nagybátyja, Peter Pavol Roy Jozef Miloslav Hurban veje és Svetozár Hurban-Vajanský (1847–1916) nacionalista költő sógora volt. A rokonsági kapcsolatokon és a közös központokon (Liptószentmiklós, Ótura) keresztül tehát a szlovák evangélikus diakónia és a szlovák nemzeti mozgalom összefonódott, és ezeken a rokoni szálakon keresztül sikerült is életben tartani azok szellemi örökségét.

Diakonisszajelöltek oktatása Liptószentmiklóson
(ECAV ÚA, SSÉD: Slúžba lásky, 1939. 1.)

A 19. század második felétől a magyarokkal folyamatosan konfrontálódó, autonómiára törekvő szlovákok fokozatosan kezdtek el cseh irányba orientálódni. Mindezt alátámasztja az a tény, miszerint a liptószentmiklósi diakonisszaközösséget szervező Mária Kmeťová kapcsolatban állt a cseh Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937) lányával, Alice Garrigue Masarykkal (1879–1966), aki a Cseh Katolikusok Szövetségét is vezette. A liptószentmiklósi diakonisszaközösség és a Masaryk Liga kapcsolatát az a Gracza Tünde által feltárt archívum is megerősíti, melyben megjelenik a Masaryk Liga Óvd Egészségedet címmel kiadott

²¹ Kristína Royová: <https://www.geni.com/people/Krist%C3%ADna-Royov%C3%A1/6000000077999417095>; Peter Pavol Roy: <https://www.geni.com/people/Peter-Roy/6000000031045547188>; Božena Royová: <https://www.geni.com/people/Bo%C5%BEena-Royov%C3%A1/6000000031045444984> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.

folyóirata, ami 1932-ben Budapesten jelent meg, de a szerkesztés helyeként Liptószentmiklóst tüntették fel.²² Gracza Tünde kutatásai a magyar nyelvű orvosi szakfolyóiratokra összpontosultak. Az itt említett kiadvány azonban a Csehszlovák Vöröskereszté, ebből arra következtethetünk, hogy eredetileg cseh nyelvű, ennek ellenére Budapesten magyar fordításban megjelenhetett, vagyis a csehszlovák–magyar értékközvetítés kevésbé dinamikus, de jelen volt.

Csehszlovákia első miniszterelnökének legidősebb lánya tanár, szociológus és politikus volt. Alice Masaryk 1919-ben lett a Csehszlovák Vöröskereszt elnöke. Az általa vezetett Masaryk Liga az akkori Csehszlovákiában igen gyakori tuberkulózis elleni küzdelmet tűzte ki céljául.²³ A University of Chicago Social Settlementben töltött idő alatt Alice Masaryk megtanulta a szociális munka progresszív amerikai módszereit. Erre az időszakra így emlékezett vissza: *„Szerencsém volt, hogy az amerikai modern szociális munka történelmi kezdetének idején kerültem Chicagoba. Lehetőségem nyílt arra, hogy olyan nagyszerű nőkkel találkozzak ott, akik felismerték az egészséges amerikanizálódás szükségességét... Chicagói látogatásomról azzal a szilárd meggyőződéssel tértem haza, hogy a szociális munkát három dolog segíti igazán: a lelki tudatosság, a jó oktatás és a munka iránti elhivatottság.”*²⁴

Munkatársa, Anna Berkovcová a következőt írta Alice Masarykról: *„Ahogy a háború a végéhez közeledett, az emberi problémák gyorsan növekedtek Csehországban. Dr. Masaryk jól tudta, hogy a szociális-jóléti problémákat nagymértékben figyelmen kívül hagyták a segítségnyújtás során, ami alamizsnaadásnak minősült. Előre látta, hogy az új Köztársaságnak, amelynek megszületésén édesapja dolgozott, jól szervezett szociális ellátásra lesz szüksége... Egy demokráciában csak akkor lehet jó eredményt elérni, ha a jóléti program szilárd társadalmi elvekre épül. A jól képzett és speciálisan képzett szociális munkások kiemelt fontosságúak voltak.”*²⁵ Az Alice Masaryk szerint egyre szükségesebbé váló szociális segítség nemcsak az 1935-ben felavatott, Ballovský Dom nevet viselő liptószentmiklói anyaház nővéreinek munkájában nyilvánult meg, hanem a Royová nővérek szellemiségét követő, óturai Vieroslava Egyesület (Diakonistky Spolok Vieroslava) diakonisszáinak tevékenységében is. A cseh irányból érkező értékközvetítés tehát hatékonynak bizonyult.

²² Gracza 2011: 86.

²³ Newsholme 1931: 236–237.

²⁴ Kubickova 2001: 303.

²⁵ Kubickova 2001: 307.

A kulturális transzfer irányai a lipτόςzentmiklósi diakonisszaház működésében

1918-ban megalakult a Csehszlovák Köztársaság, de az új államformában teret nyerő csehszlovakizmus eszméje nem ismerte el a szlovák nemzeti identitást. Az 1920-as trianoni békediktátumot követő időszakban revizionista politikát folytató magyaroktól végképp eltávolódó szlovákok immár a csehektől sem remélhettek hajlandóságot az együttműködésre. A kulturális transzfer ennek következtében mindkét irányból meghíúsult, így a szlovák társadalom egyedül maradt autonómatörekvéseiben és identitásválságában. A csehszlovakizmustól és a magyarok revizionizmusától önmagát fenyegetettnek érző szlovák társadalom számára ekkor már a legfontosabb cél kifejezetten a szlovák identitás és kultúra megőrzése volt. A helyzeten némiképp segített az 1921-ben lezajló trenčénteplíci zsinat, amelynek határozata kimondta a Szlovákiai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház önállósulását. Ez jelentősen erősítette az evangélikus diakónia kibontakozását is a felvidéki területeken.

A Mária Kmeťová által szervezett lipτόςzentmiklósi diakonisszaközösségből megalakult a Szlovák Evangélikus Diakóniai Egyesület (Spolok Slovenskej Evanjelickéj Diakonie = SSED), amely szoros együttműködésben állt az óturai Vieroslava Diakonissza Egyesülettel. A nemzetiségi konfliktusok hatása a két intézmény toborzási stratégiájában is megnyilvánult, ugyanis mind az SSED, mind a Vieroslava kifejezetten szlovák evangélikus hajadonokat szólított meg és

ösztönzött arra, hogy hivatásként válasszák a diakonisszaszolgálatot. Ennek eredményeként néhány pozsonyi nővér, akit áthelyeztek vagy aki maga kérte az áthelyezését, Liptószentmiklóson folytatta szolgálatát. Közöttük találjuk Zuzana Matheidesovát is, aki először a pozsonyi német gyülekezet anyaházában szolgált, majd onnan került Liptószentmiklóssra, ahol később diakonissza főnöknővé nevezték ki.²⁶

Zuzana Matheidesová, a lipτόςzentmiklósi diakonisszaház főnöknője (ECAV ÚA, SSED: Slúžba lásky, 1936. 5.)

²⁶ Joerges Ágost özvegye és fia. A Dunáninneri Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület 1907. évi augusztus hó 21. és 22. napjain Révkomáromban megtartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Selmeczbánya – EOGY EOL EJ 1907. 84.; Zpráva o činnosti Spolku Slovenskej Evanjelickéj Diakonie v Liptovskom Sv. Mikuláša na rok 1938. ECAV ÚA, SSED.1 1938 13.; Buzalová 2013: 32.

A lipťoszentmiklósi közösség az évek során fokozatosan gyarapodott, és feladataik is bővültek. Az anyaház új épületét, a tervezőjéről elnevezett Ballovský Domot 1935-ben szentelték fel. A diakonisszák szolgálati helyei között szerepelt Pozsony, Zólyom, Modor, Besztercebánya, Lobonya, Miava, Túrócszentmárton, Csorba, Lőcse, Eperjes és Železný Brod. Az itt felsorolt települések közül Pozsony, Zólyom, Túrócszentmárton, Lőcse és Eperjes a 19. század második felében a szlovák nemzeti mozgalom egy-egy központját képezte. A diakonisszák fő feladatai között, akárcsak a németországi anyaházakban, itt is a betegápolás, a tanító-nevelő, valamint a gyülekezeti szolgálat jelent meg. A lipťoszentmiklósi és óturai közösségek 1937-ben csatlakoztak a Délkelet-Európai Diakonissza Anyaházak Szövetségéhez, ezáltal bekerültek a nemzetközi vérkeringésbe. Ugyanabban az évben érkeztek az anyaházba kaiserswerthi és párizsi diakonissanővérek, hogy tanulmányozzák szlovák társaik munkáját, azaz az intézmény nemcsak német, hanem franciaországi kapcsolatokkal is rendelkezett. Emellett a csehek és szlovákok közötti súrlódások ellenére a lipťoszentmiklósi anyaház a csehországi Mladá Boleslav diakóniai központjával (Diakonia Jednoty) is összeköttetésben állt.²⁷ A nyugat-európai értékközvetítés ez alapján megvalósultnak tekinthető.

A lipťoszentmiklósi anyaház, a Ballovský Dom
(ECAV ÚA, SSED: Slůžba lásky, 1936. 8.)

Az SSED egyik kiemelkedő tagja volt Mária Lacková-Bujnová (1873–1929), a Českého červeného kříže (ČSČK) szlovák szekciójának elnöke, aki munkájával a Dobrodej egyesület és a lipťoszentmiklósi evangélikus gyülekezet működését egyaránt segítette. Lacková-Bujnová számos jótékonyági és egészségügyi

²⁷ Kondor 2022: 153.

szervezet tisztviselőjeként tevékenykedett, sokat tett az elhagyatott gyermekek és a tuberkulózisban szenvedők segítéséért, újságíróként pedig folyamatosan azon fáradozott, hogy népszerűsítse az egészségnevelés fontosságát. Emellett „sokat tanulmányozta a külföldi diakóniát, valamint igyekezett összekapcsolni a szlovák jótékonyági nőegyletek munkáját (Nagytapolcsány – ma Topol'čany, Berezó – ma Brezová pod Bradlom, Liptószentmiklós) és felismerte a fiatal lányok oktatásának szükségességét”.²⁸ Az SSED „nemcsak a jótékonykodást, hanem a missziót is fő céljául tűzte ki és szorosabbra fűzte a breslaui anyaházzal fennálló kapcsolatot, hogy a diakonisszáknak jelentkező lányok megfelelő képzésben részesüljenek a németországi intézményben”.²⁹ A szlovák diakóniai hálózat terjeszkedését jelentősen segítette Szlovákia 1939-ben kikiáltott függetlensége. Az európai anyaházakkal ápolt kapcsolatok, valamint a szolgálati helyszínek, feladatok, továbbá a diakonisszák gyarapodása csak még erősebbé és hatékonyabbá tette a szervezetet. „Az első csehszlovák diakóniai konferencia egy évvel később, 1948-ban került megrendezésre. Ennek résztvevői között szerepelt a prágai Strašnice diakóniai központja, a breslaui és a liptószentmiklósi anyaház, valamint az óturai Vieroslava Diakonissza Egyesület.”³⁰

A magyar és szlovák anyaházak közötti kapcsolatot ugyan beárnyékolták a két nemzetiség között felmerülő konfliktusok, mindezeket azonban a személyes kapcsolatok felülírták, ugyanis a békéscsabai Haán Lajos (1818–1891) evangélikus lelkész levelezett Jozef Miloslav Hurbannal a Tranovský-féle énekeskönyvvel kapcsolatban,³¹ azaz a mezőváros evangélikus szlovák lakosaira ezen a szálon közvetetten ugyan, de a 19. században hatással voltak a szlovák nemzeti mozgalom eszméi. Később, a 20. század első felében pedig a békéscsabai Bethánia diakonisszaképző és a liptószentmiklósi anyaház között tapasztalható meg egy igen erős együttműködés.

Az 1920-as évek végén, amikor a békéscsabai Szeberényi Gusztáv lelkésznel az ifjúsági gyülekezet egyik leánytagja, Mekis Mária jelentkezett azzal a szándékkal, hogy diakonissza szeretne lenni, a lelkész azonnal felvette a kapcsolatot felvidéki kollégájával, Michal Maderával (1891–1945). Mekis Mária tanulmányútja ezért először Liptószentmiklóstra vezetett 1928-ban, ahonnan rövidesen tovább utazott Breslauba, ahol elvégezte a négyéves diakonisszaképző tanfolyamot, majd hazatért szülővárosába, Békéscsabára. A kulturális értékközvetítés tehát ebben az esetben is jelen volt és működött, hiszen a fiatal nő példáját később több tucat másik lány követte, közülük azonban csupán 20-30 főt szenteltek fel diakonisszának, ezért a békéscsabai közösség rendelkezett a legalacsonyabb

²⁸ Kamasová 2015: 29–31.; Kondor 2022: 146.

²⁹ Kamasová 2015: 29–31.; Kondor 2022: 146.; Kanderová 2012.

³⁰ Kondor 2022: 153.

³¹ Rágyanszki 2017: 8917–8918.

nővérszámmal. A kulturális transzfer ebben az esetben hármas kötődést is mutat, hiszen a magyar anyaház kapcsolatban állt a szlovák diakonisszaházzal, amely a németországi Breslau diakonisszaképző intézetével állt összeköttetésben, azaz a lipótszentmiklósi intézet közvetítette a nővérjelölteket a német intézmény számára. Továbbá a békéscsabai anyaházalapító Szeberényi Gusztáv, lelkész maga is Németországban töltött egy évet a bielefeldi diakónusképzőben, amelyet még az idősebb Friedrich von Bodelschwing (1831–1910) alapított, a német mintakövetés ezért ezen a szálon is jelen volt.

A második világháború hatása az értékközvetítésre

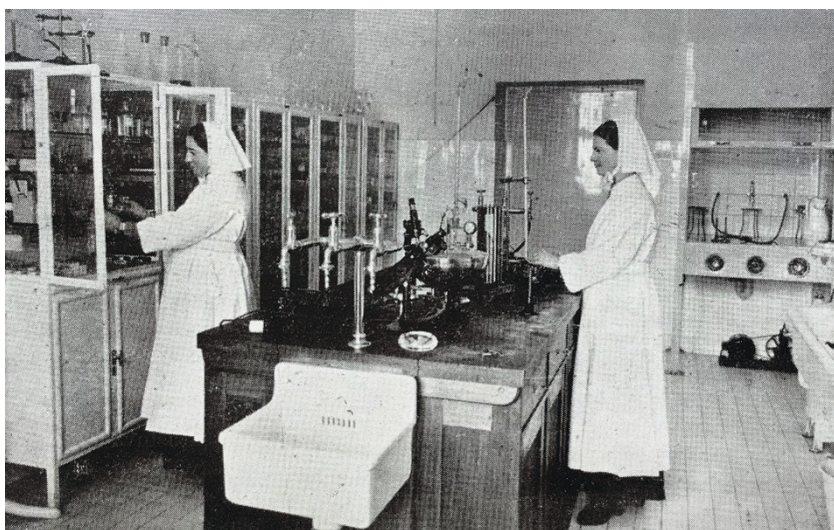
A második világháború idején a nemzetiségek közötti konfliktusok ismét érzékeltek hatásukat az evangélikus diakóniában, ugyanis a pozsonyi anyaház vezető lelkésze, Carl Eugen Schmidt nem engedte, hogy az intézmény szlovák lányokat vegyen fel, és diakonisszának képezze őket. A németek és szlovákok között kiéleződő konfliktushoz a szlovák nemzetállamot kiépíteni kívánó vezetés nemzetiségellenes politikája vezetett, amelynek eredményeként a német lakosság autonómiatörekvései felerősödtek.³² Az 1945-ös német kitelepítés következtében a pozsonyi német gyülekezet által alapított diakonisszaház nővéreinek létszáma lecsökken, hiszen többségük Gallneukirchenben folytatta szolgálatát, az ott működő anyaház keretein belül. *„A második világháborút követő német kitelepítés során a pozsonyi nővérek közül szabad elhatározás után, aki akart, maradhatott a városban. Ők megkapták a szlovák állampolgárságot.”*³³ A német–szlovák közösség között működő kulturális transzfer ezen a ponton megszűnt. Az 1946-os csehszlovák–magyar lakosságcsere a főként békéscsabai és lipótszentmiklósi anyaházakat érintette. Az alföldi mezőváros diakonisszaházából két szlovák származású nővér, Baukó Mária és Makoviczky Judit folytatta szolgálatát a felvidéki intézményben. A magyar–szlovák értékközvetítés ezek alapján még ekkor is jelen volt.

Csehszlovákiában 1949-ben vette kezdetét az államosítás. A források alapján a Pozsonyi Evangélikus Kórház 1949. február 4-től Állami Evangélikus Kórházként, a lipótszentmiklósi Úr Kertje Árvaház pedig Állami Gyermekeotthon néven működött tovább. A Spolok Slovenskej Evanjelickej Diakonie (SSED) tevékenységét Slovenskej Evanjelickej Diakonie (SED) néven folytatta, majd 1956 után felvette a Slovenskej Evanjelickej Cirkvi Augsburgského Vyznania (SECAV) nevet. A Modrý Kríž, azaz a Kékkereszt Mozgalom szlovák ága 1948-ban megszűnt. A Vierošlava

³² Buzalová 2013: 30.; Simon 2011: 79.

³³ Buzalová 2013: 30.; Kondor 2022: 144.

Diakonissza Egyesület 1949 januárjától beolvadt a Slovenskej Evanjelickej Diakonie (SED) szervezetébe.³⁴

Betegápoló nővérek a kispalugyai kórházban
(ECAV ÚA, SSED: Slúžba lásky, 1938. 23.)

Következtetések

A szlovák evangélikus közösség megerősödését először a reformáció tanainak terjedése, majd olyan lelkészek és teológusok munkája segítette, mint Juraj Tranovský. A gyülekezetek alapításához és lélekszámbeli gyarapodásához jelentősen hozzájárult II. József 1781-es türelmi rendelete, amely több felekezet, így az evangélikusok számára is lehetővé tette a szabad vallásgyakorlást. A 19. században, az Európaszerte kitörő forradalmak korában a szlovák nemzetiség autonómiaörekvései szorosan kapcsolódtak az evangélikus értelmiség köréhez. A L'udovít Štúr által vezetett szlovák nemzeti mozgalom két másik kiemelkedő alakja ugyanis két evangélikus lelkész, Jozef Miloslav Hurban és Michal Miloslav Hodža volt. A mozgalom a 20. század elejére hozzájárult ahhoz, hogy az 1921-es trencséntepliaci zsinat értelmében a szlovák evangélikus egyház önállóvá váljon. Az így kibontakozó diakonisszaszolgálat kiteljesedésére – amely alapvetően a német minta szerinti anyaházi diakónia keretei között valósult meg – a társadalmi és politikai változások

³⁴ Kondor 2022: 153–154.

is nagy hatást gyakoroltak, különösen Szlovákia 1939-es függetlenedése. A szlovák evangélikus diakóniáról ezek alapján megállapítható, hogy arra egyrészt a reformáció, valamint a német anyaházi diakónia szellemisége, továbbá a szlovák nőegyletek tevékenységei, illetve a szlovák nemzeti mozgalom eszméi egyaránt hatással voltak, azaz a kulturális transzfer, a mintakövetés és az értékközvetítés több irányból is megvalósult. Ezáltal az egyházban és a civil társadalomban zajló folyamatok sikeresen összefonódtak.

FORRÁSOK

Evanjelickej Cirkvi Augsburgského Význania na Slovensku, Ústredný Archív / A szlovákiai Augsburgi Hitvallású Evangélikus Egyház Központi levéltára (ECAV ÚA)
Spolok Slovenskej Evanjelickej Diakonie / Szlovák Evangélikus Diakónus Szövetség 1931–1960. (SSED)
Materský domov v Liptovskom Mikuláši. Služba lásky (1933–1949) / Liptósztmiklósi anyaház. A szeretetszolgálat 1933–1949 (fond číslo 1.)
Evangélikus Országos Gyűjtemény (EOGY)
Evangélikus Országos Levéltár (EOL)
Egyházkerületi Jegyzőkönyvek (EJ)
Evangélikus Országos Múzeum (EOL)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Asbóth László 1999: A reformáció előzményei és nyomai a mohácsi vész előtt. *Dunántúli Harangszó* (3.) 5. <https://web.archive.org/web/20050102082616/http://bdeg.sopron.hu/bdeg/archiv/harang995/cikk6.html#> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.

Bruckner Győző 1922: *A reformáció és az ellenreformáció története a Szepességen, I. kötet (1520–1745)*. Grill cs. és kir. udvari könyvkereskedése, Budapest.

Buzalová Szilvia 2013: *Evanjelickej diakonia a jej pôsobenie na Slovensku (Az evangélikus diakónia és annak működése Szlovákiában)*. Ba/BSc szakdolgozat. Bratislava.

Demmel József 2009: „Egész Szlovákia elfért egy tutajon ...”: *Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről*. Kalligram Kiadó, Pozsony.

Demmel József 2011: *A szlovák nemzet születése: L'udovit Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*. Kalligram Kiadó, Pozsony

- Demmel József 2014: *Pánszlávok a kastélyban – Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Demmel József 2021: *Szörnyeteg Felső-Magyarországon? Grünwald Béla és a szlovák-magyar kapcsolatok története*. Ráció Kiadó, Budapest.
- Espagne, Michel 2004: A francia-német kulturális transzferek. *Aetas* (19.) 3–4. 254.
- Gracza Tünde 2011: *Magyarország közegészségügyi állapota a korabeli magyar nyelvű orvosi szakfolyóiratok tükrében*. PhD-értekezés. Pécs. <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/16184> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Kamasová, Monika 2015: *Evanjelická diakonia v Liptovskom Mikuláši do roku 1948 (Az evangélikus diakónia Liptószentmiklóson 1948-ig)*. Ba/BSc-szakdolgozat. Bratislava.
- Kanderová, Lucia 2012: Látogatás egy kicsi, nagy szívű nő szalonjába. *myliptov.sme.sk*. <https://myliptov.sme.sk/c/6231952/navsteva-v-salone-drobnej-zeny-s-velkym-srdcom.html> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Kiss László 2005a: A szlovák nemzeti tudat 17–18. századi előzményei, nemzetelméleti problémái. In: Kiss László (szerk.): *A szlovák nemzeti tudat születése: Tanulmányok a szlovák „nemzeti ébredés” és a reformkori szlovák-magyar viszony történetéből*. Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei (Új sorozat 32. köt.). Tanulmányok a történelemtudomány köréből, Eger. 8–21.
- Kiss László (szerk.) 2005b: *A szlovák nemzeti tudat születése: Tanulmányok a szlovák „nemzeti ébredés” és a reformkori szlovák-magyar viszony történetéből*. Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei (Új sorozat 32. köt.). Tanulmányok a történelemtudomány köréből, Eger.
- Kondor Boglárka 2022: A Csehszlovákiában zajló nemzetiségi konfliktusok hatása a pozsonyi, illetve a liptószentmiklósi szlovák evangélikus diakonissza anyaházak alapítására, működésére, partnerségére és nemzetközi kapcsolataira a 20. század első felében. *Egyháztörténeti Szemle* (23.) 4. 128–156.
- Kováč, Dušan 2011: *Szlovákia története*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Kőmíves Tibor 2011: A szlovák nyelvújítás. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* (16.) 1. 51–62.
- Kubickova, Nadežda 2001: Historical portraits of important European leaders in social work. Alice Masaryk (1879–1966)–Czechoslovakia. *European Journal of Social Work* (4.) 3. 303–311. <https://doi.org/10.1080/714889974>
- Middell, Matthias 2009: Transznacionális történelem mint transznacionális projekt? : Vitaindító (ford. Cora Zoltán). *Aetas* (24.) 2. 134.
- Mináč, Vladimír. 1987: *Slovenský biografický slovník. E - J*. (Slovenský biografický slovník 2.) Matica Slovenská, Martin.

- Newsholme, Arthur 1931: Czecho-Slovakia. In: *Prevention and Treatment of Disease*. (International studies on the relation between the private & official practice of medicine with special reference to the prevention of disease, conducted 2.) Routledge, London, 236–237.
- Pálffy Géza 2011: A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában. *Történelmi Szemle* (53.) 1. 63–84.
- Polányi Imre 1987: *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón, 1895–1905*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rágyanszki György 2017: Szlovák lelkész, magyar történész. *Barátság*. 8917–8918.
- Simon Attila 2011: *Küzdelem a városért: Pozsony és a pozsonyi magyarok 1938–1939-ben*. (Pozsony város története.) Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Szűcs Jenő 1974: *Nemzet és történelem*. Tanulmányok – Társadalomtudományi Könyvtár, Budapest.
- Tóth-Szabó Pál 1917: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, Budapest.
- Zsilák Mária 2015: A szlovák társadalom XIX. századi ruszofil irányultságának tényezői. In: Hegedűs Iván – Janurik Szabolcs – Laczházi Aranka (szerk.): *Szlávok és magyarok. Köszöntő könyv Zoltán András 65. születésnapjára*. (Olvasatok, 5.) ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, Budapest, 255–261.
- Zoványi Jenő 1977: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest.

SZŰCS TAMÁS ÁDÁM

FATEMPLOMOK A KÁRPÁTOK VIDÉKÉN. AZ UNIVERZALIZMUS ÉS MULTILATERALIZMUS DILEMMÁJA EGY VILÁGÖRÖKSÉGI JELÖLÉS TÜKRÉBEN

Abstract. The wooden churches of the Carpathian region are situated within a culturally cohesive and clearly defined area. Although they span a broad historical period—from the late Middle Ages to the early 20th century—and exhibit diverse stylistic features, their construction techniques and architectural forms share many similarities. From a global comparative perspective, the coherence of the region and the stylistic unity of these structures would justify their inclusion in a single serial World Heritage nomination. The countries in which these churches are located participate in various forms of regional cooperation, many of which include cultural dimensions. It would therefore not be surprising—or unprecedented—for them to collaborate on a joint nomination. In practice, however, despite both formal and informal pressure from ICOMOS and the availability of European Union funding, the state parties ultimately submitted separate nominations, resulting in the region's wooden churches being divided across four distinct World Heritage sites. This outcome highlights a broader structural problem: while there are clear professional arguments in favor of a universalist approach, the resources needed for nomination and management are typically allocated at the national level. As a result, even where cooperation exists, it tends to operate within multilateral frameworks shaped primarily by national interests.

Keywords: UNESCO, World Heritage, wooden churches, World Heritage nomination, international cultural cooperation

Amikor a Világörökségi Bizottság 37. ülése Phnom Penhben egyhangúlag megszavazta, hogy a lengyel–ukrán közös jelöléssel készült „A Kárpátok vidékének fatemplomai” elnevezésű helyszín felkerüljön a világörökségi listára, az ülést live streamen követő világörökségi utazóközösség tagjai közül többen szarkasztikus, elégedetlenkedő megjegyzésekkel fogadták: „még egy adag fatemplom!”¹ – írta

¹ World Heritage Site Forum 2013 LiveStream.

akkor egyikük. Olyan emberekről van szó, akik komoly erőfeszítéseket tesznek azért, hogy minél több helyszínre eljussanak, közben pedig sokan közülük komoly szakértelemmel is rendelkeznek. A fatemplomok pedig – ezzel kapcsolatban nekik sem volt kétségük – megérdemelten kerültek fel az emberiség közös kultúrkincsének listájára. Akkor mi okozta a fanyalgást, amely nemcsak a civilek körében volt érezhető, de megfogalmazta a Világörökségi Bizottság tanácsadó testületeként működő ICOMOS képviselője is?² Nem a jelölés tartalma, hanem az a tény váltott ki ellenérzéseket, hogy a lengyel jelölés immár a negyedik volt a térségben, és – elég a térképre tekinteni – gyakorlatilag átfedésben van a korábbi lengyel és a szlovák helyszínnel is. A sękowai és az owczary-i templom között – az előbbi a „kis-lengyelországi fatemplomok”, azt utóbbi a „fatemplomok a Kárpátok vidékén” helyszínhez tartozik – alig 8 kilométernyi távolság van. A 2013-as jelöléssel 38-ra nőtt a világörökségi védelem alatt álló fatemplomok száma a Kárpátok vidékén. Ezek egy összefüggő ívben helyezkednek el, a legnyugatibb Garamszeg a legkeletibb Jódtól alig 527 km-re, a legészakibb ukrainai Potelics a legdélibb romániai Rogoztól 486 km-re található, mind az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területén. A Kárpátok természeti tekintetben és kulturálisan is összefüggő területet alkot – ahogy ugyanezen országok a Kárpáti Konvencióban maguk deklarálták 2003-ban.³

Az, hogy a fatemplomok általánosságban a világ kultúrkincsének fontos részei, méltóak a globális figyelemre, már a világörökségi rendszer első évében egyértelművé vált. Ekkor, 1978-ban került fel a listára a norvégiai Urnes donga-temploma.⁴ Bár szakmai körökben már a hetvenes években felmerült a jelölése,⁵ 1990-ig kellett várni a következő fatemplom listára kerüléséig – Kizsi⁶ jelentőségét az orosz (akkor még szovjet) kultúrpolitika számára jól mutatja, hogy az első – és végül egyetlen – szovjet világörökségi jelölésben a Vörös térrel és a kijevei Lavra kolostorral együtt jelölték világörökségi címmre.⁷ Kizsi korszakban és stílusban is jelentősen eltér a norvégiai templomtól, akárcsak Petäjävesi ótemploma, amelyet Finnország már 1991-ben felterjesztett, de végül csak 1994-ben fogadta el a Világörökségi Bizottság. Az ICOMOS értékelésében ekkor külön hangsúlyozta is, hogy egy norvég szakember igazolta, hogy Urnes, Kizsi, és Petäjävesi kellőképpen eltér egymástól ahhoz, hogy mindhárom helyet kapjon a listán.⁸

² Evaluation Tserkvas of the Carpathian Region. Advisory Body... 2013.

³ 306/2005. (XII. 25.) Korm. rendelet... 2005.

⁴ Decision 3 COM XII.46.

⁵ Orphinskij – Grishina – Kozlov – Kisternaya – Kosenkov 2016.

⁶ Decision 14 COM VII.A.

⁷ Geering 2019: 19.

⁸ Petäjävesi Wooden Churches of Maramureş...

Földrajzilag és természetesen stílus tekintetében is különböznek mindkét előző jelöléstől Chiloé szigetének fatemplomai – a chilei jelölést 2000-ben fogadta el a Világörökségi Bizottság.⁹ Ekkor már több közép-európai fatemplomos jelölés is kidolgozás alatt állt.

2000-re egyértelművé vált ugyanis, hogy Közép-Kelet-Európa egyházi építésze egy olyan hiány – az UNESCO angol szaknyelvén szólva „gap” –, amelyet be kell tölteni. A Világörökségi Egyezmény alapvető megfogalmazott célja ugyanis az emberiség közös kulturális kincsének bemutatása, összefoglalása. Ahogy azt több dokumentumban is megfogalmazták: a cél egy kiegyensúlyozott lista létrehozása, amelyben a világ minden régiója megfelelő súllyal jelenik meg, és a különböző kulturális szegmensek reprezentációja is arányos.¹⁰ A világörökségi rendszer első évtizedében – amíg fennállt a bipoláris világrend – ez egyben azt is jelentette, hogy a keleti blokk országai a kommunista kultúrpolitika szempontjai alapján vettek – vagy nem vettek – részt a világörökségi rendszerben. Számos országban – ahol a helyi elitekben nagyobb volt az igazodás kényszere – ez inkább a rendszertől való távolmaradást eredményezte, mivel a Szovjetunió több okból egészen 1988-ig nem is írta alá a Világörökségi Egyezményt.¹¹ Más országok – mint például Lengyelország vagy Bulgária – a kezdetektől részt vettek a világörökségi rendszerben, de a jelöléseket ott is a kommunista kultúrpolitika alakította, így primer módon az épített örökség azon elemei jelentek meg a listán, amelyek a nemzeti identitásteremtésben kiemelt fontosságúak voltak, és valamilyen módon rájuk illet a „haladó” jelző.¹² Ez a folyamat – szocialista ideológiai felhangok nélkül – folytatódott a kilencvenes években. A szovjet uralom alól frissen felszabadult országok elsősorban a nemzeti identitásteremtésben fontos szerepet játszó szimbolikus helyszínekkel jelentek meg a listán.¹³ Ebben az egyházi műemlékek közül jellemzően a városi szövedékbe illeszkedő reprezentatív templomok, kolostori komplexumok jelentek meg.

Ez a jelenség – egyébként – nem csak a kelet-közép-európai térségre volt jellemző, és nem is csak ebben az időszakban volt általános. A keresztény vallási emlékek reprezentációja a listán igen aránytalan képet mutat. Míg hitéleti és spirituális szemponttól a vidéki plébániatemplomok jelentősége nehezen értékelhető felül, ezek alig jelennek meg a világörökségek között. A listára kerülő keresztény műemlékek többségét egyrésről a reprezentatív, monumentális egyházi épületek – katedrálisok, kolostorok – alkotják, amelyek egyedi épületként

⁹ Decision 24 COM X.C.1.

¹⁰ Labadi 2005.

¹¹ Geering 2019: 23.

¹² Bekus – Cowcher 2020.

¹³ Plets 2019.

jellemeznek egy adott építészeti stílust, másrészt olyan városi templomok, amelyek a történelmi óvárosok szövetébe illeszkedve határozzák meg a történelmi városi tájat. Pedig – ahogy erre egy 2008-ban a Kárpáti Eurorégió fejlesztésével kapcsolatos elemzés is felhívja a figyelmet¹⁴ – Írország mellett éppen a kárpáti területeken él a legtöbb máig élő vallásossággal rendelkező ember Európában. A falusi vallásosság építészeti emlékeit mint hiányt kiemeli az ICOMOS-nak a szlovákiai fatemplomokról készített értékelése is.¹⁵

A közép-kelet-európai egyházi faépítészet világörökségi védettség alá helyezésével egyszerre kezdtek el foglalkozni több országban tervezési szinten. 1995-ben a késmárki evangélikus templom került fel a szlovák várományosi listára¹⁶ – ekkor még a teljes óvárossal együtt. Nagyjából ekkor kezdődött a román jelölés kidolgozása is.¹⁷ A kilencvenes évek elejének átalakulása után a nehéz anyagi helyzetbe került térségben az UNESCO-ra részint mint a pusztuló faépítészet megőrzésének zálogára tekintettek, részint a fellendülő turizmusból reméltek újabb bevételeket, de – mivel az örökségvédelem ügye a szocialista Romániában erősen átpolitizált volt¹⁸ – fontos volt a posztszocialista új román identitás építésben is az ortodoxia hagyományainak, közösségteremtő erejének hangsúlyozása.¹⁹ A Máramaros megyében található több mint hetven fatemplom közül²⁰ előbb 28-at válogattak ki, majd ezt szűkítették tovább. Végül egy stílusában és korban nagyjából egységes jelölés készült el – a 8 templom mind ortodox és mind a 17-18. században épült. A legrégebbi a sajómezői 1604-es, a legfrissebb a nyárfási templom 1796-os. A jelölés 1999-ben, elsőként a kelet-közép-európai fatemplomok közül fel is került a listára.²¹ Bár az ICOMOS értékelése szerint az összehasonlító elemzés megfelelő volt,²² és bizonyította, hogy a máramarosi fatemplomok szignifikánsan különböznek a többi, már a listára került hasonló épülettől, a dokumentáció elkészítésének időszakában készült részletes elemzés²³ is bemutatta már, hogy a templomok jelentős része ugyanazokat a (lemko, hucul, bojki) stílusjegyeket mutatja, mint a Tiszától északra elhelyezkedő hasonló egyházi épületek. A közös jelölés – vagy a kiterjesztés – melletti érvek egyértelműek voltak – a helyszínek területi és kulturális egysége, a felhasznált technológia

¹⁴ Horváth – Kovács 2008.

¹⁵ Wooden Churches of Slovakia Advisory Body Evaluation... 2008.

¹⁶ Kezmarok Wooden Articular Church and historical center of the city...

¹⁷ Ilies – Ilies – HOTEA – SIMION – BUMBAK 2018.

¹⁸ Demeter 2017.

¹⁹ Ilies – Ilies 2015.

²⁰ Ilieș – Wendt – Ilieș – Herman – Ilieș – Deac 2016.

²¹ Decision 24 BUR VIII.C.1.

²² Wooden Churches of Maramureș Advisory Body Evaluation 2000.

²³ Svedeberg – Babos 1996.

hasonlósága²⁴ akkor is indokoltta tehetné a közös jelölést, ha figyelembe vesszük azt, hogy eltérő egyházi hagyományok jelennek meg az építészetben, és az épületek építése is több évszázados időszakot fed le. A közös jelölést az UNESCO maga is támogatja, hiszen az univerzalizmus eszméjének – az emberiség kulturális egysége kifejezésének – jobban megfelel, mint a részes államok versengése. Ennek megfelelően az Operational Guidelinesba több olyan ösztönzőt építettek be, amelyek a határon átnyúló vagy a közös szeriális jelöléseket támogatják.²⁵ A legfontosabb ezek közül, hogy a közös jelölések nem számítanak be az illető ország éves kvótájába – vagyis így akár kettőnél több helyszínre is szert tehet az adott ország egy jelölési körben. Ez viszont elsősorban azon országok számára jelent előnyt, amelyek évente akár több helyszínt is jelölnek – ami Közép-Európára nem jellemző.

Láthatóan azonban ekkor minden részes állam saját jelölésben gondolkodott. Lengyelországban alulról, a civil szféra felől érkező kezdeményezés indította el a világörökségi jelölési folyamatot. Dr. Marian Kornecki vetette fel az ötletet még a kilencvenes évek végén, majd a Krakói Regionális Turisztikai Ügynökség (KART) karolta fel.²⁶ Először a „Kis-Lengyelországi Faépítészet Útja” nevű tematikus út tervei készültek el, amelyet már a vajdaság marsallja is támogatott. A következő években egyrészt bevonták a szomszédos vajdaságokat, másrészt elkészült a világörökségi jelölési dokumentáció első verziója. A templomok mind a római katolikus egyházhoz tartoznak – és történetük során végig oda is tartoztak –, általában korábbi építésűek – a legkorábbi a haczóvi a 14. század második felében épülhetett –, és többet olyan építészeti stílusjegyek jellemeznek, amelyek megkülönböztetik a romániai templomoktól. A tematikus út a jelölésben eredetileg szereplő 9 templom mellett még több mint 200 műemlék jellegű faépületet, egyháziakat és világiakat egyaránt, foglal magába. Az út – és a világörökségi jelölés – kimondott célja a regionális identitás erősítésén kívül a helyi turizmus fejlesztése és a helyi kis közösségek a turizmusba való integrálása volt. A helyi szakemberek egyetértettek abban, hogy a térség számára a faépítészet az egyik olyan kitörési pont, amelyik a hazai és külföldi turistákat egyrészt ki tudja mozdítani a térség központjának számító városi agglomerációkból, másrészt képes meghosszabbítani a tartózkodásukat azzal, hogy az útvonalat – vagy annak egyes szakaszait – végigjárják.²⁷ Egy évvel később a határ túloldalán is elkezdődött az intenzívebb munka – a szlovák örökségvédelmi hatóság úgy döntött, hogy kiterjesztik a késmárki

²⁴ Macovei 2022.

²⁵ The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention... 2024.

²⁶ Zdon-Korzeniowska – Noviello 2019.

²⁷ Góral 2016.

jelölést. Összesen több mint 50 fatemplom felmérését kezdték el szakemberek bevonásával – amelyekből egy olyan jelölést szerettek volna összerakni, amely valamilyen módon illeszkedik a többi országban folyó munkához.²⁸

A térségben a legtöbb fatemplom ugyanakkor – Bogdanova felmérése alapján 457²⁹ – Ukrajnában található. A fatemplomok az ország kulturálisan meghatározó nyugati részén identitásképző elemek, mivel jelentős részük az ukrán görögkatolikus, illetve a helyi ortodox egyházhoz kötődik, amelyek az ukrán nyelvi kulturális hagyományok letéteményesei voltak.³⁰ A rövid életű Ukrán Köztársaság már erőfeszítéseket tett megőrzésükre,³¹ ám úgy a lengyel, mint a szovjet uralom alatt – a görögkatolikus egyházzal együtt – nehéz idők jártak rájuk. A szovjet uralom idején a görögkatolikus egyházat beolvasztották az ortodox egyházba, és ugyan a templomok egy része műemléki besorolást kapott, sokat lebontottak, másoknak pedig jelentősen romlott az állaga. 1992-ben ugyan egyöntetűen műemlékké nyilvánította a fatemplomokat a független Ukrajna, de a megőrzésükre tett erőfeszítések jelentős részben a helyi közösségekre hárultak. Az ICOMOS ukrán tagozata is elkészített egy munkaanyagot, amelyben javasolták 10 nyugat-ukrajnai (nagyobb részt görögkatolikus) fatemplom világörökségi jelölését. Akkor azonban erre az ukrán kormányzat részéről semmilyen visszajelzés nem érkezett.³²

Több fórumon is felmerült viszont a kétezres évek elején a közös jelölés lehetősége. Az ICOMOS szakértői, miután kézhez kapták a lengyel jelölési dokumentáció első verzióját, konzultáltak a térségben dolgozó szakemberekkel, és 2001-ben készítettek egy munkaanyagot, amelyben egyértelműen a közös jelölés mellett érveltek.³³ 2003-ban pedig megfogalmazták a Kárpáti Konvenciót, amelyben a természeti értékek mellett a kulturális örökség védelmében is közös fellépést céloznak meg a kárpáti országok.³⁴ Ennek egyik eleme lehetett volna a közös világörökségi jelölés – amelyről a konvenció megfogalmazói is egyeztettek. Ez azonban nem változtatta meg a lengyel jelölés sorsát: azt 2001-ben a Világörökségi Bizottság ugyan visszautalta – részint az összehasonlító elemzés hiányos voltára hivatkozva –, de 2002-ben újra beadták. A több mint 200 oldalas dokumentációhoz egy alig egyoldalas összehasonlító elemzést csatoltak utólag, amelyben egyáltalán nem tértek ki a térség többi fatemplomára, csak

²⁸ Executive Summary of the Nomination ... 2008.

²⁹ Anna Bogdanova – Uekita 2016.

³⁰ Schneider 2013.

³¹ Денисенко 2002.

³² Herych 2014.

³³ Wooden Churches of Southern Małopolska Advisory Body Evaluation... 2003.

³⁴ 306/2005. (XII. 25.) Korm. rendelet... 2005.

a kis-lengyelországi épületek meghatározó építészeti elemeit – legfőképpen az oldalfalakon túlnyúló tetőt – és a nyugat-európai építészeti stílusokkal való közösséget hangsúlyozzák.³⁵ A 9-ből végül az ICOMOS javaslatára csak 6 került fel a listára – a jelölés így egységesebb lett. A felterjesztés értékelésében ugyanakkor az ICOMOS szakemberei ismételten jelezték, hogy az általuk végzett összehasonlító vizsgálatok egyértelműen azt mutatják, hogy nem érdemes további jelöléseket készíteni, hanem ezt a jelölést kell kiterjeszteni a térség további országaira, ahol további olyan templomok találhatók, amelyek a kiemelkedő egyetemes érték követelményének megfelelnek.³⁶

A Kárpáti Konvenció 2006-ban életbe is lépett, egy évvel később pedig a Tátra Eurorégió jelentős összeget, 26,9 millió eurót kapott régiós, határon átnyúló turizmusfejlesztésre.³⁷ Ebben nevesítve is vannak a fatemplomos jelölések – mondván a határ két oldalán, egymáshoz azonban meglehetősen közel helyezkednek el a templomok, és egy határon átívelő turisztikai útvonal kihasználhatná ezt a lehetőséget. Ez azonban – úgy tűnik – megmaradt a helyi, regionális érdekek szintjén, és a központi örökségvédelmi szerveket nem vonták bele. Így a jelölések kidolgozása továbbra is külön-külön folyt, bár elvben továbbra sem vetették el a közös jelölés ötletét.

Ukrajnában 2005-ben, a narancsos forradalom után változott az örökségpolitikai koncepció, így a nyugat-ukrajnai épített örökség ügyét felkarolta a kormány – ahogy egy 2014-ben (de még az orosz invázió kezdete előtt) írt tervezetben is írják, az UNESCO-helyszínnek jelölésének fontos szerepük lehet az identitásépítésben, mert „az ukrán nemzetnek nincsenek meg a nemzetegyesítő mítoszai”.³⁸ Az Ukrán Minisztertanács elvi döntést hozott a jelölés támogatásáról, és elfogadott egy, a fatemplomokkal kapcsolatos műemléki stratégiát a 2005–2011-es évekre, amely azonban nem lépett életbe.³⁹ Ugyanakkor ekkor még egyáltalán nem volt egyértelmű, hogy Ukrajna milyen formában kívánja jelölni a faépítészetet – felmerült ugyanis, hogy nem a természeti és kulturális örökségek világörökségi listájára, hanem a szellemi-kulturális (intangible) örökség reprezentatív listájára kerülne fel a faépítészet mint élő hagyomány.⁴⁰ Ehhez tudott volna kapcsolódni Kanada, ahol a helyi ukrán közösségekben is tovább él a fatemplomok építésének szokása. A dokumentáció elkészítése tehát

³⁵ Wooden Churches of Southern Little Poland... 2003.

³⁶ Wooden Churches of Southern Małopolska Advisory Body Evaluation... 2003.

³⁷ Buczek-Kowalik – Mitura 2018.

³⁸ Olynyk 2014.

³⁹ Herych 2014.

⁴⁰ Bogdanova – Uekita é. n.

meg sem indult – Ribcsinszkij⁴¹ és Polivacs⁴² értékelése szerint is egyértelműen a lassú és bürokratikus munkamódszerek, a helyi szervezetekkel és NGO-kal való együttműködés hiánya okozta a lassúságot.

Szlovákia végül 2006-ban egyedül terjesztette fel a szlovákiai fatemplomokat. A dokumentációban hangsúlyosan jelenítették meg azokat az elemeket, amelyek a szlovák jelölést megkülönböztetik a két már elfogadott helyszíntől. A görög- és római katolikus templomok mellett evangélikus egyházi műemlékek is helyet kaptak – mint például maga a késmárki templom, amelyből a szlovák jelölés kiindult – az egykori Magyar Királyság vallási toleranciáját és sokszínűségét, a különböző keresztény egyházak együttélését és a stílusok keveredését helyezték a jelölés fókuszába, ezt jelölték meg a kiemelkedő egyetemes érték egyik forrásának.⁴³ Tanulva a lengyel jelölés hiányosságaiból egy igen részletes összehasonlító elemzést is tartalmaz a jelölési dokumentáció, amely az ekkor már a világörökségi listán levő fatemplomok (Urnes, Kizsi, Petäjävesi és a kis-lengyelországi templomok) mellett más, a környező országokban elhelyezkedő fatemplomokat is említ. Az összehasonlító elemzés eredménye, hogy a nyolc templom közül csak kettő mutat teljes azonosságot a lengyelországi helyszín templomaival.⁴⁴ (Amelyek mint a jelölési dokumentációban is írják, földrajzilag is igen közel esnek.) Az összehasonlító elemzés mindössze annyiban nem tükrözte a teljes valóságot, hogy nem vonta bele az elemzésbe a már készülő lengyel-ukrán jelölés jelenlegi és egykori görögkatolikus templomait. Amennyiben ezeket is bevették volna az elemzésbe, a nyolcból már öt templom esetében állapíthattak volna meg „teljes egyezést”, és csak a protestáns templomok maradtak volna meg egyedinek. Az ICOMOS értékelése – bár elismerte a jelölés erősségét, és nem tagadta, hogy ez a vallási sokszínűség fontos volt a Magyar Királyságban, és megkülönbözteti ezt a régiót a többi fatemplomos jelöléstől – hangsúlyozta, hogy „jelentős az átfedés” a már meglévő lengyel jelöléssel, és hogy egy relatíve kis területen sok a stílusbeli egyezés a különböző templomépületek közt.⁴⁵

Hogy a szlovák jelölés után sem került le teljesen a közös jelölés a terítékről, jelzi, hogy amikor Magyarországon végül elkészült a kárpáti régióhoz kapcsolódó hazai várományosi jelölés – Az északkeleti Kárpát-medence fatemplomai⁴⁶ –, annak előzetes dokumentációjában egyértelműen egy közös régiós jelölést céloztak meg. A nagy közös jelölés irányába mutatott az is, hogy a lengyel szakemberek

⁴¹ Rybchynskyy é. n.

⁴² Rudenko – Polyvach 2023.

⁴³ Executive Summary of the Nomination ... 2008: 85.

⁴⁴ Executive Summary of the Nomination ...2008: 89.

⁴⁵ Wooden Churches of Slovakia Advisory. Body Evaluation... 2008.

⁴⁶ 315/2011. (XII. 27.) Korm. rendelet... 2011.

az ukrainai Zsovkvában tartott szakmai tanácskozáson – a visszaemlékezések szerint – már 2008-ban felvetették a közös jelölés lehetőségét az ukránoknak.⁴⁷ Logikusan – mivel az ukrán, a szlovák és az ekkor képbe kerülő lengyel és ukrán templomok már nemcsak területileg helyezkedtek el közel egymáshoz, de összekötötte azokat a (részint) közös építészeti stílus és történelmi hagyomány is. A lengyel–ukrán közös jelölésben ugyanis – az eredeti több mint negyven műemléki templomból – úgy válogatták ki a végül a jelölésbe kerülő 16-ot, hogy azok mind – a lengyelországiak is – az egykori ukrán görögkatolikus hagyományokat tükrözzék.⁴⁸ Ilyen templomból viszont három is volt a már listára került szlovák jelölésben. A már meglévő szlovák helyszín kiterjesztése így nemcsak logikus lépés lett volna – a kiterjesztéssel (extension) járó dokumentációs munka is kevesebb, nem feltétlenül kell indokolni a kiemelkedő egyetemes értéket, csak azt, hogy a kiterjesztés kapcsolódik a már bizonyított értékhez –, de jóval egyszerűbb is: a kiterjesztések elfogadtatása általában jóval kevesebb egyeztetést igénylő folyamat a Világörökségi Bizottságban. Ehhez a kiterjesztéshez pedig – az ekkori tervek szerint – csatlakozhatott volna Magyarország is. Bár a magyar templomok és haranglábak jórészt a református egyházhoz tartoznak, de a szlovák jelölés sokszínűségébe – amelyet a kiemelkedő egyetemes érték egyik komponensének is tekint a jelölési dokumentáció is – jól illeszkedett volna egy újabb protestáns egyház műemléki anyaga. 2011-re ennek ellenére az a döntés született Varsóban és Kijevben, hogy nem kiterjesztésként, hanem saját új helyszíneként indítják az ukrán és lengyel fatemplomokat – a jelölésnek ugyanis a világörökségi rendszeren túlmutató jelentőséget tulajdonítottak, különösen ukrán részről. A lengyelországi helyszínek ugyanis az egykor lengyel területen élt ukrán kisebbség templomai voltak, akiket a második világháború után – a Szovjetunióban rekedt lengyelekért mintegy cserébe – telepítettek ki Lengyelországból. A közös jelölés így egyfajta „nemzeti megbékélési projekt” jelleget kapott, amelybe értelemszerűen nem fértek bele a térség más szereplői.⁴⁹ A dokumentációban – és később a listán is – ezért, illetve a többi korábbi jelöléstől való megkülönböztetés szándékával nevezik az angol szövegben is „tserkva”-nak a fatemplomokat⁵⁰ – a szó az angol nyelvnek egyébként nem része, a lengyelben viszont megkülönböztető jelentősége van, míg a katolikus templomokat a *koszciól* szóval nevezik meg, az ortodox és görögkatolikus templomokra a *cerkwa* szót használják. Így alig egy évvel azután, hogy a magyar várományosi listára felkerült a Felső-Tisza-vidék faépítészete, a lengyel–ukrán közös jelölés

⁴⁷ Herych 2014.

⁴⁸ Schneider 2013: 15.

⁴⁹ Schneider 2013: 19.

⁵⁰ Wooden Tserkvas of the Carpathian Region in Poland and Ukraine... 2013.

dokumentációja el is készült. Amikor az ICOMOS rákérdezett, hogy miért nem vették bele a magyarokat,⁵¹ az a válasz érkezett, hogy az önálló haranglábak nem illeszkednének a jelölésbe, és azok stílusban is közelebb állnak a máramarosi fatemplomokhoz, így inkább ahhoz a jelöléshez kellene ezeket hozzákapcsolni. 2012-ben így végül beadták a lengyel–ukrán közös jelölést, amelyet 2013-ban végül a Világörökségi Bizottság ismét egyhangú támogatással a világörökségek közé emelt. Az ICOMOS értékelésében hosszan részletezte, hányszor és milyen formában kérte a részes államokat az együttműködésre, és jelezte, hogy a jelölések jelentős átfedést mutatnak, ugyanakkor egyértelműen támogatta a jelölést.⁵² A magyar fél végül 2017-ben vizsgálta felül a várományosi listára kerülő anyagot – ekkor már egyértelműen egy saját önálló jelölésben gondolkodva, amelynek részei kizárólag a térség református haranglábai lennének. A jelölési dokumentáció egyelőre nincs kidolgozás alatt.⁵³

Az együtt-nem-működés legfőbb kimondott oka jórészt tehát az volt, hogy az egyes részes államok úgy értékelték, másutt még nem áll megfelelő készletségben a dokumentáció – illetve nem tudták megfelelően koordinálni azok elkészítését. Másrésztől viszont a jelöléseket „nemzeti” ügynek tekintették, amelyek a szűkebb szakmai célokon túl identitásképző elemként működtek, ami szintén a közös jelölés ellen szólt. Emellett minden bizonnyal szerepet játszott az igény a „saját” helyszínre vagy arra, hogy több helyszíne legyen az országnak.

A fatemplomok esete korántsem egyedi – az elmúlt években a nagy, több nemzetet érintő, szeriális jelölések jelentős része vagy meghíúsult, vagy csak komoly csúszással, kompromisszumokkal került világörökségi listára. Voltak természetesen sikeresek is – jelentős késés nélkül, az eredetileg eltervezett tartalommal került a listára a Struve Geodéziai Ív (2005) vagy a Cölöpépítmények az Alpok vidékén (2011). De például teljesen meghíúsulni látszik az északi országok közös viking szeriális jelölése – ennek elismerése, hogy Dánia végül egyedül terjesztette fel a viking kori földvárakat 2023-ban. Szintén meghíúsulni látszik a Nemzetközi Csillagászati Társaság által kezdeményezett nemzetközi csillagászati jelölés⁵⁴ – bár számos rendezvényt tartottak a témában, és közös munkacsoportot is alakított a társaság az ICOMOS-szal, erre a várományosi listák szintjén is csak Ukrajna és Oroszország reagált, és végül csak a kazanyi obszervatórium került 2023-ban a világörökségi listára – de a jelölési dokumentáció

⁵¹ Wooden Tserkvas of the Carpathian Region in Poland and Ukraine. Advisory Body... 2013: 221.

⁵² Wooden Tserkvas of the Carpathian Region in Poland and Ukraine. Advisory Body... 2013: 220.

⁵³ Felső-Tisza-vidéki fa harangtoronyok...

⁵⁴ Pinigin – Zh. A. – A. N. – N. I. – Kazantseva – S. M. – V. G. 2016.

már nem is említi az eredeti felhívást, hanem helyette az orosz űrkutatásra teszi a hangsúlyt.⁵⁵ Az osztrák kezdeményezésű földméréssel kapcsolatos nemzetközi jelölés még a várományosi listáig sem jutott el.⁵⁶ Sikerrel járt végül a nagy európai fürdővárosok jelölése – bár többéves késéssel és a kezdetekhez képest változó összeállításban kerültek fel a 19. századi fürdőturizmus emlékei a világörökségi listára, a 16 helyszínből 11 maradt, és éppen az a város (Luhačovice) maradt ki végül, amelynek vezetése a közös jelölést kezdeményezte.⁵⁷ Szintén többéves késéssel került fel a listára az eddig legátfogóbb – több kontinenst érintő – jelölés Le Corbusier munkásságáról.⁵⁸

A fatemplomokhoz leginkább hasonló sorsa pedig a Római Birodalom határainak volt – bár egyértelmű, hogy a limes kulturálisan, történelmileg és építészetiileg is összetartozó egységet alkot, végül eddig három világörökségi helyszín alapul rajta. Németország pedig, ahogy Lengyelország a fatemplomok esetében, több helyszínnel is otthont ad. Az is látszik már, hogy a balkáni országok sem kiterjesztésként terjesztik fel saját limesjelölésüket, hanem önálló helyszínként. Ez az eredmény hosszú szakmai vita során alakult ki, amelynek az lett a végközvetkeztetése, hogy az egész egykori Római Birodalmon átívelő jelölés kezelhetetlen lenne.⁵⁹ Összességében noha jelenleg a 442 európai világörökségi helyszín mintegy egy harmada – 147 – szeriális helyszín, ezek között alig 8 több országon átívelő szeriális jelölést sikerült végigvinni az európai régióban. A nehézségeket érzékelte az ICOMOS is, és már 2008-ban elkezdődött a szakmai egyeztetés a határon átívelő szeriális jelölések kezeléséről. A németországi Vilmben, majd a svájci Ittingenben tanácskoztak a szakemberek a jelölési procedura átalakításáról, aminek végül az lett az eredménye, hogy 2011-ben el is fogadták az Operational Guidelinesban az erre vonatkozó új szabályzást.⁶⁰ Tíz évvel ennek életbelépése után az érintett országok szakemberei egy alapos munkában értékelték a tapasztalatokat, és foglalták össze a több országon átívelő szeriális jelölések nehézségeit. Öt olyan területet találtak, amely az új jelölések esetében problémát jelenthet – ezek jelentős részét az iménti esettanulmányban is láthattuk:

- A Kiemelkedő Egyetemes Érték egységes meghatározása,
- Az egyes komponensek közös kiválasztása,

⁵⁵ Astronomical Observatories of Kazan Federal University... 2023.

⁵⁶ Varga 2017.

⁵⁷ Sharing experience... 2023: 12.

⁵⁸ Sharing experience... 2023: 16.

⁵⁹ Sharing experience... 2023: 17.

⁶⁰ Sharing experience... 2023: 3.

- Az egyes részes államok szakhatóságai, illetve az egyéb aktorok közti együttműködés megteremtése,
- Az örökségvédelmi rendszerek harmonizálása,
- A közös irányító szervek felállításának és működtetésének nehézségei.⁶¹

Ajánlásokat is fogalmaztak meg az elkövetkező hasonló jelölésekhez – első sorban azt, hogy már a jelölés kidolgozásának kezdeti szakaszában induljon meg az egyeztetés a szakhatóságok és a különböző tudományos és szakmai szervezetek, valamint a helyi szereplők között, illetve hogy mindenki készüljön fel arra, hogy egy ilyen folyamat hosszú, elhúzódó lesz.⁶²

Maga a probléma azonban messze túlmutat a Világörökségi Bizottságon is. Az elmúlt időben jelentős irodalma született annak, hogy hogyan lehet értékelni a nemzetközi szervezetek működésének hatékonyságát⁶³ – az egyik kérdés, hogyan és mennyire képesek megfelelni saját kifejezett céljaiknak, és mennyire képesek az azokban kifejezett, az egyes államok feletti érdekeket érvényesíteni. Az ENSZ és szakosított szervezetei küldetésüket kitekintve az egész emberiséget szolgálják. Ezt jeleníti meg a Nemzetközi Büntetőbíróság, amikor a Nemzetközi Genocídium Egyezményrel kapcsolatban megállapítja: „az egyezményben a szerződő államoknak nincsenek saját érdekeik, csupán egy közös érdekük van”.⁶⁴ Ennek megfelelően dolgozták ki azokat az alapelveket is, amelyeken az UNESCO is nyugszik.⁶⁵ Maga Julian Huxley, a szervezet egyik megálmodója és első főigazgatója, egykori brit hírszerzőtiszt és nem mellesleg természetvédő úgy fogalmazta ezt meg, hogy az UNESCO célja, hogy „segítse a gyors átmenet megtalálását egy olyan gondolkodáshoz, amely egységes és eggyé teszi a világot”. Maga Huxley ezt az ideológiát „tudományos globális humanizmusnak” nevezte el.⁶⁶ Maga az UNESCO alapokmánya is hangsúlyozza, hogy a szervezet nem elsősorban a részes államok érdekeit tekinti fontosnak, hanem közvetlenül az emberiséggel áll kapcsolatban, amikor kimondja, „a kizárólag a kormányok politikai és gazdasági megállapodásain alapuló béke nem lenne olyan béke, amely biztosíthatná a világ népeinek egyhangú, tartós és őszinte támogatását, és hogy ezért a békének, ha nem akar megbukni, az emberiség szellemi és erkölcsi szolidaritásán kell alapulnia”. Az ENSZ tudományos-kulturális szakosított szervezete ebben azt a két világháború közti hagyományt követte, amely már a Népszövetség által létrehozott szervezetekben is megfogalmazódott, és amelyet elsőént már a spanyol

⁶¹ Sharing experience... 2023: 19–29.

⁶² Sharing experience... 2023: 43.

⁶³ Lindoso – Hall 2016.

⁶⁴ Reservations to the Convention... 15, 23.

⁶⁵ Goodale 2018.

⁶⁶ Huxley 1946.

polgárháborúban és a japán–kínai háborúban is alkalmazták,⁶⁷ kimondván, hogy a művészeti örökség az „emberiség közös” kincse.⁶⁸ A bizottság helyettes vezetője, a svájci Gonzague de Reynold 1938-ban úgy érezte, hogy ezáltal a „az emberi civilizáció esszenciáját” védik meg.⁶⁹ Már ekkor kimondták egy megegyezés tervezetében – amelyből azután a Népszövetség feloszlása miatt nem lett hatályos egyezmény –, hogy az „magában foglalja annak az elvnek az elismerését, hogy a művészeti és történelmi kincsek megőrzése az egész világot érintő kérdés. A művészeti kincseket birtokló országok csupán azok letéteményesei, és továbbra is felelősek érték a nemzetközi közösségnek”.⁷⁰ Az 1950-es, 1960-as években ismét előkerül a gondolat, hogy az emberiség közös kultúrkincsét egységbe kellene foglalni, de a megfelelő terminust éveken keresztül keresték. Felmerült a „globális fontosságú műemlék”, az „egyetemes érték” vagy a „művészi érték” megnevezés, míg végül a „világörökség” és a „kiemelkedő egyetemes érték” kifejezésekben egyeztek meg.⁷¹ Az 1972-ben létrejött Világörökségi Egyezmény, amely egyértelműen ennek a fent ismertetett univerzalitásnak az eszmeiségében született, célja egy olyan egyetemes lista létrehozása volt, amely az emberiség közös örökségét mutatja meg. A korai optimizmusra mi sem jellemzőbb, mint hogy 1976-ban komolyan felvetették, hogy a világörökségi helyszínek feletti szuverenitást – mivel ezek az emberiség közös kultúrkincséhez tartoznak – a részes államoknak át kellene ruházni az ENSZ-re, így azok területenkívüliséget élveznének. Bár az igény elvi szinten továbbra is él,⁷² ez nem valósult meg, sőt a Világörökségi Egyezmény, illetve az ahhoz kapcsolódó joganyag egyáltalán nem kötelezik a részes államokat együttműködésre – a szuverenitásuk ilyen formában nem sérülhet.⁷³ A Nemzetközi Büntetőbíróság is csak különleges esetekben írta elő döntvényeiben az örökségvédelemmel kapcsolatban az együttműködés kötelezettségét.⁷⁴ Tanulmányok sora foglalkozik azzal, hogy ezek az elvek mennyire – nem – érvényesülnek az elmúlt évek gyakorlatában. Askew⁷⁵ értékelése szerint a világörökségi lista egyfajta „szépségversennyé” változott, ahol ahelyett, hogy az egyetemes célok érvényesülnének, az egyes részes államok versenye mutatkozik meg a helyszínek számában, minőségében. Ennek megfelelően

⁶⁷ Prott – O’Keefe 1984.

⁶⁸ Starrenburg 2023.

⁶⁹ League of Nations ‘Report by MG ... 1938: 918, 920.

⁷⁰ League of Nations ‘Extracts from the General Report.... 1938: 943, 961.

⁷¹ Labadi 2005.

⁷² Gkana 2019.

⁷³ Foroughi – Sadeghi – Ghani 2020.

⁷⁴ Francioni 2004.

⁷⁵ Askew 2010.

– a kvantitatív kutatások ezt jól mutatják⁷⁶ – a gyakorlatban az egyetemesség helyett a multilateralizmus elvei érvényesülnek. Az államok ennek megfelelően ott és akkor kötnek alkukat a Világörökségi Bizottságon belül, illetve azon kívül, amikor az saját (örökség)politikai érdekeiknek megfelel. A feszültséget alapvetően az okozza, hogy az UNESCO, a Világörökségi Bizottság, a Világörökségi Iroda és a tanácsadó szervek csak tanácsot, szakmai támogatást adhatnak, elvi nyilatkozatokat tehetnek, de az alapvető döntés a részes államok kezében van. Az államok döntenek el, mely helyszíneket jelölik a világörökségi címre – a várományosi listák összeállítása teljes egészében tagállami hatáskör –, a részes államok kezében vannak a dokumentációk kidolgozásához szükséges pénzügyi alapok, és ott áll rendelkezésre (vagy nem áll rendelkezésre) a megfelelő szervezeti háttér is. A Világörökségi Bizottság – korlátos anyagi keretekből – segítheti a dokumentációk kidolgozását, de ez nem helyettesítheti a helyben végzett munkát. Végül pedig a bizottság maga is a részes államok által delegált politikusokból áll, így ott a szakmai szempontokat könnyedén felülírva érvényesülhetnek (szak)politikai alkuk. Az univerzalizmus elve – és a hozzá kapcsolódó szakmai szempontok pedig, amelyeket elsősorban a tanácsadó testületek és az iroda jelenítenek meg – éppen azért kerülhetnek könnyen politikai támadások keresztüztébe, mert éppen az egyetemességük kérdőjeleződik meg. Ez az elmozdulás a multilateralizmus felé pedig éppen a szervezet alapvető küldetésének megvalósulását akadályozza. Mint jeleztük, ez a dilemma nem is csak az UNESCO és a Világörökségi Bizottság esetében áll fenn – minden olyan nemzetközi szervezet esetében számolni kell ezzel, ahol a megvalósítás, a közös döntések végrehajtása alapvetően tagállami keretek közt történik. Az, hogy létezik az emberiségnek közös érdeke – legyen az a kulturális örökség vagy éppen a természet védelme –, csak annyiban érvényesíthető, amennyiben a részes államok azt jónak látják.

FORRÁSOK

- 3 COM XII.46 - Decision. Consideration of Nominations to the World Heritage List. (1979): *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/en/decisions/2203/> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- 14 COM VII.A - Decision. Inscription: Kizhi Pogost (USSR). (1990): *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/en/decisions/3564/> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.

⁷⁶ Meskell – Liuzza – Bertacchini – Saccone 2015.

- 24 BUR VIII.C.1 - Decision. The Wooden Churches of Maramures (Romania). (2000): *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/en/decisions/2629/> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- 24 COM X.C.1 - Decision. Churches of Chiloé (Chile). (2000): <https://whc.unesco.org/en/decisions/2450/> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- 306/2005. (XII. 25.) Korm. rendelet a Kárpátok védelméről és fenntartható fejlesztéséről szóló Keretegyezmény kihirdetéséről. (2005): <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0500306.kor> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- 315/2011. (XII. 27.) Korm. rendelet a világörökségi kezelési tervről, a világörökségi komplex hatásvizsgálati dokumentációról és a világörökségi várományos helyszínekről. (2011): <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100315.KOR×hift=20170101&txtreferer=A1400199.KOR> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Astronomical Observatories of Kazan Federal University. (2023): *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/en/list/1678/> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Executive Summary of the Nomination of Property for Inscription on the World Heritage List (the set of the wooden religious buildings) “Wooden Churches of the Slovak Part of Carpathian Mountain Area” the Monuments Board of the Slovak Republic. 2016: <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/1273.pdf> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Felső-Tisza-vidéki fa harangtornyok. (é. n.): <https://vilagorokseg.e-epites.hu/varomanyos/felsotisza.html> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Forum World Heritage Site. LiveStream. 2013a: <https://www.worldheritagesite.org/forums/indexcommu.php?action=vthread&forum=16&topic=1744&page=3> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Kezmarok Wooden Articular Church and historical center of the city | For UNESCO World Heritage Travellers. (é. n.-i): <https://www.worldheritagesite.org/tentative/former/id/9724> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- League of Nations ‘Extracts from the General Report of the Director of the International Institute of Intellectual Co-operation to the International Committee and to the Governing Body’. 1938a: *League of Nations Official Journal* (19.) 918-920.
- League of Nations ‘Report by MG de Reynold (Rapporteur), Submitted to the Council on September 10th, 1938’. 1938b: *League of Nations Official Journal* (19.) 941-961.
- Petäjävesi Wooden Churches of Maramureş. 2006: *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/document/153817> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.

- Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Advisory Opinion). 1951: <https://www.icj-cij.org/case/12> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Sharing experience on Transnational Serial Nominations in Europe. 2023: ICOMOS, Paris. https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/World_Heritage/ICOMOS_Europe_initiative_Sharing_experience_on_Transnational_Serial_Nominations_in_Europe.pdf – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. 2024: *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/en/guidelines/> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Wooden Churches of Maramureș, Advisory Body Evaluation (ICOMOS). 1999: *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/document/154560> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Wooden Churches of Southern Małopolska - Documents - UNESCO World Heritage Centre. (2003): <https://whc.unesco.org/en/list/1053/documents/> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Wooden Churches of Southern Małopolska, Advisory Body Evaluation (ICOMOS). 2003: *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/en/list/1053/> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Wooden Churches of the Slovak part of the Carpathian Mountain Area, Advisory Body Evaluation (ICOMOS). 2008: *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/en/list/1273/> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Wooden Tserkvas of the Carpathian Region in Poland and Ukraine, Advisory Body Evaluation (ICOMOS) - 2013. 2013b: *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/document/152642> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Rosielnia Jasienica – Murowana Lipnica 2000: *Wooden Churches of Southern Little Poland a Group of Unique Wooden Churches of the 15th to 18th Centuries in Their Cultural Landscape*. Warsaw. <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/1053rev.pdf> – Utolsó letöltés: Utolsó letöltés: 2025. június 20.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anna Bogdanova – Uekita Yasufimi 2016: The Effects of Heritage Protection Policies on Living Vernacular Heritage: The Case of Ukrainian Wooden Churches. 世界遺産学研究 55–60.
- Askew Marc 2010: The magic list of global status: UNESCO, World Heritage and the agendas of states. London.

- Bekus Nelly – Cowcher Kate 2020: Socialism, Heritage and Internationalism after 1945. The Second World and Beyond. *International Journal of Heritage Studies* (26.) 12. 1123–1131. <https://doi.org/10.1080/13527258.2020.1852299>
- Buczek-Kowalik Małgorzata – Mitura Teresa 2018: Cross-border cooperation of the Polish-Slovak borderland – examples of joint tourism initiatives. *Folia Geographica* (60.) 2. 62–82.
- Demeter Laura 2017: *Picking up the pieces from the communist past: transitional heritage after 1989 in Germany and Romania*. PhD értekezés. IMT School for Advanced Studies, Lucca 2017. <http://e-theses.imtlucca.it/258/> - Utolsó letöltés 2025. június 23.
- Foroughi Fazlullah – Sadeghi Mohammad Hadi – Ghani Keyvan 2020: The Effects of Inscription of Cultural Heritage in the UNESCO World Heritage List on States Sovereignty. *Strategic Studies Quarterly* (23.) 88. 181–212.
- Francioni Francesco 2004: Beyond State Sovereignty: The Protection of Cultural Heritage as a Shared Interest of Humanity. *Michigan Journal of International Law* (25.) 4. 1209–1226.
- Geering Corinne 2019: *“Building a Common Past: World Heritage in Russia under Transformation, 1965–2000.”*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. <https://doi.org/10.14220/9783737009591>
- Gkana Aliko 2019: Peoples’ Heritage or States’ Heritage? Sovereignty in the UNESCO Mechanism for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage. *SSRN Electronic Journal* <https://doi.org/10.2139/ssrn.3582184>
- Goodale Mark 2018: The Myth of Universality: The UNESCO “Philosophers’ Committee” and the Making of Human Rights. *Law & Social Inquiry* (43.) 596–617. <https://doi.org/10.1111/lsi.12343>
- Góral Anna 2016: *Cultural routes as a medium for changes in regions*.
- Herych Volodymyr 2014: Wooden Tserkvas of the Carpathian Region in the UNESCO World Heritage List. Common Problems and Local Solutions. *Barometr Regionalny* (11.) 43–51. <https://doi.org/10.56583/br.1091>
- Horváth Gyula – Kovács Ilona 2008: *Visions and Strategies in the Carpathian Area (VASICA)*, Pécs.
- Huxley Julian 1946: UNESCO, Its Purpose and Its Philosophy. Preparatory Commission of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation, Paris, 1946.
- Ilieș Alexandru – Wendt Jan A. – Ilieș Dorina Camelia – Herman Grigore Vasile – Ilieș Marin – Deac Anca Luminița 2016: The patrimony of wooden churches, built between 1531 and 2015, in the Land of Maramureș, Romania. *Journal of Maps* (12.) sup1. 597–602. <https://doi.org/10.1080/17445647.2016.1243075>

- Ilies Gabriela – Ilies Marin 2015: Identity based geo- and tourism branding strategies derived from Rural Maramureş Land (Romania). *Geojournal of Tourism and Geosites* (16.) 179–186.
- Ilies Gabriela – Ilies Marin – Hotea Mihai – Simion Alina Simona – Bumbak Sliviu-Vasile 2018: What future for the land of the wooden civilisation? Vernacular architecture from Maramures as subject of a long standing debate. *Geojournal of Tourism and Geosites* (22.) Xi. 585–596.
<https://doi.org/10.30892/gtg.22226-313>
- Labadi Sophia 2005: A review of the Global Strategy for a balanced, representative and credible World Heritage List 1994–2004. *Conservation and Management of Archaeological Sites* (7.) 2. 89–102. <https://doi.org/10.1179/135050305793137477>
- Lindoso Vinicius – Hall Nina 2016: Assessing the effectiveness of multilateral organizations. *Blavatnik School of Government Working Paper Series*.
- Macovei Radu-Remus 2022: Buildings in a State of Flux: The Wooden Churches of the Carpathians. *Journal of Traditional Building, Architecture and Urbanism* 241–252. <https://doi.org/10.51303/jtbau.vi3.598>
- Meskell L. – Liuzza C. – Bertacchini E. – Saccone D. 2015: Multilateralism and UNESCO World Heritage: decision-making, States Parties and political processes. *International Journal of Heritage Studies* (21.) 5. 423–440.
<https://doi.org/10.1080/13527258.2014.945614>
- Olynyk Olena 2014: *Concept of National Policy on Cultural Heritage Development in Ukraine*. (Arkhitektura i prestyzh.) Flight Academy of National Aviation University', Kyiv.
- Orphinskij Vjacheslav – Grishina Irina – Kozlov Valery – Kisternaya Margarita – Kosenkov Alexander 2016: The story of building a historic chapel as told by its timber. *Journal of Architectural Conservation* (22.) 1. 1–17.
<https://doi.org/10.1080/13556207.2016.1208469>
- Pinigin G. – Zh.A. Pozhalova – A. N. Rostopchina-Shakhovskaya – N. I. Bondar – Kazantseva L. – S.M. Andrievsky – V. G. Karetnikov 2016: *Astronomical Observatories in Ukraine relevance to the Unesco Astronomy World Heritage Initiative*. 203–211.
- Plets Gertjan 2019: Post-Soviet Heritages in the Making. *International Journal for History, Culture and Modernity* (7.) <https://doi.org/10.18352/hcm.600>
- Prott L. V. – O'Keefe P. J. 1984: *Law and the Cultural Heritage*. Professional Books.
<https://books.google.hu/books?id=ILBvzgEACAAJ> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Rudenko I. H. – Polyvach K. A. 2023: Conservation and use of cultural heritage in Ukraine: Problems and constructive proposals. *Ukrainian Geographical Journal*. <https://doi.org/10.15407/ugz>

- Rybchynskyy Oleh (é. n.): *Insights into the programmes of Ukraine's Cultural Heritage Conservation. CHOICE Cultural Heritage Opportunity for Improving Civic Engagement*. <https://choiceproject.eu/insights-into-the-programmes-of-ukraines-cultural-heritage-conservation/#7> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- SCHNEIDER HANS RAINER 2013: *Community Involvement in the Preservation of World Heritage Sites: The Case of the Ukrainian Carpathian Wooden Churches*. Texas A&M University, Austin. <https://core.ac.uk/reader/147237200> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Starrenburg Sophie 2023: The Genealogy of 'Universality' within Cultural Heritage Law. In: Strecker Amy – Powderly Joseph (szerk.): *Heritage Destruction, Human Rights and International Law*. Brill | Nijhoff, 42–67. https://doi.org/10.1163/9789004434011_004
- Svedeberg Olle – Babos Alexandru Dumitru 1996: Maramureș – medieval wooden churches. *Revista Monumentelor Istorice* (65.) 1–2. 2–27.
- Varga Norbert 2017: „Határok és határjelek” Jelölés az UNESCO Világörökségi jegyzékébe. *Geodézia és kartográfia* (69.) 6. 22–26.
- Zdon-Korzeniowska Małgorzata – Noviello Monika 2019: The Wooden Architecture Route as an Example of a Regional Tourism Product in Poland. *Sustainability* (11.) 18. 5128. <https://doi.org/10.3390/su11185128>
- Денисенко Олена Анатоліївна 2002: *Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Українській державі* (1918 р.). Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка 2002.

KÖTET SZERZŐI

Balogh Judit

történész, PhD, EKKE

Brandt, Juliane

történész, PhD

Éger Gábor

könyvtáros, TIREK Tudományos Gyűjteményei

Ferkó Okszana

történész, CSc, Ungvári Nemzeti Egyetem

Földi-Kondor Boglárka

múzeumpedagógus, muzeológus, Evangélikus Országos Gyűjtemény – Múzeum

Lipp Mónika

művészettörténész, PhD, Budapest Cirkuszművészeti és Kortárástánc Főiskola

Szűcs Tamás Ádám

ELTE, történész, EKKE

Tengely Adrienn

történész, PhD, EKKE

Vámosi Katalin

művészettörténész, főmuzeológus, Herman Ottó Múzeum, Miskolc

